

БОГОМИЛ РАЙНОВ

ТРЕТИЯТ ПЪТ

chitanka.info

I

Мрачината на Симплон е тъй продължителна, че когато влакът най-после изскочи с трясък от тунела, неволно се залепваш за прозореца да се порадваш на белия свят.

Пейзажът всъщност не е особено радостен. Алпите тук представляват голи скалисти грамади, над ръждивите зъбери се влачат тежки мокри облаци и ти изпитваш усещането, че черното дуло на тунела те е изплюло в сивото царство на меланхолията.

Отвесните канари, по които се стича вода, постепенно отстъпват встрани. Клисурата се разширява, тук-там се появяват самотни къщурки или малки селца, мрачни и пепеляви като самата планина, тъй че можеш да префучиш край тях, без дори да ги забележиш. Плочите на покривите са от същия този сиво-кафеникав камък, уличките са застлани със същия камък и дори оскъдната зеленина в дворовете изглежда някак сиво-кафеникава в усойната сянка на тия влажни и голи грамади.

Най-сетне влакът се измъква от клисурата и подир малко спира в Домодосола. Гарата изглежда изоставена и неприветна. Пероните са пусти, ако не се броят двама митничари и един млад железничар, който проверява с чукче осите на отсрещните вагони, като си подсвирква изтъркания мотив на „Любовна история“. Тоя изтъркан мотив и яркожълтият цвят на една цистерна „Шел“ са единствените живи звуци в мъртвия пейзаж на пустата гара, над която все тъй пълзят мокрите тежки облаци.

Отвъд Домодосола скалистите грамади отново се приближават към линията. Но те не могат да се приближат напълно и да те обгърнат, защото между тях и линията се появява езеро. Едно мрачно езеро със спящи студено зелени води и с безлюдни брегове, едно езеро просто мечта за субекта, решил да свърши със себе си спокойно, съсредоточено и далеч от любопитни погледи. Едва когато почти сме отминали езерото, до самия му край забелязвам стара постройка в нечист розов цвят. Над вратата е окачена розова табела, с няколко

твърде завъртяно изписани букви, а по влажната поляна гостоприемно са пръснати розови масички и столове за клиентите, които биха пожелали да се разхладят или сгреят с някое питие. Клиенти обаче няма.

Влакът като че само по погрешка спира на малката гара Вербания, защото тутакси потегля наново и няколко минути по-късно вече лети по брега на Лаго Маджоре.

Струва ти се, че неусетно и ненадейно си се озовал в един друг свят. Скалистите грамади, тежките облаци и влажните сенки са останали назад, за да отстъпят място на златното слънце, на небесния лазур, на сините езерни води — изобщо на всичко туй, което звучи твърде банално като фраза, но е доста приятно като реалност.

Крайбрежните дървета леко се полюшват, сякаш плуват в хладния поток на есенния вятър. Есенен, само от гледна точка на календара, защото тук наоколо е пролет. Пред погледа ти се мяркат и изчезват, сякаш отмятани от невидима ръка, градини с огнени цветя, сенчести алеи сред паркове с борове и палми, кафенета с оранжеви и сини навеси, бели вили, сгушени в ярката зеленина на парковете.

„Жалко, че не пътувам дотук“ — помислям, когато влакът спира на Стреза.

А защо да не пътувам дотук? И къде всъщност е казано, че не пътувам дотук?

Додето си задавам тия чисто риторични въпроси, на перона се появява дежурният с червената фуражка. Кондукторът с трясък затваря вратите на вагоните. Дежурният вдига ръка, локомотивът изсвирва някак тъжно и влакът наново потегля.

Само че тоя път — без мене.

Оставям куфара на гарата, излизам на малкия площад и се запътвам към крайбрежната, като си мисля разсеяно, че тая моя постъпка ма сомнамбул — да спра ненадейно в едно селище, дето нямам никаква работа — всъщност не ме изненадва. Не защото съм свикнал да действувам като сомнамбул, а защото винаги, когато съм минавал оттук — а съм минавал десетки пъти, — да, винаги, когато съм минавал оттук, съм си казвал, че трябва поне веднъж да слеза и да се разходя край това езеро.

В тая заран езерото е съвсем спокойно, почти огледално спокойно, „почти“ — понеже една бяла моторница минава и оставя

дългата си пенлива бразда между брега и насрещния потънал в зеленина остров. Спирам на крайбрежната и оглеждам пейзажа, тъй просторен и толкова син, че изпитваш пред него нещо като леко задъхване. Сетне тръгвам без посока или по-точно поемайки несъзнателно посока към терасата на близкото кафене, осяяна с вишневочервени слънчебрани, мелодично съчетани със смарагдовата зеленина на градските храсти.

Италианците, както е известно, са големи майстори на еспресото. Но в случая не успявам да се насладя от изкуството им. Една жълта стрелка с черни букви сочи спирката на автобусите и тази стрелка сякаш е поставена специално за мене, за да ми напомни, че съм дошъл да разгледам разкошните брегове на това разкошно езеро, а не да се налива с кафета. „Да — казвам си. — Умният човек би прескочил до Меина и от там до Арона, а след обяд би се върнал да разгледа Стреза, подир което би взел вечерния влак, за да продължи пътя си.“

И понеже ми се иска да покажа, че съм умен човек, особено подир глупостта, сторена само преди няколко минути, подминавам кафенето, и се отправям към спирката.

За мое щастие тук вече е спрял един автобус, насочил тъпата си муцуна по посока на Меина. Колата е полупразна и това ми дава възможност да заема удобно място до прозореца, искам да кажа, удобно за разглеждане на крайбрежните прелести.

Шофьорът като че ли е очаквал само мене. Автоматичните врати се захлопват, моторът забучава дрезгаво и колата тежко потегля. „Имам късмет“ — казвам си и в тоя миг виждам как автобусът прави широк полукръг и се понася не към жадуваната Меина, а към посоката, откъдето преди малко ме е докарал влакът. „Да, може би имам късмет — повтарям си, — но колкото до акъла...“

Наблюдавам от удобното си място изгледа през прозореца без особен интерес, понеже всичко, което виждам, вече съм го видял същата заран, макар и в обратен ред. Старая се да не се ядосвам. След като си извършил две глупости, защо да допускаш и трета, като си разваляш настроението. Ще се разходим до Вербания и ще се върнем. Половин час повече или по-малко, какво значение, щом ще го прекараш в тоя земен рай.

— Вербания! — казвам уверено на приближилия се кондуктор.

Онзи ми хвърля бегъл поглед, сякаш за да провери дали не съм леко откачил, но ми връчва билета и прибира парите.

— Вербания! — пропява малко по-късно шофьорът, като забавя ход.

Забавя ход, но не спира и вероятно се готви отново да натисне газта, убеден, че едва ли някой ще слезе на тая забравена от бога гара, ала в тоя момент кондукторът му извиква нещо и той заковава колата.

Да, Вербания. Излишно е, струва ми се, да вися на това пусто шосе, вече здраво напечено от щедрото италианско слънце. Добре, че имам известна зрителна памет, която ми напомня за розовото заведение, мярнало ми се преди малко от влака.

Заведението е на няколкостотин метра от пътя и аз за по-пряко тръгвам направо през поляната, като едва не нагазвам в едно тресавище. Сетне пресичам горичка от хилави дървета и излизам на безлюдния бряг на онова езеро — мечтата на самоубийците.

„Не съм единственият посетител“ — помислям си, като забелязвам в края на горичката малък червен фиат. Фиатът, изглежда, отдавна е гариран тук. Боя се дори — много отдавна. Откривам, че предницата му е просто сплескана от свиреп удар и там, където лакът се е олющил, ламарината вече е почнала да ръждясва.

А заведението, разбира се, е празно. Добре все пак, че не е затворено. Сядам край една розова масичка на влажната поляна. Няма никакъв риск да получа удар от щедрото италианско слънце, защото мрачните каменисти чукари като че завинаги са захлупили с тежката си сянка и поляната, и езерото.

Върху тъмния правоъгълник на входа изгрява една валчеста, бяла и съвсем плешива глава, а подир малко оттам се появява и нейният собственик. Той бавно и предпазливо се насочва към мене, сякаш ме смята за плахо видение, което при всеки по-рязък жест би могло да се разсее. Всъщност причината за тази мудност е може би просто в туловището на стопанина, наподобяващо корема на жена, съвсем готова за това болезнено щастие — майчинството.

Кимам приветливо, за да разбере, че не съм призрак, и поръчвам кафе.

— Имате късмет! — възкликва съдържателят, с което не ми казва нищо ново, тъй като тоя факт вече съм го установил. — Имате късмет!

Тъкмо правех кафе за себе си. А както знаете, кафето на шефа е винаги най-доброто.

Той отново и все тъй бавно поема, тоя път в обратна посока, и като го гледам как се тътри, изпитвам неприятното предчувствие, че докато получа кафето, ще изтърва рейса.

— Кога се връща автобусът от Домодосола? — извиквам подире му.

— О, имате време, не се безпокойте — измърморва той лениво, като спира да си почине. — Няма да дойде преди два часа. Сега не е туристически сезон.

И отново поема към розовата кръчма.

Розова не е точната дума. Защото, преди да бъде розова, е била синя, а още преди това — жълта, а още по-рано — зелена. Изобщо стопаните, изглежда, са сменяли един подир друг най-ярките цветове с цел да привлекат погледа на евентуалните клиенти. И понеже всички тия мазилки под влияние на вечната влага са се люцили и продължават да се люцят, постройката е придобила някакъв сложно смесен цвят, напомнящ за хамелеон в момент на колебание.

Кафето на шефа обаче се оказва наистина от високо качество. Това не е еспreso, а обикновен филтър, но направен при съблюдаване на най-важния професионален секрет: възможно повече кафе и възможно по-малко вода. В прилив на великодушие стопанинът ме награждава освен с ароматичното питие и със собствената си компания, ала за да спази все пак някаква дистанция, сяда не на моята маса, а на съседната. Свободни маси тук поне има в изобилие.

— Вие по недвижимите имоти ли сте? — запитва шефът, като сръбва шумно от чашата си.

Кафето е поднесено в големи чаени чаши, щедро не само като пропорция, но и като количество.

— Не — отвърщам късо и също сръбвам.

Сетне, за да не се покажа необщителен, добавям:

— Кафето е чудесно.

— Тук понякога идват да оглеждат парцели... парцели за вили... — пояснява стопанинът, може би не чул комплимента.

— Ще строят вили?

— А, това не знам... Засега поне не са се намерили подобни глупаци...

Той замълчава. Сетне наново запитва:

— Може би сте дошли по работа във Вербания?

— Да, дойдох, но не по работа, а по погрешка: мислех, че съм взел рейса за Меина, а се оказа, че съм сбъркал.

— А, разбирам... Тук наистина човек може да спре само по погрешка.

— Защо? Има езеро, ливада, малко дървета...

— ... И повече камъни, и влага, и голи скали — допълва стопанинът. — Кой кретен ще пусне котва в тая пустош, когато само на две крачки по-надолу е Раят.

— И все пак вие сте пуснали котва — позволявам си да напомня не твърде тактично.

— Защото има и такива, дето ги изхвърлят от Рая. Нали сте чели в библията как архангелът прогонва Адам и Ева на изток от райските градини. Е, ние не сме на изток, а на север, но това е единствената разлика.

Той свива съсредоточено вежди, сякаш се опитва да си спомни нещо. Веждите му са черни, рунтави и гъсти, призвани да компенсират липсата на друга растителност върху главата. А под веждите тъмнеят също тъй черни очи, два въглена, но два угаснали въглена.

— „С труд и пот ще изкарваш хляба си... а ти в болки и мъки ще раждаш“, или нещо подобно, нали?

— Да, нещо такова беше — кимам.

И баналната асоциация с думата раждане неволно насочва погледа ми към напредналата бременност на корема му. Но шефът е изтълкувал другояче смисъла на моя поглед:

— О, това не е от излишества — забелязва той, като леко се потупва по утробата. — Тия, които могат да си позволяват излишества, не пълнеят в наши дни. Те си водят сметка за калориите, пък и да не я водят, от телешкото филе, стридите и хайвера не се пуска шкембе. Шкембе пускат такива като мене, дето се тъпчат с най-евтиното — макарони и бира.

— Това не е страшно — успокоявам го. — Понякога организмът се нуждае от известни запаси.

— Запасите са полезни най-вече когато се намират в портфейла — отвръща скептично той и вдига чашата си.

Вдига я тъй високо, та очевидно това е заключителната глътка. Сетне облизва пълните си устни и също по закона на асоциациите добавя:

— Аз правя чудесни макарони.

— Не се съмнявам — отвърщам, като този път се пазя да погледна корема му.

— Ако останете за обед, ще можете да ги опитате. Не искам да се хваля, но на тия макарони „по милански“ дължа клиентелата си. Всички железничари и работници по шосето от района са тук всеки обед. На обед, знаете, става доста оживено...

— Не се съмнявам — повтарям.

Изглежда, тонът ми не е твърде убедителен, защото шефът продължава:

— Хората мислят, че няма нищо по-лесно от тона да свариш едни макарони, но то е, защото ги варят, както им падне, и ги ядат, както им падне. Такова нехайно отношение може да има само човек, за когото макароните не са нищо повече от гарнитура към нещо друго. А когато макароните представляват за твоите клиенти и супата, и печеното, и десертът, тогава положението доста се променя...

— Вие, изглежда, не сте италианец — забелязвам с надежда да го отклоня от кулинарната тема. — Говорите прекалено добре френски за един италианец.

— Швейцарец съм — кима той, като попипва пълните си бузи, сякаш за да провери дали наистина е швейцарец. — Фалирах в Бриг, после се ожених за италианка и повторно фалирах в Стреза.

Изчерпал по този начин биографията си, дебелият наново се връща към своето:

— При макароните, знаете, всичко е в пропорцията: парченца месо, доматино пюре, подправки, пармезан и каквото там трябва, но всичко е в пропорцията... Като оставим настрана, че даже и варенето на макароните си има тънкост: да не миришат на сурово тесто, но и да не са разварени...

— Тая кола... — измърморвам, за да го изтръгна най-сетне от темата. — Тая кола, надявам се, не е ваша...

И посочвам към смачканата фиатка, едно яркочервено петно сред гъстата зеленина на ливадата.

— Ако беше моя, сега едва ли бих разговарял с вас... бих седял навярно още в гипса... или бих лежал вече в ковчега...

— Изглежда, отдавна стои тук.

— Отдавна? Навярно съдите по ръждата... Но забравяте, че в тая влага за три месеца и вие ще ръждясате. Да, трябва да има три месеца... беше началото на лятото. Една съвсем идиотска катастрофа.

— Като всички тези, дето стават по шосетата дори и в тоя миг, когато пие с вас тук си говорим — промърморвам от страх, че сега пък ще почне да ме занимава с катастрофи.

— Съвсем не като всички — поклаща глава стопанинът. — Това ми е третото заведение до шосе, тъй че съм ги виждал достатъчно и мога да ви кажа, че съвсем не е като всички.

Той лениво отправя очи към червеното петно сред зелената ливада, а оттам премества поглед към асфалтовата лента на шосето зад края на горичката.

— Катастрофите, господине, биват най-различни, също както и хората, които ги правят.

— Тия различия можете да ги изброите на пръстите на едната си ръка: превишена скорост, неправилно задминаване, техническа неизправност и какво още беше там...

— Да, но така мислят само полицаите — поклаща отново глава шефът. — Попитайте кой да е катастрофирал и той ще ви каже, че неговата катастрофа е съвсем особена, че такова нещо само на него е могло да се случи...

— А, тук сте прав: ние винаги смятаме, че сме съвсем различни от другите. Включително и в областта на злополуките.

— ... Във всеки инцидент, дори най-малкия, има нещо съдбоносно — продължава стопанинът, без да обръща внимание на бележката ми. — Една зацапана свещ, едно малко спиране — и вие изпускате някаква среща или пристигате нейде не когато трябва или не когато сте искали и това променя целия по-нататъшен ход на събитията през един ден или през един живот.

„Този е философ — казвам си. — Трябваше да го разбере още когато взе да ми цитира библията.“

При друг случай това откритие навярно би ме накарало да побързам със сметката, но когато си попаднал в такова неприветно

място и имаш почти два часа за убиване, излишно е да бъдеш прекалено капризен.

— Ходът на събитията може да се промени и от туй, че сте си скъсали заранта връзката на обувката — казвам. — Закъснявате за работа, спречквате се с началството, уволняват ви...

— Съвършено вярно — кима невъзмутимо шефът. — Но при пътните злополуки това е много по-отчетливо. В тях има нещо съдбоносно. Това е самата съдба, която се е намесила, за да ви поправи или да ви накаже...

— Кои бяха в случая наказаните? — запитвам, като наново поглеждам към червения бръмбар, сгушен в ливадата.

— О, едно младо семейство... съвсем младо.

— И за каква вина? Неправилно вземане на завоя?

Дебелият не се засяга от тона ми. С пълното си бяло лице, с погасналите очи, приютени под стрехите на гъстите вежди, и с тежкото си туловище, той изглежда достатъчно запасен не само с тлъстини, но и с търпение, за да се засяга от каквото и да било.

— Възмездието не е непременно незабавно. И съвсем не се определя от правилника за движението.

Тъмните очи обхождат пейзажа в ленива дъга, а сетне ненадейно спират върху лицето ми. И също тъй ненадейно прозвучава въпросът:

— Вие например какво търсите тук?

— Мисля, че вече ви казах...

— Мислите... А не мислите ли, че зад вашата грешка също се крие някакъв смисъл?

И понеже не отговарям, той настоява:

— Че сте извършили нещо неуместно? Че сте си лъхнали носа, дето не трябва? И че съдбата може би иска да ви каже: хайде, върви си по пътя, гледан си работата...

— Това, че трябва да си гледаме работата, е известно и без съдбата да ни тръби в ухото.

— Не, не на всекиго... И не винаги... Тия с фиата например... Какъв дявол бяха тръгнали да търсят? Слънце и море. Жената имала нужда от слънце и море. Така били казали лекарите. Само че лекарите казват едно, а съдбата — друго. Един беден механик, който пести година или две, за да купи на старо тона жалко купе... да го кърпи, да

го боядисва... и всичко това за някакви си двацет дни къмпинг край морето...

— Не е грях.

— И представяте ли си: едва излезли на няколко километра от Домодосола — те живеят в Домодосола, — и сиромашът се забива в едно дърво, ей там, край пътя, и цялото пътуване свършва, преди да е почнало, а и той самият едва не свършва. И това ако не е съдба...

— А защо се заби в дървото?

— Ами защото шосето, както сте видели, тук е тясно, колкото да се разминат две коли. И когато нашият с фиата излиза от завоя, вижда, че насреща му лети камион и някакъв мерцедес в тоя миг е дублирал камиона, за да го задмине, и, разбира се, съвсем е запушил шосето. Нашият натиска спирачката и търси спасение извън платното, но не е могъл съвсем да убие инерцията, колата отскача и се разбива в дървото.

— Ами мерцедесът?

— А, мерцедесът!... Издимя зад завоя, без даже да намали скоростта. Катастрофата на нашия му разчисти пътя. Един шанс все пак, че жената и малкият са били в задната част на фиата и здраво блокирани от багажа. Ако бяха отпред, щяха да ги измъкнат готови за моргата.

— Но мъжът не се отърва, тъй ли?

— Е, когато го измъкнахме, още не беше съвсем за моргата, обаче кормилото му бе поначупило ребрата. Един час лежа там в кръчмата, докато дойде линейка, и всичко беше в кръв. Полицайте, знаете, са бързи, когато е да съставят актове, но когато е до линейка...

— А после?

— Какво „после“? — вдига шефът рунтавите си вежди. — Какво повече искате от това? Едва включил на трета — и край на всичко!

— Искам да кажа, какво стана с него?

— Какво може да стане? Стенеше, додето припадна. След което пък жена му почна да стене: „Аз съм виновна за всичко“, „Всичко е по моя вина“, детето също захленчи... и така — цял час, додето дойде линейката.

— Искам да кажа: все пак оживя ли?

— А, откъде да знам! Може и да е оживял, макар че не вярвам. Набие ли ти се кормилото в гръдния кош... Но може и да е оживял.

— Щом не е прибрал колата...

— Това нищо не значи. За какво да я прибира? Тая тенекия не си струва дори разноските по превоза.

— Наистина.

Той седи известно време, вдаден в мислите си, като потропва леко с дебелиите си къси пръсти по масата. Сетне ме поглежда бегло, сякаш да провери дали историята все още ме занимава, и промърморва:

— Ако толкова се интересувате, идете в Домодосола, там все някой ще ви каже. Но не вярвам да се интересувате чак толкова. Също както и аз. И после — мъртъв или полумъртъв, какво значение? След като си вече негоден за работа... След като си излязъл от обращение...

— Наистина — повтарям. — Не можах само да разбера къде е вината на вашия сиромаш освен дето не е успял да прехвърчи над мерцедеса.

— Тъкмо в това му е вината, че се е опитал да хвърчи. Да хвърчи по-високо от възможностите си. Нали ви казах вече: в тоя свят има един малък рап и една безкрайна долина на мъките. И всеки трябва да си натиска дрипите там, дето е роден, и да върши туй, за което е роден. Просто, нали? Само че понякога цял живот ти е нужен, за да разбереш едно просто нещо... На мене поне ми бе нужен цял един живот, за да го разбера. Един живот и два фалита. Какви плесници на съдбата бяха тия два фалита, особено вторият, а аз все отказвах да разбера. Бях го отворил онова кафене в Стреза само заради нея, доверил й бях касата, а тя ме крадеше, за да поддържа любовника си, представяте ли си!

— Не е нещо рядко в наши дни — казвам успокоително.

— Може би. Обаче за тоя, който го е преживял на гърба си, е уникално. Да станеш жертва не на гангстери, а на най-близкия си човек!

В думите му има нотка на негодувание, но само що се отнася до смисъла. Нито в тихия мъркащ глас, нито в пълното отпуснато лице може да се долови сянка на раздразнение.

— А сега съм се напъхал тука, като в капан. И няма къде повече да отида. И няма какво повече да чакам, освен последния фалит. И келнерството, с което някога започнах... А! Келнерството сега е непостижима мечта. Нали виждате сам, че едва се тътря.

И сякаш за да илюстрира тая констатация, той тежко се надига от стола:

— Време е вече за моите макарони... Може да помислите, че си правя реклама, но макароните ми са наистина изключителни. Съветвам ви да останете. Ще изпуснете само един рейс.

— Много сте любезен — отвръщам и пъхвам дискретно под чинийката една банкнота.

Шефът се присяга, прибира небрежно банкнотата и промърморва:

— Защо да ви убеждавам... В това проклето място никой не се заседява. Освен ако е катастрофирал.

* * *

И ето ме отново в Стреза. И ето ме отново в Рая. Но сега вече очарованието е помръкнало. Разхождам се без посока из пустите алеи край вилите и парковете, поглъщам багрите на разкошните есенни цветя и горчивия дъх на хризантемите, ала очарованието е изчезнало.

И какво — казвам си, — че тук езерото е синьо, а там глухоззелено? И какво, че тук има повече зеленина, а там повече канари? Водата навсякъде е еднаква и там дори е може би малко почиста и целият този разкош от палми и цветни лехи е изкуствено създаване на градинарите, и всичко е Майя — привидност, измама, мираж.

Алеята ме извежда на крайбрежната, понеже в това селище от две педи, накъдето и да вървиш, неизменно стигаш до крайбрежната, и аз машинално се насочвам към кафенето с вишневочервените слънчебрани.

Делник е и сезонът отдавна е минал и терасата пред заведението е почти празна, ако не смятаме две млади двойки с три деца, вдигащи врява колкото цяла детска градина. Сядам възможно по-далече от врявата. Келнерът в жилетка на жълти и черни черти е зает с ония две маси. Надявам се, че уреждат сметката.

Познал съм. Поръчвам неизбежното еспreso и неизбежния сандвич и изпращам с очи младите семейства, които си тръгват. А онова другото семейство от смачкания червен фиат?

Когато ти разкажат някой анекдот, та дори и най-смешния, подир пет минути го забравяш. А когато чуеш нещо тъжно, като историята за онова семейство, то се загнездва в тебе и не ще да си върви.

Келнерът ми поднася скромната поръчка с една церемониалност, достойна за ефектната жълта жилетка и за ранга на фирмата.

— Хубаво време, нали?

— Чудесно.

Темата за времето изчерпва общите ли интереси. Така че жълтата жилетка поема курс към заведението, а аз се заемам с кафето. И с оная тъжна история.

Дебелият бе сумирал историята с няколко думи. Но зад тия няколко думи се криеше цяла година на мечти и приготовления. Приказките за морето бяха прераснали в легенда, ремонтът на колата бе станал всекидневна повеля, всички мисли и чувства бяха насочени към големия ден. И аз я виждах утринта на тоя голям ден, с оживлението на малкия и загрижеността на майката да не забравят нещо, и спотаената гордост на бащата, суетящ се около старото купе, сега тъй празнично ново с ослепително червения си лак. Ето най-сетне и тържествения миг на потеглянето. И само след малко... „Едва излезли на няколко километра...“

Привечер се озовавам на гарата доста преди да дойде влакът. Просто няма какво повече да правя в това прелестно градче. Долината на мъките е може би мрачна, но Раят е скучен.

Когато потегляме за Милано, вече е нощ. Намирам едно празно купе и се изтягам върху цялата седалка. Купето е полутъмно, на потона едва мъждее синьо-лилава лампа. Чудесна обстановка за един лек сън, казвам си, макар да знам, че няма да заспя. И додето влакът ме люшка и колелата тропат по траверсите, в синьо-лилавия мрак ми се мяркат парчетии от спомени. Отдавна забравени спомени и най-вече тъжни. И дори не винаги тъжни, а просто невесели. От тия, тягостните и сивите, дето всички ги носим в излишък.

* * *

Дъщеря ми, малката, се облакъттила на прозореца, загледана долу към двора.

— Ванче, помниш ли едно време, когато си играеше долу с децата... с тия...

Замълчавам, понеже имената на „тия“ — съседските деца — отдавна са изхвъркнали от главата ми.

— Помня — отвръща дъщеря ми без ентузиазъм. — Но ако смяташ, че ми е много приятно да си спомням, трябва да ти кажа, че се лъжеш.

— Тъй ли? Че защо?

— Защото по-големите винаги ме биеха. И вие с майка винаги бяхте заети. И каква Райна само ме командуваше и най-многого да ме заведе в оная тъпа градина, дето няма изобщо какво да правиш...

А пък аз, като я гледах така облакътена на прозореца, си мислех, че може би в тоя миг с умиление си спомня за детството. Самият аз никога не съм си спомнял с умиление за своето детство, но съм си въобразявал, че съм просто изключение в това общо правило: „щастливото детство“. И трябва да чакаш дъщеря ти да порасне, за да ти каже, че и нейното детство не е било щастливо.

Сега, като се връщам назад, си мисля, че навярно е права. И в спомена ми изплуват куп дреболии, на които някога просто не съм отдавал значение. Като например оня рожден ден.

Тя се бе събудила тази заран наистина щастлива, защото знаеше, че има рожден ден и става на седем години. Каква Райна й бе казала, че ще дойдат гости. „А не трябва ли да почерпим с нещо гостите?“ — запита детето по време на обедата и аз отвърнах, че естествено трябва, и отпуснах необходимите средства за покупката на бонбони, лимонади и една торта, която външно поне изглеждаше доста прилично. Едва тия лакомства бяха наредени на масата, когато на вратата се позвъня. Детето въодушевено се спусна да отвори, но се оказа, че е раздавачът. Към четири или пет отново се позвъня. Носеха ми някакви коректури. А след това вече на вратата настъпи затишие и детето убиваше времето, като нареждаше и пренареждаше чинийките и лимонадите по масата, така че да изглеждат по-добре. Но през целия този дълъг ден вече никой не позвъня.

Колкото до моето детство... Образите, които прииждат от него, приличат на ония стари кафеникави и бледи семейни снимки, дето само като ги погледнеш, и те обзема меланхолия. Не говоря за трагичните неща. Най-трагичните са ми опростени от забравата. Не си

спомням изобщо мига, когато пиан каруцар е връхлетял отгоре ми и ме е прегазил. А снимката на деня, донесъл вестта за смъртта на майка ми, е сива и неясна като една гнетяща празнота.

Най-ранните си дни съм прекарал в някаква къща, сбутана сред прахоляка на Ючбунар, и най-ранните ми спомени са от нощите в тази къща, с непрогледния страшен мрак навън и с далечния жален вой на псетата. После се преместихме в Пловдив. Дворчето ни, постлано с големи плочи, приличаше на кладенец, залостено от трите страни със сгради, а от четвъртата — с висок зид. До зида се издигаше едничкото дръвче, една крива вишна, която отбелязваше смяната на сезоните. Напролет вишната се покриваше с нежен бял цвят и даваше изобилен плод, ала, не знам защо, вятърът, прииждащ от тепето, винаги обруляше вишните още докато бяха зелени.

Ние с брат ми се шляехме по калдъръмните на съседните улички и най-много висяхме пред количката на сладоледаджията. Интересът ни бе съвсем платоничен, защото никога не разполагахме с оня лев, необходим за минималната доза лакомство. Но това също бе удоволствие — да гледаш как турчинът загребва с лопатка жълтата снежна маса и пълни с нея вафлената фунийка, а подир туй поставя отгоре още една лопатка малинов или лимонов сладолед.

Веднъж все пак щастieto ни се усмихна. По улицата минаваше някакъв мъж с брадичка, напомнящ един наш сродник, и брат ми се затича към него, хвана го за ръката и се развика: „Вуйчо Петър, вуйчо Петър!“ Окуражен от усмивката на мъжа, аз се обесих на другата му ръка и подхванах същия призив. Непознатият повървя с нас до ъгъла, погали ни дружелюбно, даде ни по една двулевка и отмина.

— Това не беше вуйчо Петър — сети се най-сетне брат ми.

— Ще видиш какво ще ни направи мама, като научи, че сме взели пари — рекох.

Единственият изход бе да изхарчим парите, преди историята да се е разчула. Но сладоледаджията тоя след обяд го нямаше. Затуй пък на отсрещния ъгъл се намираше бозаджийницата и пред нея бе струпана камара дини.

— Ще си купя диня! — извика брат ми, който, макар и по-малък, винаги бе по-бърз в решенията.

— Кой ще ти даде диня за два лева — отвърнах скептично.

За нас тогава динята беше голямо нещо. Тя се разрязваше в края на обедата от леля ми под съсредоточените погледи на цялото семейство и винаги ти се падаше такъв тънък резен, че едва си разквасил уста, и той свършва.

Брат ми обаче, който бе бърз не само в решенията, а и в действията, вече тичаше към бозаджийницата. Видях го как влиза в преговори със застаналия на входа стопанин и как оня подир късо колебание се навежда над купчината, избира една малка диничка и я подава на брат ми.

Поел диничката с две ръце като някаква светиня, Боян заприпка към мене, ала в оживлението и в бързината ненадейно се препъна, диничката изхвърча, тупна върху прашния калдъръм и се разцепи. Брат ми понечи да вдигне едно от парчетата, но то бе цялото омърлявено.

— Остави тая мръсотия — казах. — Ще си купим бонбони.

Взех от най-евтините бонбони, тия, дето им викахме „лукчета“, за да има поне по три на човек. Само че те бяха ментови. И едва налапал бонбона, Боян го изплю:

— Люти... и горчи...

Тръгнах на училище и грижите ми от година на година се увеличаваха. Този, който е измислил фразата „безгрижно детство“, или е бил с много къса памет, или е представлявал рядко изключение. Безгрижието, изглежда, трае само додето си в утробата на майка си, и обикновено първата ни реакция при появата на тоя свят е плачът.

Грижите нарастваха, додето станаха неудържими и настъпи кризата. Първо на първо, математиката ме беше намразила. Намрази ме по съвсем глупав повод. През време на урока бях облегал глава на ръката си и тая заядлива стара мома ми подхвърли:

— Семки ли имаш в главата, че ти тежи?

— Не знам какво имам, но не е празна — озъбих се.

— А, можеш и да отговаряш! Ела тогава да отговаряш тук, на дъската!

Излязох самоуверено пред класа, защото бях готов с урока. Тогава още не знаех, че ако учителят се е запънал да те скъса, той ще те скъса, колкото и да знаеш. Въпросната истина ми се изясни едва десет минути по-късно. Оттогава тая злоба непрестанно ме късаше — и вече не без основание, — тъй като покрай нея бях намразил и математиката.

После пък дойде произшествието с парите. Бяха ме избрали за касиер на дружеството „Червен кръст“, един доста завиден и отговорен пост. Функциите ми на практика се свеждаха до това да събера по време на годината по пет лева от всеки ученик. Сетих се за функциите си едва към края на пролетта и понеже един имаше само два лева, а друг днес изобщо не носеше пари, събирането доста се разточи. Слагах парите в платнена торбичка, която баба ми бе ушила и която винаги мъкнех в чантата си, за да съм готов с отчета пред класната. И ето че един ден, като се прибрах в къщи и разтворих чантата, трябваше да установя, че торбичката е изчезнала. Неизвестно кой я бе задигнал през голямото междучасие и сега вече бе съвсем излишно да се оплаквам комуто и да било.

В торбичката се намираха към сто и осемдесет лева — сума, просто фантастична за тогавашното време и за тогавашните ми възможности, които, откровено казано, бяха нулеви. Това беше катастрофа. Пълна и безнадеждна безизходица.

На всичко отгоре само два дни по-късно класната поиска да ѝ предам събраните пари и списъка на неотчетените. Казах, че парите са в къщи и ще ги донеса утре. А когато туй ужасно „утре“ настъпи, едничкият изход, който можах да измисля, бе да избягам от училище.

Бягах от училище няколко дни подред и всеки обед пресрещах приятелите си на улицата, за да се осведомявам за реакциите на класната. На четвъртия или петия ден се появи и следващото очаквано усложнение:

— Даде ми това писмо и заръча да го занеса лично на баща ти — каза един от приятелите ми. — Надушила е всичко, тая змия.

— Да не си посмял да го занесеш!

— Е, че какво да правя?

— Почакай поне до довечера — отвърнах, без да мисля.

— Добре. Но да знаеш, че довечера съм у вас!

Единственият изход бе самоубийството. Подир тия няколко дни на страхове, на криене из бараките и на всевъзможни лъжи, в които вече се бях оплел до гуша, самоубийството не ме плашеше особено. Боях се обаче, че много ще ме боли, и търсех да измисля някаква такава по-безболезнена смърт, но не успях нищо да измисля. Бях видял вече как трамваят прегазва нашата хазайка и споменът за това потръпващо окървавено тяло ме караше да отхвърлям възможността за

подобен край. Перловската река пък бе твърде плитка, а освен туй вече се бях давил веднъж и знаех, че да се давиш, пак не с много приятно. Едничкият възможен изход бе отровата, само че нямах представа каква отрова е нужна и откъде мога да я набарам.

Скитах из улиците, потънал в разсъждения от тоя род, когато ненадейно се сетих за един друг изход, също доста болезнен, ала не чак колкото едно прегазване. Трябваше просто да набера кураж и да отида при „тая змия“. В действителност тя съвсем не беше змия, но бе, колкото щете, строга, сурова, взискателна, неумолима и всичко друго от тоя род.

И все пак трябваше да се изтъпанча пред нея в целия си позор и да разкажа всичко. Това бе почти тъй страшно, както и да се хвърля от някой четвърти етаж, с тая разлика все пак, че щях да оцелея.

Половин час по-късно вече стърчах пред вратата на класната и със свито сърце очаквах отзвука на слабото позвъняване.

— Я, ти си бил жив бе!... — посрещна ме тя не твърде приветливо.

И като видя, че всъщност съм ни жив, ни мъртъв и стоя като вцепенен, добави малко по-меко:

— Е, какво чакаш! Влизай... щом си дошъл...

Сетне, като ме настани в малката полутъмна гостна и седна насреща ми, класната изкомандува:

— Хайде, разправяй!

Първият ми порив бе не да разправям, а да се разплача, но преглътнах някак сълзите си, понеже вече знаех, че човек обикновено плаче от умиление към себе си и няма нищо по-жалко от туй да хленчиш за себе си. Така че с преглъщане и на пресекулки започнах да излагам патилата си.

— За парите трябва да кажеш на баща си — отсъди класната.

— Няма да повярва.

— А аз как ти вярвам? Да не би баща ти да е по-страшен от мене?

Тя отхвърляше с презрение мисълта, че някой друг може да бъде по-страшен от нея.

— Ще кажеш, че ще работиш през лятото, за да му върнеш парите.

Това наистина бе една възможност.

— Но не са само парите... — Класната бе извадила тефтерчето и бе забила строгия си поглед в него. — По история още нямаш бележка... при мене — също... а по математика — две двойки... Трябва да обърнеш нова страница. Да си кажеш „от днеска почвам наново“. Да обещаеш, не пред мене, а пред себе си...

— Математичката няма да иска дори да ме изпита... — осмелих се да забележа.

— Ще те изпита. Аз ще говоря с нея.

За моя изненада десетина дни по-късно оная злоба наистина ме изпита и не само ме изпита, но оттогава насетне съвсем промени отношението си. Също както и тази змия, класната. Странно наистина, но понякога тия, външно строгите и суровите, се оказват по-малко опасни от някои такива, добродушни и приветливи, дето не знаеш кога какво ще ти сервират.

Катастрофите естествено не ставаха всеки ден. Затуй пък трудно определимите настроения на подтиснатост ме обземаха твърде често. Не знам откъде идваха, но идваха и правеха всичко около тебе да изглежда мрачно и неприветно.

Спомням си един ден, когато бяхме отишли с брат ми да видим баба в болницата. Баба се бе залежала там и всъщност вече никога не излезе и ние ходехме два пъти седмично с брат ми при нея и се движехме из тия вмирисани на карбол и на болест коридори и седяхме дълго до леглото ѝ, като се чудехме за какво да приказваме, и ни беше мъчно за нея, и тягостно, ала се пазехме да гледаме часовника, за да не помисли баба, че бързаме да си ходим.

Тя бе крайно пестелива жена и от наше гледище направо стисната, но тоя ден не знам какво я бе прихванало, защото на изпроводяк ни даде по десет лева и на връщане, като минавахме край кино „Скобелев“, решихме да се почерпим с един филм, но понеже прожекцията отдавна бе почнала, трябваше да чакаме и когато най-сетне влязохме, бе взело да се мръква. Филмът се казваше „Наркоза“ и беше пак нещо болнично, съвсем в стила на следобедното посещение при баба, само че героинята бе млада и трябваше да бъде упоена и да изтърпи тежка операция. Гледахме със свити сърца не толкова заради критичното положение на героинята, колкото заради собственото ни критично положение, тъй като отдавна бе мръкнало и нямаше никакъв начин да обясним пред татко закъснението си и изобщо ни очакваше

голям скандал. На всичко отгоре мелодията на филма бе сърцераздирателно тъжна, и то от тия натрапчивите, дете набият ли ти се веднъж, след това цял месец ти кънтят в ушите, и операцията траеше безкрайно дълго, тъй че преди още да бе завършила, брат ми проплака:

— Не искам повече... да си вървим... татко ще ни се кара...

Аз мислех същото, но ми се свидеше да напусна един филм по средата, след като бях дал цели осем лева за билет и след като киното бе твърде рядко явление в тогавашния ни живот. Само че брат ми се надигна и си тръгна и аз бях принуден да го сподиря и трябваше да вървим пеша из тъмните улици, понеже не ни достигаха пари за трамвай, а пътят от Скобелев до Регентска бе извънредно дълъг, особено сега, когато на края на тоя път ни очакваше един страшно сърдит баща.

Когато се прибрахме, стана ясно, че баща ни не е в къщи, и при това обстоятелство бе съвсем редно да изпитаме облекчение, но аз, кой знае защо, не изпитвах облекчение, а седях уморен до кухненската маса под светлината на мъждивата крушка, взирах се с отвращение в залоената зелена яхния и целият живот ми се представяше като безкраен болничен коридор, вмирисан на карбол и огласян от унилата мелодия на „Наркоза“.

Разбира се, животът — моят поне — съвсем не беше безкраен болничен коридор и в него се срещаха сума лудории и немалко весели неща, ала, не знам защо, те повечето са се изличили от паметта, докато невеселото и скръбното е останало. Може би защото радостното, едва осъзнато, минаваше и се разсейваше, докато скръбното те караше да мислиш — защо е така, а не иначе и не е ли възможно всичко да стане по-другояче.

В тая объркана възраст между детството и младостта четях много и съвсем безразборно и поемах далеч повече, отколкото главата ми би могла да смеле и да задържи. Обаче книгите не даваха отговор ма измъчващите ме въпроси. Напротив, поставяха ми нови въпроси и аз недоумявах защо романите тъй често са изпълнени с неприятни и скръбни неща. В живота тия неща нямаше как да се избягнат — животът не зависи от туй, какво ти харесва и какво не. Но нали писателят имаше свободата да напише книгата именно както му харесва и да я натъпче колкото си ще с най-приятни и весели

измислици. А вместо туй повечето книги бяха натъпкани с нещастия и трагедии.

Наистина съществуваха автори, които съчувстваха на читателя и на желанието му да получи нещо радостно и забавно. Например Жюл Верн или Майн Рид. Те също те мъкнеха по протежение на целия роман из лабиринта на заплахи, рискове и страшни перипетии, но поне на края ти поднасяха жадуваното избавление, сполуката и споделената любов. Само че аз вече знаех — тия Жюл Верн, Майн Рид и други подобни не бяха особено тачени в семейството на писателите. А тъкмо тачените най-често и най-охотно те засипваха с трагедии.

Голяма част от класиците сякаш създаваха героите си единствено с цел да ги изтрепят в края на книгата. Тези герои се изтезаваха взаимно и взаимно се избиваха или ставаха жертва на съдбоносни обстоятелства. Хектор убиваше Патроклъ, а Ахил изпращаше на оня свят Хектор и изобщо целият този античен епос — от Илиада до Енеида — ми се представяше като безкрайна върволица от кървави драми. Що се отнася до трагиците, те по силата на самата си професия трябваше да газят в кръв до колене. Едип ослепяваше, Антигона се самоубиваше, Медея погубваше децата си, а Шекспировите крале и кандидати за крале превръщаха произведението в истинска кланица.

По-новите времена не се отклоняха твърде от тази линия. Маргарита премахваше рожбата си и сама се обричаше на гибел; Есмалда и Квазимодо по различни пътища стигаха до един и същи гроб; Матео Фалконе убиваше сина си; Жюлиен Сорел стреляше срещу благодетелката си и получаваше смъртна присъда; злодеят Сайкс утрепваше добрата Бетси; Разколников очистваше богатата бабичка.

Мато издъхваше, последван от любимата си Саламбо; Жермини Ласерте умираше в болницата; Бран загиваше под лавината; Клайв Грифитс погубваше своята възлюбена, за да се отправи към електрическият стол. Що се отнася до самоубийците, те бяха една наистина внушителна тълпа — Федра, Офелии, Вертер, Ема Бовари, Тереза и Лоран, Ана Каренина, Ставрогин, Мартин Идън, Нагел и колко други още.

Някога майка ми бе принудена да ме мъкне със себе си из улиците на Париж, понеже категорично отказвах да стоя самичък в квартирата. Това мъкнене твърде я затрудняваше, тъй като се дърпах

насам-натам, а понякога изчезвах в навалищата и рискувах да се загубя. Така че една заран мама се сети да ме остави в музея на восъчните фигури под наблюдението на касиера, докато напазарува в съседните магазини.

В тоя утринен час музеят бе съвсем пуст, ако не се брои споменатият касиер, и можех свободно да обикалям сред множеството на восъчните фигури, представящи в естествен ръст и в естествени цветове всевъзможни политически, артистични и криминални знаменитости. Отпърво това ме забавляваше. Но колкото по-надалеч прониквах в залата, толкова по-ясно усещах по гърба си тръпките на страха. Всички тия восъчни лица изглеждаха като истински или, поточно казано, като истински мъртъвци. Устните бяха застинали в странни изражения и изцъклените очи ме фиксираха настойчиво от всички страни. И понеже немало от тия величия бяха загинали от насилствена смърт, кръвта и раните изобилствуваха по восъчната плът и внезапно ми се стори, че съм просто обсаден от тия бледи мъртъвци, че те все по-плътено ме обграждат, че все повече стягат обръча около мене и като потиснах вика на ужас, който ме давеше, затичах се към будката на касиера и повече не мръднах оттам.

Тоя музей на восъчни фигури може би напомня донейде романите на ужаса, които някои чувствителни натури избягват да четат нощно време. Но той е твърде далече като ефект от въздействието на истинската литература. И тъкмо това още на времето ме учудваше — пълното несъответствие между ужасиите на музея Гревен и ужасиите на Шекспировия Макбет, въпреки привидното им сходство.

Фактът, че писателят понякога прилича на античния Кронос, който поглъщал собствените си деца, може да бъде обясняван по най-различни начини. Някои хора смятат, че в случая творецът просто подражава сляпо на житейския трагизъм, други — че се стреми да предизвика катарзис, а трети — че дава воля на разрушителните инстинкти, дремещи в самия него.

Но въпросът, който ме озадачаваше, бе не толкова, защо писателят постъпва тъй, а защо, след като ни предлага обратното на това, за което копнеем, ние въпреки всичко продължаваме да поглъщаме жадно тия книги, сиреч да се тъпчем с грижи, скърби и страдания, вместо да бягаме естествено и спонтанно от тях, както аз някога бях побягнал в музея на восъчните фигури.

Бях още съвсем малък, когато се сблъсках с тоя проблем. И поводът бе оная известна на всички деца книга — „Колибата на чичо Том“.

— Много хубава книжка — поясни приятелят, от когото я взех. — Само толкова тъжна, че не ти е работа...

Щом е толкова тъжна, ще я оставя за после, рекох си, тъй като заедно с нея бях взел и два романа на Купър. И посегнах към Колибата едва тогава, когато вече нямах нищо друго за четене. Посегнах с предчувствието, че ще я оставя още на петата или шестата страница. Но се излъгах.

Четох непрекъснато чак до полунощ и спирах само когато очите ми така се премрежваха от сълзи, та вече не виждах буквите. И седмица или две, след като бях завършил книгата, продължавах да виждам чичо Том и другите мъченици, макар да бяха живели много отдавна и много далече от моя свят. Мислех за тях повече и по-дълго, отколкото бих мислил за щастливия герой на Майн Рид, дете неизменно печелеше последната битка и неизменно се женеше за красивата героиня. И не можех да си обясня на какво се дължи това, когато бе съвсем очевидно, че самият аз мечтая не за скръбната участ на чичо Том, а за участта на щастливия герой.

По-късно стигнах до извода, че между тия две у части всъщност не може да се издига стена. И че когато писателите рисуваха нещастieto, те пак изразяваха копнежа за щастие, само че показвайки ни го в негатив. И че нашият необясним интерес към катастрофата и гибелта бе само обратната страна на стремежа ни към успеха и избавлението.

Това може би беше близо до истината, но не изчерпваше цялата истина.

Къщата на Регентска, дето живеехме, бе разположена между артилерийските казарми и полицейската школа, тъй че от прозореца на спалнята можех да изучавам тънкостите на единичното обучение, а през оградата на двора — секретите на ръкопашния бой. Додето си почиваха от упражненията, кандидатите за пристави имаха обичай да сядат в сенчестия ъгъл на плаца и да подхващат една модна за онова време войнишка песен, от чийто жаловит вой съм запомнил следните два стиха:

— *Олеле, убиха ме!*
— *Шшит! Мълчи, не си само ти!*

Именно по силата на максимата „не си само ти“ бях привикнал да не отдавам прекалено значение на личните си злополуки, които с редки изключения бяха съвсем незначителни: наказанията до стената; двойките, дето винаги можеха да се поправят; епизодичните бягства от къщи с цел да започна самостоятелен живот; пукнатата глава или разбитият нос в героичния устрем на кварталните битки.

Ала наоколо ставаха и много други злополуки, далеч не тъй дребни като моите собствени. Хазяйката, както вече споменах, бе прегазена от трамвая. Трамваят тук се движеше по нанадолнище и това, види се, бе достатъчна причина да прегазва периодично по някой минувач и струпаше ли се на релсите тълпа, знаехме, че отново има жертва. Хазяйският син пък заряза жена си, а хазяйската дъщеря, още гимназистка, избяга с някакъв бръснар. В сградата до Свободния театър една вечер избухна пожар и ние дълго гледахме как червените пламъци, излизайки от прозорците, лижеха стените и се вземаха над покрива, а наемателите стояха на отсрещния тротоар сред купчините набързо измъкнато имущество и едно детенце, настанено от майка си върху дюшеците, пляскаше весело с ръце, очаровано от илюминацията. Две улици по-насам и няколко месеца по-късно от скелята на строящия се дом падна един зидар и издъхна на паважа. Някои казваха, че не си е отварял очите, а други — че дъските на скелята са гнили, и всички стояха и чакаха да дойде линейката, защото нямаше какво повече да се прави, освен да се вдигне тялото.

Нямаше какво повече да се прави и когато двама души бяха разстреляни посред бял ден пред училището ни. Това бе за нас първата брутална поява на смъртта с печата на насилието и с локвите кръв, защото иначе смъртта ни се явяваше в благоприличната форма на кварталните погребения с катафалките, върволицата на опечалените, а понякога и с траурната музика, в случай че покойникът беше военен.

Изобщо тия процесии бяха за нас не толкова трагични събития, колкото тържествени церемонии и те съвсем не ни се виждаха тъй скръбни, както например смъртта на нашето куче Черньо. Някой негодник бе подхвърлил на кучето отрова, и то едва се довлече до

двора, като дишаше тежко и ни гледаше с умолителен поглед, а от устата му излизаше пяна. Намерихме мляко и взехме да му го наливаме в устата, но пяната вече бе станала розова и челюстите на Черньо все повече се скопчваха, и млякото течеше навън, а тялото се тресеше от конвулсии, додето най-сетне се вцепени.

На казармения плац един войник си простреля ръката и викаше кански, докато фелдфебелът го успокояваше: „Мълчи бе, глупак, не виждаш ли, че нищо ти няма, все едно бълха те ухапала.“ Войникът викаше само додето го пренесоха в лазарета, обаче лудата в съседния двор крещеше почти всеки следобед. Тя се изтръгваше от бащиния контрол най-вече следобед — когато дъртият, изглежда, лягаше да подремне и тръгваше кротко да се разхожда из двора и може би всичко щеше да си мине нормално, само че дъртият излизаше да я прибере и тук почваше гоненицата и олелията. Тя не бе в ред главно по сексуалната част и бащата затова бързаше да я прибере, докато не се е окачила някому на шията.

Изобщо дворът на лудата бе най-шумното място в квартала, ако не се брой кръчмата на ъгъла, дето всяка вечер бумкаха тъпани. В покъсните часове тъпаните секваха, но започваха побоите и те ставаха най-вече навън на тротоара, за да не се троши инвентарът на заведението.

В зимника на нашата къща, който бе истински лабиринт, също беше доста оживено вечер, обаче това бе тихо оживление с известен сантиментален нюанс. Тук си даваха среща слугините с махленските коцкари. Така или иначе един ден прислужницата на съседите бе изхвърлена, понеже била забременяла, а това, че е забременяла, бе вече напълно очевидно и момичето напразно молеше да го оставят и се вайкаше, че няма как да се прибере на село и няма де да се подслони. Ние — децата от нашия двор — го приютихме в бараката за въглища, ала това не бе никакво решение на въпроса, защото въглищата може би ставаха за спане, но в никакъв случай не ставаха за ядене и момичето подир два дена изчезна и повече не го видяхме.

Най-загадъчен за мене бе случаят с негъра. Той живееше в Княжево в къщичката на едни наши познати. За да изплащат къщичката, познатите през лятото я даваха под наем и това лято именно тя бе наета от негъра. Ние се разхождахме из двора и наблюдавахме негъра, но крадешком и отдалече, понеже ни бяха

обяснили, че с неприлично да оглеждаш един човек като маймуна само защото е негър. Право казано, нямаше нищо особено за наблюдаване, обаче ние изгаряхме от любопитство, понеже никога по-рано не бяхме виждали негър. Той по цял ден седеше на сянка, излегнат в плетеното кресло с притворени очи, сякаш дремеше. Хазяинът твърдеше, че бил болен от рак и бил дошъл тук чак от Америка, защото научил, че княжевският климат лекувал рака. А хазяйката добавяше, че при негрите ракът е фатално неизбежен на известна възраст и макар княжевският климат да е безспорно лековит, но той може да има ефект само в ранния стадий, така че на сиромаша работата му е спукана.

Не можах никога да узная кой вятър и откъде бе довял този негър в Княжево, ала за нас той бе едно действително изключително същество, особено след като бяхме чели „Колибата на чичо Том“, и ние не го изпускахме от очи, макар да спазвахме дистанцията на приличието. А той само си седеше мълчаливо в плетеното кресло, — спокойно притворил очи, сякаш търпеливо очакваше избавлението или може би смъртта.

Хорските нещастия, с които се сблъсках, рядко имаха загадъчен вид и по-скоро бяха тъй банални, че можеше да минеш край тях, без дори да ги забележиш. Веднъж бяхме отишли с прислужницата на подуянския пазар и когато си тръгнахме, тя се сети, че не сме купили лук.

— Вземи три кила — рече ми. — И да се пазариш!

Върнах се неохотно и спрях пред първата купчина лук, мярнала ми се на тротоара. Една съвсем мизерна купчинка, зад която се бе свил някакъв човечец с уморено, небръснато лице и тъмни очила в евтини телени рамки.

— Колко го даваш? — запитах.

— Пет лева.

И като усети колебанието ми, добави:

— Другаде е по шест...

— Четири — отсякох, за да спазя инструкцията на прислужницата.

— Е, вие пък!... — промърмори продавачът. — То не си струва пътя, дете съм блъскал...

В тона нямаше раздражение, а само умора. Умора и примирение, защото подир кратко пререкание отстъпи.

— Ще взема три кила.

— Колкото искате. Ето, премерете си го.

Той ми подаде кантара, сетне машинално бръкна с пръст зад очилата и намести памука.

— Правиха ми операция — рече, забелязал погледа ми.

Памукът бе тъй кървав и така наблъскан в очната кухня, че естеството на операцията бе очевидно.

Намерил съм и аз с кого да се пазаря, казах си.

— Добре, ще го премеря всичкия. И без туй не е много.

Сетне извадих монетите от джоба и ги погледнах: Да, ще го взема. По пет лева, нали? Човечецът бавно вдигна умореното си лице:

— Вие, какво? От съжаление ли?

— Глупости — избъбрих, като се изчервих до върха на стриганата си глава. — Просто мислех, че няма да ми стигнат парите.

Наистина, глупости. И пазаренето, и жестът. Сякаш с няколко лева повече щях да му върна окото. Тия жестове за мнозина са смешна сантименталност, даже нещо по-тежко: желание да си осигуриш на ниска цена самочувствие на великодушен човек. И все пак не изпитвах срам от подобни жестове, колкото да бяха глупави. И дори си мислех, че зад високомерието на някои хора към подобни жестове може би се крие просто рефлексът на скъперника. Скъперникът винаги е достатъчно мъдър, за да ви каже, че няколко лева няма да решат социалния въпрос.

На пазара ходехме само в петъчни дни. Иначе пазарувахме от бакалницата, на две крачки от нас, дето всичко бе доста по-скъпо. Това беше единствената бакалница в махалата и дебелият стопанин се чувстваше донейде като монополисти си позволяваше да продава по-скъпо. Но по едно време малко по-далече на същата улица се откри второ подобно заведение — съвсем тясно дюкянче, — където хората рядко се отбиваха, понеже стоката бе малко и понеже дебелият бакалин твърдеше, че у пришелеца всичко било второ качество и затова можел да си позволи да продава евтино. Оня, дебелият, се бе зарекъл да прогони от Регентска тоя, новия, и това бе една от множеството махленски междуособици, в която аз участвах само косвено, тъй като винаги купувах от малкото дюкянче, макар да бе по-далече.

Стоката съвсем не бе второ качество, но ако идвах да пазарувам тук, то бе, понеже продавачът нямаше разпасаното чорбаджийско

държане на нашия бакалин, а бе тих и учтив човек с леко прегърбена снага и никак тъжно лице, може би защото жена му неотдавна бе починала. Дъщеричката му, също такава тиха и свита, понякога следобед помагаше в магазина, ала за да отклоня вероятните подозрения, следва да кажа, че не идвах тук заради дъщеричката. Тя бе още малка, слабичка и неразвита и изобщо съвсем не от този тип цъфтящи палавници, които могат да вземат акъла на един хлапак.

Тъкмо затуй бях много учуден, когато един ден научих, че неколцина дангалаци пресрещнали детето на връщане от училище, отмъкнали го в една барака и там го изнасилили.

— Отде им е скимнало да се нахвърлят баш на това момиче? — рекох на махленския приятел, който ми бе съобщил новината.

— Много просто — отвърна оня. — Понеже знаят, че е кротко и няма да вика.

То едва ли би могло да вика, тъй като бяха му запушили устата с кърпа и едва подир туй бяха безчинствали над слабото му телце, докато в същото време само на стотина метра от бараката бащата акуратно бе измервал половин кило кашкавал и четвърт сирене.

Детето умря още същата вечер. Бакалницата три дни бе затворена, а сетне стопанинът трябваше отново да вдигне кепенците, защото животът продължаваше. Той стоеше, както винаги, зад сиромашкия джамлък с оскъдната стока и само на ревера му беше нескопосно зашито парче черен креп и очите му бяха постоянно сведени и не се вдигаха дори когато те изпращаше. А подир няколко месеца кепенците наново бяха спуснати и този път — завинаги.

Възрастните разполагаха с готов отговор на всеки въпрос, но между тия отговори не фигурираше обяснението на злополуките и нещастията, които ме заобикаляха.

— Какво пак е станало? — питаше ме баба, когато ме видеше да се прибирам с превързана глава или одраскана буза.

— Удариха ме с камък.

— Стой си в къщи, за да не те удрят. Мене защо не ме удрят?

При други случаи обясненията идваха под формата на сентенции: „Да би мирно седяло, не би чудо видяло.“ Или: „Каквото повикало, това се отзовало.“ Или още: „На зла круша — зъл прът.“ И други от този род. Само че пословиците, както е известно, понякога могат да звучат мъдро, а понякога — глупаво.

Колкото и да бях наивен, не исках да приема, че злополуките непременно възникват по елементарната механика на предизвиканото следствие. Да речем, че сам си бях изпросил боя, като се бях набъркал в сражението на двете махленски банди. Но каква вина имах, когато за пръв път ме арестуваха?

Бях вече в долните класове на гимназията. Един съученик ни бе поканил да му отидем на гости в неделния ден и ни бе предупредил, че ако случайно в момента е излязъл, ще намерим ключа на онова свръхтайно място — под изтривалката.

От всички поканени в края на краищата отидохме само двама. Бе ранен следобед, дърветата още цъфтяха, слънцето грееше и изобщо животът бе хубав, макар и малко уморителен, защото пътят до Лозенец се оказа доста дълъг. Съученикът навярно бе излязъл нейде с родителите си. Къщата се оказа пуста. Ние обаче бяхме вече посветени в тайната на изтривалката, затуй отключихме, изнесохме грамофона в градината и взехме да убиваме времето с морни танга и добродушни ругатни по адрес на изчезналия стопанин. Тъкмо тогава се появи и полицаят.

Всъщност полицаят бе повикан от съседката, дето надничаше любопитно през оградата. Но така или иначе, веднъж повикан, той трябваше да изпълни дълга си към отечеството, затуй въпреки всичките ни доста логични и правдоподобни обяснения, бяхме подбрани и откарани в участъка.

Натикаха ни в тъмния зимник, дето върху широкия нар лежеше някакъв дрипльо на неопределена възраст. Дрипльото изпълваше помещението със силно хъркане и още по-силна ракиена миризма. Седнахме нерешително в единия край на нара. Дрипльото се размърда и инстинктивно се примъкна към нас. Тук му беше по-меко. Изтръгнахме се от гъстия ракиен аромат и се настанихме в другия край на нара, но пияният отново се присламчи към нас. Явно тук му беше по-меко.

Станаме и взехме да се разхождаме. Казвахме си, че най-късно до четири съученикът ще се прибере, ще научи за станалото и ще дойде с майка си да ни освободи. Тия мисли ни изпълваха с бодрост. Почувствувахме се дори като мъченици на голямата идея, герои на борбата за правда. И в прилив на ентузиазъм приятелят ми застана пред малкото прозорче и:

*Солнце всходит и заходит,
а в тюрме моей темно...*

Отговорът не закъсня. Полицаят отключи вратата и нахълта в зимника:

— А, и руски песни пеете!... Вашта мама!...

Аз не пеех, но получих тъкмо толкова юмука, колкото и певецът. А времето се влачеше доста тегаво. Особено откакто си казахме, че съученикът може и нищо да не научи. Откъде ще научи? От съседката? Ами че тая мръсница нарочно бе скроила целия номер, като ни бе представила за бандити, макар да беше ясно, че бандитите няма да пуснат грамофона и да се излегнат в градината. Тая мръсница се бе ядосала зарад грамофона или просто си търсеше занимавка сред скуката и нямаше да разкрие подлостта си на съседите.

Да, времето се точеше доста тегаво, но все пак се точеше. Слънцето залезе. Мръкна се. В двора на участъка светна унила и самотна лампа. А от съученика нямаше и помен. На всичко отгоре оня пияният, разпънал волно ръце и нозе, бе обсебил целия нар. Късно вечерта, когато вече едва се държахме на крака, решихме все пак да го сбутае и да се свием в единия край на въшкарника.

Освободиха ни чак на следния ден по обяд. Без обяснения и добавъчни разпити.

— Па друг път да си опичате акъла — промърмори фелдфебелът, който ни пусна.

Не ни беше ясно за какво точно трябваше да си опичае акъла. Предполагам, че това не бе твърде ясно и на фелдфебела.

Нещастията, и малките, и големите, обикновено те връхлитаха изневиделица, без да си ги предизвикал и без да си ги чакал. И аз бях склонен да приема като обяснение по-скоро античната версия за всемогъщия Фатум, отколкото пословиците на баба ми. Особено след оная история с Георги.

Георги току-що бе завършил Художествената академия, а аз току-що бях завършил гимназията, когато се запознахме. Той бе нисък на ръст и с много високо чело, общителен и оптимист, и като ти стиснеше ръката, пръстите те заболяваха, а като те погледнеше, в очите му

играеха весели огънчета. С две думи, бе мой антипод, а между антиподите, както е известно, рядко възниква симпатия.

Изглежда, че Фатумът, колкото да бе навъсен и суров, също изпитваше симпатия към веселящите, защото Георги бе просто галеник на съдбата. Трудлюбив и надарен, той още като студент жънеше успехи в резбарското изкуство и бе обсаден от клиенти, понеже буржоазията имаше ужасна слабост към тая тежка и тъмна, отрупана с резба мебел, която го се представяше като материализация на охолство и благоденствие.

Прочее Георги имаше талант, имаше пари, имаше хубава млада годеница, готвеше се да се жени и да купува апартамент и животът му се разкриваше пълен с примамливи обещания. При това той не бе от хората, които оглупяват от успеха. Беше с прогресивни разбирания, въпреки неизбежните делови връзки с парвенютата, обичаше професията си повече от парите и бе винаги готов да послужи на изпадналия в нужда приятел.

Всичко почна с екскурзията, макар че и да не беше екскурзията, пак би почнало. Бяхме тръгнали с Георги и с още двама млади художници за Витоша, но артисахме на Владайската река. Ловяхме раци, хранехме се в близката кръчма и спяхме край лагерния огън. Прекарахме три дни и така изгоряхме, че заприличахме на индианци. Георги бе най-зле. Кожата му не понасяше слънцето и върху високото му чело се бяха появили две големи петна като криле на червена пеперуда.

Когато се прибрахме в София, реши да иде в болницата да му дадат някакъв мехлем.

— Гошо остана в болницата — каза ми един от художниците няколко дни по-късно.

— Че толкова сериозно ли е това изгаряне?

— Това не е изгаряне. Това е проказа.

„Стига си ме баламосвал“ — понечих да кажа, но разбрах по угриженото му лице, че не ме баламосва.

— И какво прави сега Гошо?

— Какво ще прави... Държат го като затворник в една стаичка, и това е. Загази сиромашът...

Той въздъхна, после добави:

— Ще трябва и ние да се прегледаме. От едни паници ядохме, с едни одеяла се завивахме...

— Ти се преглеждай, ако щеш, аз не отивам. Да не съм луд да ида да ме затворят.

— Все пак трябва да проверим дали е чак толкова заразно...

Той ходи някъде да проверява и когато се срещнахме подир два дни, бе вече поуспокоен:

— При нашия климат тая мръсотия не се прихващала лесно.

— А Гошо как я е хванал?

— Ами от вуйчо си. Онзи е бил болен. Гошо дълги години живееше с него. Нали е сирак, вуйчо му го беше осиновил.

— Осиновил го и го затрил. Трябва да идем да видим Гошо.

— Няма как. Не пускат.

Той помълча, после рече:

— По-добре, че не пускат. Представи си, че идеш при него и ти подаде ръка...

След известно време научихме, че Георги сам е почнал да излиза. Давал по някой лев на пазача и привечер се измъквал през оградата. Съобщил на годеницата да се смята свободна. Търсел начин да замине в чужбина, където уж се лекувала проказата. Такъв енергичен и пълен с оптимизъм човек не се предаваше лесно.

С течение на времето все по-рядко чувах за Георги. Някои казваха, че пътуването зад граница било на път да се уреди, други — че нищо не излизало. Додето веднаж привечер се сблъсках с него на улицата.

Трябва да бе късна есен, защото времето вече беше доста студено. Георги идваше насреща ми по Витоша, оная пуста тогава част на Витоша, дето се точеше край казармите. Бе вдигнал яката на сакото ся и аз в първия миг не го познах, защото вече се здрачаваше и защото най-малко очаквах да го срещна. Може да е срамно да се признае, но просто напоследък го бях забравил.

Георги също ме позна едва когато почти се изравнихме. Провикна се, както си му бе обичаят и както си му бе обичаят, ми подаде ръка. Беше от тия, общителните, дето винаги подават ръка и така те стисват, че пръстите ти изпукват.

„Представи си, че идеш при него и ти подаде ръка...“

Поех десницата му, но трябва да бях закъснял с някаква част от секундата, защото той веднага ме пусна и измърмори:

— Може би не трябва да се ръкуваме...

— Хайде и ти!... — рекох. — То ако се хващаше така лесно...

— Просто не мога да се освободя от навигите си — промърмори той гузно. — Просто не мога да свикна още с мисълта, че съм прокажен...

— Хайде и ти! — повторих, но замълчах, защото нямаше как да възразя, че не е прокажен.

— Какво правят приятелите?

— Какво ще правят... Ти заминаваш ли?

— Заминаването се провали. Всичко се провали.

Тръгнах да го поизпратя малко. Вървахме известно време умърлушени, но докато стигнем до ъгъла, той отново бе добил бодрия си вид.

— А бе има още една надежда. Изобщо, додето си жив, все има надежда. Чакам да изпратят едни специалистети от Париж.

Бяхме спрели под уличната лампа и сега виждах ясно лицето му, застинало в престомена бодрост, и високото чело, върху което голямата червена пеперуда на смъртта бе сложила отпечатъка си.

— Трябва да бързам — каза и понечи да ми подаде ръка, но се сети навреме. — Вече все по-рядко успявам да се измъкна, и то само за половин час. А има работи за оправяне. Тия специалистети...

В къщи дълго си мих ръцете. Чувствах се виновен, дето тъй старателно ги чистях от приятелското ръкостискане, но продължавах да ги мия. А една седмица по-късно научих, че Георги се е застрелял.

Да, нещастieto те връхлита съвсем ненадейно също като трамвая, дето прегазя хазяйката, или като проказата, дето се лепна за Гошо, и ти не можеш да направиш нищо, за да се предпазиш, и това, което би могло да се направи, става ясно едва тогава, когато вече е много късно: да не пресичаш релсите и да искаш от вуйчо си медицинско свидетелство, преди да те осинови.

Но има и случаи, когато нещастieto пристъпва съвсем бавно и за всички е ясно, че то е именно нещастие, а не нещо друго, и въпреки това никой не се запретва да го спре. Доста приятели от младините ми свършиха зле не при внезапна катастрофа, а при бавно затъване пред очите на толкова хора. Толкова хора, които гледаха отстрани, без да се

намесят, защото бяха заети или смятаха, че някой друг ще се намеси, или си казваха, че и да се намесиш — каква полза. Впрочем имаше и такива, дето се намесваха, но само за да ускорят затъването.

Понякога в нощите на безсъние тия отдавнашни приятели — подалечни или по-близки — все още ме спохождат и аз, вече застарял, се чувствам малко неудобно сред тях, понеже те всички са запазили младостта си, следвайки единствено валидната рецепта: да умреш възможно по-рано.

И между тия нощни посетители нередко се явява един висок момък с дълго бледо лице и къдрави коси, облечен в поизносен тъмносин костюм, под който се подава евтин сив пуловер, призван да компенсира липсата на балтон. Това е нашият приятел Сашо Вутов.

Когато за пръв път се видях с него в редакционния комитет на „Ученически подем“, то беше само за да се скараме. Не помня какъв точно бе поводът на кавгата — философски или литературен, — но помня добре, че се скарахме и аз го нарекох тесногръд сектант, а той мене — объркан интелегент.

В началото наистина виждах у него нещо фанатично, което не ме привличаше особено — тоя остър профил с пречупения нос и тоя остър език, и тоя остър поглед, добиващ в течение на спора някакъв екзалтиран блясък. После, когато свикнахме с взаимните си остроти — защото и аз, откровено казано, не бях по нежните изрази, — между нас се установи нещо като дружба и Сашо се отбиваше в къщи да вземе някоя книга или да ми прочете някое свое стихотворение. Но това бе дружба без особена топлина и без излишък на допирни точки. Той не пиеше, не пушеше и намираше много от литературните ми пристрастия за декадентски.

На следващото лято Сашо замина за Берковица, а когато есента се прибра в София, фанатизмът му се бе напълно изпарил. Спомням си, че още същата вечер, когато ме намери, тръгнахме из кръчмите и не се успокоихме, докато не изпихме жалката сума, с която разполагахме, а сетне вървахме без посоки из нощните улици и бурният есенен вятър люшкеше дърветата и свиреше в жиците, а Сашо, размахал дългите си ръце, крещеше насреща му:

Ноемврийският яростен вятър,

— Вятър —
не сте ли вий срещали вятъра
на кръстопътя на петстотин пътя,
пищящ от студ — гневен и луд...

Бях в последния клас на гимназията, Сашо бе вече завършил и имаше предимството да живее като свободен човек и той използваше това предимство, за да осъмва с приятели из кръчми и задимени квартири. Това бе режим, доста тежък дори за човек със здрава физика, а Сашо не бе твърде здрав, почти цялото му семейство бе измряло от туберкулоза, и както я караше, налице бяха всички изгледи да последва близките си в гроба.

Брат му го бе записал да се храни на вересия в една гостилничка на Дондуков. Но когато изпиехме кило вино и се окажеше, че нямаме повече пари, Сашо ни водеше в гостилничката, не, разбира се, да се храним, а да си допием срещу определената за ядене вересия.

За да позакърпи здравето му и да го отдалечи от бохемската среда, брат му го настави през пролетта на гара Бов. Само няколко дни по-късно Сашо ни изпрати трогателна картичка, в която ни заклеваше да му идем на гости. Не чакахме, да повтори поканата. Заварихме го не особено укрепнал, поне що се отнася до нервите. Какъвто си беше болезнено чувствителен, той бе твърде потиснат от самотата, шумът на реката нощем му пречеше да спи и му се струваше да чува в тоя шум тревожни гласове и страшен шепот, а във въображението му витаеха поверия за вампири и привидения. За да го развеселил, ние още след слизането от влака предприехме лека почерпка в бюфета на гарата, която с малки прекъсвания трая няколко дни, докато изразходвахме напълно авоарите — и машините, и Сашовите.

Известно време бяхме почти неразделни. Седяхме или в моята стая, или в неговата квартира, помещаваща се в малка неугледна къщичка на Раковски, четяхме свои или чужди стихове и спорехме, също както и преди, с тая разлика, че сега аз застъпвах левите позиции, а Сашо — естетските. Срещяхме се често и в една приятелска компания, прочутата на времето компания на „Трявна“. Постепенно обаче аз почнах да страня от тая среда, защото това бе

компания не на нощните, а на денонощните кръчмарски бдения. А Сашо, напротив, все повече хлътваше.

След невинните затъмнения на дробовете дойде ред на каверните. Сашо прекарваше с месеци по санаториумите, а излезеше ли, отново се понасяше из въртопите на безсънните нощи и гуляите. Нямаше постоянна квартира. Спеше у приятели или в мизерни хотели, когато изобщо се сещаше да спи.

Вече рядко се търсехме един друг, а случеше ли се да бъдем заедно, репликите се движеха по ръба на кавгата. Бяхме твърде близки, за да водим неутрални разговори, но щом заговорехме по същество, противоречията неизбежно възникваха. Опитвах се да го накарам да се стресне и навярно го правех съвсем неумело с назидателния тон, който той не можеше да понася и който на негово място аз също не бих понасял. Отвърщаше ми, че там, където аз се намирам, той отдавна вече е минал, че му е дотегнало от баналности, че съм бил роден за поп, ха-ха, поп Богомил, и други от тоя род.

Той имаше нужда не от назидания, а от съчувствие, не от подаяния, а от помощ, но какво съчувствие и каква помощ — това не беше ясно дори на тия, които го обичаха. Кръчмарските приятели великодушно го черпеха с вино и подкопаваха здравето му. Някакъв благодетел го бе назначил за пазач на градина, макар и формално, и бе смачкал самолюбието му. Редакторът на „Златорог“ поместваше стиховете му, но го отчуждаваше от другарите му. А старите приятели го обявяваха за декадент и засилваха отчуждението му.

Той бе странно съчетание от хубави блянове и тъжни реалности, непрестанно търсец разбиране, ала твърде своенравен, за да го получи, сантиментален и язвителен едновременно, болезнено експанзивен и болезнено депримиран, загубил младежкия идеал, но неспособен да приеме мракобесието, отчайващо вироглав и жертва на лоши влияния, влюбен в чистата поезия и обречен на делнична проза, жадуващ човешка топлина и осъден на страшна самотност, копнеещ за бурния живот, ала вече разяден от смъртта, един прокълнат поет в едно тревожно време, където нямаше място за прокълнатите.

Някои казваха, че бил от тия, дето и господ не може да им помогне, защото рече ли човек да се самоубива, кой би могъл да го спре. Това бе вярно донейде за периода към края, но преди да стигне до края, Сашо бе извървял дълъг път и никой от нас не бе потърсил

или не бе намерил начин да го спре. А всички знаехме накъде се е запътил.

Последния път, когато го видях, той сам ме откри в „Средец“. Бе вечер и кафенето бе почти пусто и аз чаках да мине някой приятел да съобщи поне новините и убивах времето, като наблюдавах двама старци, които играеха белот с оная дребнавост и заядливост, характерни за склеротиците. Мислех вече да ставам, когато се появи Сашо, за да се осведоми не би ли било много нахално, ако помоли да го приема за една нощ в кухнята, в случай, разбира се, че кушетката в момента е свободна.

Кушетката наистина доста рядко бе свободна. В кухнята преспиваха най-различни познати и приятели, а някои се настаняваха там и за по-продължително време, като оня художник, автор, ако се не лъжа, на една-единствена картина, поел също пътя на бавното самоубийство и приключил тая работа няколко години по-късно.

В момента обаче кушетката бе наистина свободна и казах на Сашо, че може да разполага с нея не една нощ, а колкото си ще и че съвсем не е нужно да ми говори с тоя церемониален тон, защото понякога, като го прихващаха, той ставаше прекалено учтив и церемониален, като че ли разговорът се водеше между лордове.

— Спявката снощи, изглежда, е била доста продължителна —
подхвърлих, като забелязах тъмните сенки под очите му.

— Завиждаш ли? — засмя се той.

— Да. Но не и на настроението ти в момента.

— Наистина ужасно се чувствам. На всичко отгоре похарчих и парите за хотела.

Тръгнахме за къщи. Не помня за какво приказвахме по пътя. Като пресичахме Градската градина, срещнахме един приятел, който ме спря, за да ми съобщи последните новини. Додето разговарях с него, Сашо чакаше настрани, сякаш събитията не го вълнуваха. Но когато продължихме към дома, ненадейно запита:

— Можеш ли да си представиш как ще изглежда животът след войната?

— Мисля, че — да... в общи линии.

— Тоест в шаблонните линии на новия ден и щастливото бъдеще...

— Вероятно. Засега подробностите все още не ме занимават.

— А пък аз изобщо не мога да си го представя... Нито в подробности, нито никак...

— Защо трябва да се измъчваш? Като свърши войната, ще го видиш.

— Мислиш ли, че ще свърши толкова бързо?...

„Мислиш ли, че ще свърши толкова бързо, за да успея да го видя?“ — Всъщност това искаше да каже той, но в момента изобщо не обърнах внимание, тъй като в ония дни въпроса за края на войната всеки от нас си го задаваше.

По-късно в кухнята още дълго говорихме за различни неща. Той беше в едно от честите си състояния на депримираност, когато най-остро усещаше самотата, и вероятно затова продължаваше разговора и аз все се вдигах да си ходя и все оставах. На края все пак се вдигнах и Сашо, сякаш правеше последен опит да ме задържи, запита:

— Искаш ли да чуеш едно стихотворение?

— Защо едно? Може и повече.

— Не. Само едно.

И той издекламира поемата си „Европа-хищница“. В тая поема подир дългия период на отчуждение Сашо отново се връщаше към света и световните събития. И това най-много ми хареса, но се въздържах да му го кажа, защото знаех, че ще избухне. Той не обичаше да го виждат в ролята на разкаял се грешник.

„Събужда се — помислих. — А щом се събужда, значи, работите вървят към оправяне.“

Тогава още не бях разбрал, че често, твърде често, тъкмо преди да дойде най-лошото, на човек му се струва, че работите тръгват към оправяне. Сашо умря само няколко месеца по-късно, едва навършил двадесет и четири години.

В тревогата и напрежението на ония военни години смъртта на Сашо мина почти незабелязано. Твърде много насилствена смърт имаше наоколо, за да бъдат хората потресени от една смърт, която е прието да наричаме „естествена“, понеже е причинена от болест, макар и болест така добавъчно подпомогната, че напомня самоубийство.

Позлати и приятели, с които бях расъл и общувал, сега лежаха по затворите или падаха като партизани, или минаваха през страшните коридори на инквизицията, или биваха изправяни на разстрел. А и немалко от тия, все още на свобода, живееха като обречени и

утринният звън на вратата съвсем не пораждаше асоциацията за прясно мляко.

Човешкият живот не струваше много нещо не само там, по фронтовете, но и тук, в този град, който все още се стараеше да поддържа привидността на един мирен живот. Почвахме да привикваме със смъртта и като реално присъствие, и като предстояща заплаха и да си казваме, че щом толкова много хора умират наоколо, какво чудно, ако скоро дойде и нашият ред.

Това не беше отчаяние или чувство за безизходица, макар че и такива случаи не липсваха. Това не бе загубване на вярата в победния ден, а просто едно интимно примирение с мисълта, че победният ден може би ще се състои и без тебе, едно тягостно предчувствие, което за мнозина, уви, се оправда.

Сега животът ми поднасяше с пълни шепи материал за скръбни обобщения, но тъкмо в този момент абстрактните размисли най-малко ме привличаха. Когато гори под краката ти, трудно можеш да разсъждаваш за свойствата на огъня. Ала и без да разсъждавам съзнателно, аз вече долавях наивността на някогашните си детински догадки. Бях си блъскал главата над механиката на нещастията, като че се касаеше до някакъв единен център за фабриката на нещастие. Бях търсил моралните основания на злополуката там, където имаше само природни закони или социална аморалност, или абсурди на случайността.

И без да се занимавам с научни класификации, и без да анализирам подробно свойствата на огъня, горящ под нозете ни, вече виждах цялата многоликост на чудовищата, плъзнали от кутията на Пандора — природната напаст и програмираното бедствие, личната злополука и обществената трагедия, нелепата жертва и героичната саможертва, нещастната случайност и закономерното нещастие, възмездието за една страст и голготата за едно убеждение. И тия чудовища бяха толкова много, та просто бе смешно да мислиш, че са излезли от една кутия — колкото и голяма да е тя, — след като бяха пренаселили света, след като дори целият свят се оказваше тесен за тях.

„Един невъзможен свят, с тия плъзнали по всички посоки чудовища“ — би казал някой. Но щастията или бедата е в туй, че човек свиква дори с невъзможното.

Някога случайно зърнатият на тротоара окървавен труп спохождаше дълги ноци наред кошмарите ми. А след бомбардировката на десети януари църквата бе пълна с трупове, покрити небрежно с чували, и аз отмятах един по един чувалите и се вирах в мъртвите почернели от дима или побелели от варта лица, защото ми бяха заръчали да търся някакъв изчезнал съсед, и се движех край дългата редица като вцепенен и неволно се учудвах, че не изпитвам нищо друго освен вцепенение.

Не открих познатия съсед. Открих нещо друго познато, което съвсем не бях очаквал да откроя: лицето на млада жена, едно лице сякаш безвкусно напудрено от набитата в него мазилка. Едва тогава усетих, че ръката ми затреперва и вцепенението преминава в слабост. „Хайде, завивай я — казах си, — какво чакаш.“ Но нямах кураж да я завия с тоя чувал, да завия нейното лице с един мръсен чувал. И когато най-сетне все пак се реших, прегънах леко зеблото, за да не опира съвсем в лицето и, сякаш тя имаше нужда да диша.

Това не беше любовна история. Беше по-скоро глупава история, или ако щете — глупаво-любовна. Запознал се бях преди три години или повече с Мими — наричам я Мими, защото сега вече няма никакво значение как ще я нарека, а истинското и име бе точно от рода на тия малко глезени имена. Запознал се бях на един еснафски жур или рожден ден, изобщо сборище на чужди хора, дето бях попаднал съвсем случайно, замъкнат от една позната от гимназиалните години.

Познатата ме използваше просто за кавалер и аз съвсем не държах да ме използва за нещо друго и бях уйдисал на акъла й само защото нямаше какво да правя през тоя следобед. Още щом влязох в претенциозно мебелирания апартамент, съжалих за лекомислието си, понеже тия наоколо бяха също претенциозни до немай-къде и в обноските, и в състезанията по остроумие, което напълно им липсваше. На всичко отгоре бях представен като поет. От това съобщение, разбира се, никой не падна възник, но то накара самия мене да се почувствувам доста неловко.

За мой късмет освен тортата с бадеми имаше и нещо за пиене — в подобни случаи чашата бе едничката възможна противоотрова. Въоръжих се прочее с любезно поднесената ми противоотрова и въпреки киселите физиономии на моята дама се натиках в най-далечния ъгъл на холната стая.

— Ти си невъзможен! — прошепна познатата, която по неволя ме беше последвала.

— Какво, сега пък да не искаш и да танцувам...

В този момент късметът ми проработи за втори път: някакъв хапльо с дълго до коленете сако галантно покани дамата ми.

Гаврътнах за кураж чашата и посегнах към втора, забравена от някого на скрина.

— Поетите не танцуват ли? — чух зад гърба си приятен глас.

— Танцуват, само че лошо — отвърнах, като разглеждах не без вътрешно одобрение появилата се персона.

Тя бе от този тип жени, подир които мъжете се обръщат по улиците, и ако бих влязъл с нея в нашия „Средец“, тропотът на пуловете и заровете вероятно мигом би секнал.

— Лошото има степени — забеляза непознатата.

Оставих чашата и се вдигнах с чувство на раздвоение. Компанията ме привличаше, но фокстротът — никак. Сподирих я в хола, който играеше роля на дансинг, и помарширувах известно време сред навалищата.

— Виждате, че ако е до степени, аз съм на най-долната.

— Защо? Можеше да бъде и по-лошо — успокой ме тя.

Фокстротът все пак свърши и ние се отправихме наново към съседната стая, като се въоръжихме пътем с по още една чаша.

— Забавлявайте я добре! — извика ми някакъв франт, изтегнал се разпасано между две момичета. — Тя ужасно се нуждае от малко по-добро настроение.

— Затова пък ти го имаш повече от необходимото — върна му го жената.

Той наистина изглеждаше доста пиян, макар че още не падаше от креслото.

— Искате да му натриете носа? — рекох, когато се настанихме в ъгъла.

Тя се засмя.

— Ако исках да му натрия носа, щях да ви хвана подръка и да излезем заедно от тая връва.

— И на това съм готов. Улучихте ме в момент, когато съм готов на всякакви жертви.

Тя наново се засмя.

— Наистина, какво висим повече тук? — настоях. — Вие се отегчавате от врявата, аз — от танцуването...

И преди да завърша фразата, тя вече ме бе хванала подръка и ние се запътихме към изхода.

Отбихме се в някакво заведение, пихме по два или по три вермута, но имах чувството, че дамата, също както преди, ужасно се нуждае от малко по-добро настроение. Инициативата в разговора бе възложена главно на мене и аз с помощта на вермута се опитвах да се справям някак си. Узнах, че работи като машинописка, че живее с майка си и че пияният фронт е нещо като годеник, но едва ли ще стане годеник в точния смисъл на думата.

По едно време тя погледна часовника си и оповести, че трябва да се прибира. Изпратих я и предложих да я повеселя наново следващия ден. Дамата се поколеба за миг, сетне за голямо мое удоволствие прие и за голямо неудоволствие ми определи среща в „Савоя“.

Едно от нещата, които най мразех по онова време, бяха срещите в сладкарниците и особено в такива парвенюшки сладкарници като „Савоя“. Но додето крачех по вечерната улица към дома, аз си казвах, че за такава жена си заслужава да умираш по малко.

Тя наистина ми бе завъртяла донейде главата именно като жена и по-точно като физика, защото бе от тия, подир които мъжете се обръщат, за да ги огледат по-добре, и не приличаше на момичетата от нашата компания, а бе много шик и поне с пет години по-възрастна от мене и дори ми се виждаше чудно, че се е съгласила на среща с хлапак като мене, и макар срещата да бе определена в тая скучна „Савоя“, все пак дължен бях да я оценя като голям шанс.

На следната заран, след като вермутът бе изфирясал от главата ми, шансът не ми се видя чак толкова приказен. Между другото и за туй, че не разполагах с необходимите средства за рандеву в „Савоя“. Първата ми мисъл бе позорна — да дезертирам. Втората се оказа разорителна — да продам някоя и друга книга от библиотеката си. Чувството за кавалерски дълг ме накара да избира втората възможност.

И тъй срещата се състоя и мина, общо взето, прилично. Мими — вече не само знаех името и, но го и употребявах — този път бе по-разговорчива, може би защото от околните маси ни гледаха и тя държеше на всяка цена да покаже, че сме потънали в оживен и крайно увлекателен разговор. Но оживлението не трая повече от час, подир

което бях осведомен, че Мими трябва да ходи у някаква приятелка и че не е нужно да я изпращам, освен може би само до ъгъла.

— Приятелката вероятно това е онзи, вчерашният — подхвърлих просто за да кажа нещо, след като излязохме.

Тя се засмя. Когато бе натясно, тя винаги се засмиваше и понеже често ѝ се случваше да бъде натясно, не ми беше никак трудно да я разсмивам.

— Не. С Любо сме в пълен конфликт.

Тази декларация ми даде основание да предложи следващата среща. По мое време човек нерядко трябваше да изтърпи изпитанието на доста срещи, преди да се реши на нещо друго. Особено с една толкова шик дама като Мими.

Тя и този път се поколеба, но и този път прие. „Вероятно все по същата причина — помислих с горчивина. — Разчита, че познатите, като ни видят в «Савоя», ще информират онова говедо — Любо.“ Вече знаех, че Любо е процъфтяващ адвокат, и негодувах, задето не ме третираше дори за съперник и смяташе, че Мими при всички случаи му е в кърпа вързана, както и да се държи с нея.

— Всъщност ти откъде намираш пари? — запита ме тя на следващия ден, като съвсем ненадейно мина на „ти“.

— Продавам книги — отвърнах, без да се замисля, защото, замислех ли се, непременно щях да излъжа.

— Би трябвало да се чувствам поласкана — рече Мими, додето разбъркваше айскафето. — Но май че по-скоро усещам угризения.

— Не ми е за пръв път — успокоих я. — Продажбата не е най-неприятното...

— А кое е неприятното?

— Ами тая тъпа сладкарница.

— Защо тъпа?

— Ами защото е пълна с тъпаци... и защото не можеш да изпиеш поне един вермут.

Тя се засмя по обичая си.

— Добре, да идем при вермута. Само че там плащам.

— Изключено. Този път е ред на Мопасан.

Това бе самата истина, тъй като заранта бях принесъл в жертва именно съчиненията на Мопасан.

„При вермута“ нещата тръгнаха по-добре. Даже тъй добре, че когато излязохме, лампите по улицата вече бяха запалени и ние ги виждахме двойно по-светли и двойно повече на брой, отколкото бяха в действителност, и се движехме ръка под ръка и бяхме толкова весели, та дори Любо не би могъл да твърди, че се нуждаем от по-добро настроение.

Когато слизахме по Търговска, Мими спря за малко пред отрупаната с деликатеси витрина на „Порто Рико“.

— Виж... Чер хайвер... — посочи тя. — Никога не съм хапвала.

Тая реплика и това не твърде деликатно посочване с пръст изведнъж я свалиха от аристократичния пиедестал, дето я бях поставил. И в същото време изведнъж я усетих по-близка.

— А ти опитвал ли си?

— Само веднаж — излъгах аз или може би вермутът.

— Вероятно е божествено...

— Е, чак пък толкова!... — промърморих небрежно. — Въпрос на вкус.

Продължихме нататък, додето тя се сети да попита накъде всъщност отиваме и аз бях принуден да отговоря, че отиваме в къщи, на което пък Мими възрази, че тази вечер в никакъв случай не можела да закъснява, подир което пък аз изпаднах в мрачното настроение на миров скръбник, така че тя на края обеща все пак да дойде в къщи, обаче не тази вечер, а утре следобед.

— Само да не си въобразяваш разни работи — предупреди ме Мими. — Ще дойда просто за да не харчиш пари и да не продаваш книги.

Сънувах я през цялата нощ. За три дни така ми бе замаяла главата, че я сънувах чак до заранта. А на заранта седнах на малък военен съвет пред библиотеката. Голямата ми надежда беше Достоевски, този сърцеведец. А голямата цел — черният хайвер. Защото в просъниците на тая смахната нощ ме бе осенила идеята, че трябва да поднеса на Мими цяла кутия черен хайвер, за да ѝ създам един малък празник и да покажа, че бедният поет е по-щедър от богатия адвокат.

Продажбата мина по-добре от очакваното заради хубавата подвързия на томовете. Оказа се обаче, че в света на бакалите цялото дело на сърцеведеца не струва колкото петдесет грама черен хайвер.

Стана нужда да се простя и с Хамсун. Но след като си пожертвувал Достоевски, няма да вземеш да правиш истории за един Хамсун.

Този ден късметът ми отново работеше под пълна пара, защото като отивах за „Порто-Рико“, срещнах един приятел, минаващ за човек с познания в светския живот, тъй като бе служил като келнер в „Елит“, преди да бъде погълнат от алкохолния проблем в неговия практически аспект. Запитах го дали черният хайвер може да се поднася с вермут, на което той добродушно се изсмя.

— По-добре — с боза. — Ще ти излезе по-евтино.

Познатият ме погледна изпитателно:

— И откъде такива грижи? Да не пишеш елегия за черния хайвер?

Наложи се да призная, че и аз като него се интересувам най-вече от практическата страна на проблемите. И да обясня, че за утре съм поканил една жена, но такава жена, която... и пр., и пр. Казах за всеки случай „утре“, понеже се боях, че какъвто си беше нахален, познатият може да цъфне на срещата заедно с Мими.

Той въздъхна тежко, като човек, свикнал да се жертва за ближния, но почнал вече да чувства известна умора от бремето на тая постоянна саможертва. Подир което реши да ме придружи до „Порто-Рико“, като по целия път ме убеждаваше, че идеалното питие за черния хайвер е водка „Смирнов“ и че човечеството през многовековната си еволюция не е успяло да измисли по-добра комбинация.

Аз обаче бях категорично против водката, не толкова заради високата цена, колкото затуй, че Мими не бе по силните питиета. Тогава познатият започна да ми излага предимствата на френските бели вина, по не тия, дето са сладки като сиропи за кашлица, а ония, тръпчивите и леко нагарчащи. Цялата тази пледоария може би имаше някакъв учебен смисъл, ала беше без всякакво делово значение, защото, когато отидехме в магазина, стана ясно, че цените на екзотичните напитки са далеч над моите възможности. Прибавихме към хайвера две бутилки карловски мискет и пазарът бе приключен. Впрочем не съвсем.

— И да не вземеш да плюснеш пред нея хайвера, както си е в кутията...

— А как другояче?

Той наново въздъхна мъченически.

— Ще намериш една кристална купичка...

— Нямам кристални купички.

— Тогава — една чиния. Чинии имате ли? Вземаш една чиния, изсипваш вътре хайвера и го размазваш като малка тортичка.

— Добре, ще имам пред вид.

— Чакай, това не е всичко...

Наложи се да изслушам и препоръките за лимона, маслото, хляба за сандвичи и начина, по който следваше да се поднесе всеки един от тия помощни материали.

— Ами да купим хляба и другото и да свършваме — рекох, убедил се за лишен път колко сложно изглежда отблизо и най-простото нещо.

— За какво ти е да купуваш сега хляба? Нали утре ти е срещата?

— Да, вярно...

Отбихме се в един аперитив, за да се съвземем от напрежението, подир което аз тръгнах сам да довърша покупките.

Днес вече не мога да си дам сметка, как е изглеждала на времето празничната трапеза в ергенската ми стая, но тогава бях напълно уверен, че изглежда великолепно. Бях открил в гардероба една ленена покривка, от тия, дето се пазят за тържествени случаи, но понеже никой случай не е тържествен чак за ленена покривка, така си и пожълтяват неупотребени. Заел бях от съседите десертни чинийки и сребърни прибори, аранжирал бях всичко точно според указанията на познатия и в качеството на личен принос към целия този разкош бях добавил вазичка с три карамфила.

Срещата бе насрочена за след пет, понеже Мими в пет излизаше от работа. Имах прочее достатъчно време не само да подредя цялото това великолепие, по дори на няколко пъти да го пренареждам, също като моята дъщеря на рождения си ден много години по-късно. Аз обаче не чаках гости „изобщо“, а само една точно определена гостенка. Затуй пък знаех със сигурност, че тя ще дойде.

Тя не дойде. Нито в пет и половина, нито в шест и половина, нито по-късно. Нещо се е случило — мислех си. — Нещо непредвидено. Мими не е такава, че да излъже. Но в същото време ясно съзнавах, че в действителност съвсем нямам понятие каква е Мими и че достатъчно е било едно обаждане от страна на онова

говедо, Любо, за да хвъркне моето randevу по дяволите. Най-сетне чак към осем на вратата се чу дългоочакваният звън.

Беше приятелят ми. Оня същият, с основните познания за светския живот.

— Сетих се още нещо — обясни той, като свойски се запъти към стаята ми. — Ще трябва и цветя...

Но като се озова в ергенските ми покои, възкликна:

— А, ти си сложил цветя... И всичко си наредил още отсега... за утре, нали?

Той знаеше много добре, че не е за утре, и тъкмо затова бе цъфнал съвсем неканен, може би от любопитство да види каква е тази приказна жена, заслужила подобни жертвоприношения, а може би просто от симпатия към карловския мискет.

— Да, всичко е наред — признах. — Само дамата я няма.

Приятелят ме погледна въпросително.

— Няма я и няма да дойде.

— Е, щом е така, значи, мога да поостана няколко минути.

Той небрежно се отпусна на стола — на стола отреден за Мими — и извади цигарите.

— Защо палиш — рекох. — Яж! Нали тоя хайвер все трябва да се изяде!

— Прав си. Дай да му видим сметката. И остави тая скръбна физиономия за деня, в който ще погребваш бъдещата си тъща. Жената, братко, е чужда кост!...

При тия думи той пое деликатно една филийка и почна да я маже с масло, доволен вътрешно, че може да ми покаже не само как се сервира хайверът, но и как се яде. Нагледните упражнения траяха доста дълго, по-точно докато цялата чиния бе ометена. Но приятелят, както вече споменах, бе свикнал с тежкия кръст на саможертвата. Наливаше си от време на време по чашка мискет, за да възстанови силите си, а сетне отново започваше да маже филийките с масло и да ги застила с хайвер.

— Ти защо не хапнеш? — сети се той, когато вече не бе останало почти нищо за хапване.

— Не ща! Яж ти.

Да хапна? Да хапна от тия блестящи сиви зрънца, в които се бе преобразил моят Достоевски и моят Хамсун? Това ми изглеждаше все

едно като да закусвам с мечтата си. „Сега Мими скитори с онова говедо — мислех горчиво. — Или се изтяга в квартирата му.“ И за да не си представям как точно се изтяга, посегнах към чашата. Когато си отровен и когато под носа ти има две бутилки противоотрова, няма как да се въздържиш.

Впоследствие двете бутилки нараснаха на четири. Приятелят бе може би нахален, но не и неблагодарен. Той изтърси джобовете си и откри достатъчно дребни пари за едно прескачане до съседната кръчма.

Тъй че на следната заран към любовната мъка се прибави и главоболието. Излежавах се през целия ден, без даже да си дам труд да се избърсна и измия. Страдах и, разбира се, драматизирах нещата повече от необходимото. На тази възраст човек изпитва дори известна горчива наслада да драматизира.

Бе към пет и половина, когато навън се позвъни. „Да беше се позвънило вчера“ — рекох си, като отивах да отворя.

Пред вратата бе застанала Мими в пълното си великолепие, сякаш идеше не от учреждението, а от фризьорския салон.

— По пижама... И разчорлен... Така ли посрещаш гостите си! — подхвърли тя с укор.

— Не знаех, че ще имам гости — промърморих, като й правех път да влезе.

— Не знаеше? — Тя спря в антрето стъписана. — Ако ти на тая възраст вече забравяш кога и с кого си уреждаш срещи...

— Срещата беше за вчера.

— Ти какво, на маймуна ли се правиш? — рече тя безцеремонно. — Вчера майка ми имаше имен ден. Трябва съвсем да съм дерайлирала, за да ти определям среща в такъв ден.

— Вината не е ни твоя, ни моя, а на вермута — рекох примирително. — Само не ми е ясно кого от двамата ни е хванал повече.

Това и до днес не ми е ясно: лъжеше ли ме, или всичко бе една глупава грешка, моя или нейна, без значение. Но в момента, в който я въвеждах в стаята, този въпрос съвсем не ме занимаваше. Подир едно денонощие на потиснатост жената ми се струваше тъй пленителна, сякаш бе дошла направо от сънищата ми. И първата ми мисъл бе да я прегърна. Но веднага след първата се появи втората: бях домакин, домакин в състояние на пълен фалит. Добре, че два етажа под нас бе

кафенето, а две крачки по-нататък — аперитивът, дето все още имах някакъв кредит.

— Ще прескоча да поръчам кафе и нещо за пиене.

— А нямаш ли в кухнята нещо за ядене? Просто умирам от глад.

— Май че има малко сирене и луканка.

— Това е достатъчно.

— Вчера имаше и чер хайвер, но свърши — подхвърлих на излизане.

Ала тя прие репликата като безсолна шега:

— Не мисли, че умирам за чер хайвер. Донес луканката.

През следващите дни Мими ме умилостиви с още три визити. И на третия път малко преди да си тръгне, ме уведоми, че повече няма да идва.

— Скучно ли ти стана? — запитах, като си придавах равнодушен вид.

— Съвсем не. Просто се сдобрих с Любо. Потърси ме днес на обед и бе тъй трогателен...

— Обичаш ли го? — запитах отново с възможно по-равнодушен вид.

Мими сви рамене:

— Свикнала съм с него.

Тя бе свикнала с него и с добрите заведения, дето я водеше, твърде добри за една машинописка; свикнала бе с магариите му — флиртовете и напиванията; свикнала бе вероятно и да живее с надеждата, че някой ден в прилив на великодушие или на алкохолна нежност Любо може да я обяви за своя съпруга.

Жената се изправи пред пукнатото огледало, окачено на стената, за да приведе в ред прическата си. И като ме погледна в огледалото, забеляза:

— Ти пак се начумери.

Ако не бях се начумерил, това, разбира се, щеше да я засегне.

— Ами че ти си още хлапе! И аз съм шест години по-възрастна от тебе... И когато свършиш университета, ще бъда вече стара мома... Мислил ли си по тия неща?...

Мислил бях. Макар и не твърде сериозно. И въпреки че драматизирах за по-голям ефект, но нещо ми казваше, че всичко туй —

и срещата, и разлъката — не е твърде сериозно. И макар че след като се разделихме, две седмици ми бе криво, обаче не изпаднах в депресия.

Криво ми бе и за Мими. Бях още хлапе наистина, ала не чак дотам, та да не разбирам, че онова говедо никога няма да се ожени за нея. Както и стана. Подир Любо тя тръгна с някакъв друг, един такъв висок и с очила в рогови рамки, а сетне може би отиде при трети. Не знам подробности, понеже я изгубих от очи, но с нея се бърбеше приятно и имаше лек характер и такава външност, че не бе никак трудно да има една или повече връзки, все с тая вечната надежда за брака, с която толкова жени са се похарчили, вечната надежда, че някой ден поредният приятел ще я хване подръка и ще я поведе към църковния олтар.

Сега най-сетне тя наистина бе пред църковния олтар, едно инертно тяло, проснато на плочите и заметнато с нечист чувал, едно анонимно тяло в дългата редица вцепенени тела, а през отвора на пробития свод студеният вятър нахлуваше с вихрушки от сняг и навън сирените пронизително виеха тревога, сякаш вещаеха вместо сватбен ритуал, ритуала на страшния съд.

* * *

Колибата на чичо Том. Някога се бях просълзявал над нея, но това не ми пречеше да се питам защо толкова много писатели така настойчиво се завират в тая колиба, когато животът и без туй е пълен с подобни колиби, повече или по-малко неприветни, повече или по-малко окаяни.

После, подир сума години, стигнах до извода, че писателите просто не познават нищо друго освен тия колиби, а най-лесното е да пишеш за неща, които познаваш.

Човек има доста точна представа за това какво е нещастие и досега смътно понятие за туй какво е щастие. Може би защото животът ни предлага постоянно примери за едното, докато другото е от тия неща, за които знаеш, че съществуват, ала не си ги виждал.

Наистина, когато наблюдаваме някого отдалече, ние в известни случаи сме готови снизходително да признаем, че той е „по своему щастлив“. Но достатъчно е да го изучим отблизо, за да разберем —

понякога дори с известна доза облекчение, — че и той е по своему нещастен, вътрешно незадоволен или в най-добрия случай примирен. Една измамна фасада и нищо повече. Също като тия съпрузи, дето в присъствието на чужди хора са захарно-сладки един към друг, обаче щом гостите си отидат, веднага онемяват или почват да се ругаят.

Да, щастието, както ние го разбираме, е нещо доста дефицитно и това личи съвсем явно от факта, че дори че можем да му дадем едно позитивно определение, а го определяме като нещо обратно на нещастиято. Или, както някой би се изкусил да каже, определяме несъществуващото, като слагаме пред съществуващото плюс вместо минус. И понеже знаем от опит, че гладът и жаждата, немотията, тревогите, напреженията, злополуките са нещо лошо, ние определяме примерно щастието като изобилие, охолство, спокойствие, хармония, успех. Или, накъсо казано, за нас щастие е постигането на всичко туй, към което се стремим, но не сме успели да постигнем.

И какво чудо, че оставаме с празни ръце? Не само защото основната функция на космоса съвсем не е да задоволява капризите ни, а и защото един каприз, веднъж задоволен, престава да бъде равнозначен на щастие. Вината прочее е донейде в това, че животът е малко opak от наша гледна точка, но също и в туй, че собствените ни разбирания за живота нерядко са доста опаки.

Ние определяме щастието като пълна хармония, без да помисляме, че това означава освен нейното постигане, но и нейното задържане до края на дните ни. Ние търсим постоянен покой в една вселена, дето нищо не е постоянно, и непрестанен успех — в една действителност, дето само промените са непрестанни. Ние копнеем за края на напреженията, противоречията и конфликтите в един свят, чиято същност са именно безспирно сблъскващите се противоположности. Ние говорим за безоблачно щастие, без да си даваме сметка, че дори небето над нас е рядко безоблачно, и без да помисляме, че едно безоблачно небе се превръща в адско небе, като небето над Сахара.

Ние си мечтаем и това не е лошо — една малка компенсация за грижите на всекидневието, съвсем безобидна и съвсем безплатна. Мечтаем си и носим вечния дял — да срещаме в живота неприятностите, а да вкусваме щастието в мечтите, — между другото й за туй, че повечето ни мечти са отчайващо едноточни.

На младини аз също работех активно в това колосално предприятие за производство на невидими и често съвсем безполезни образи — мечтателството. И в мечтите ми баналните щампи на щастието все по-често се съчетаваха с големите образци на творческата сполука. Мечтаех не само да бъда щастлив, но и да създам нещо изключително, ама нещо наистина такова, необикновено, каквото са създавали единствено гениите. „Великите щастливци“ — така бях свикнал да ги назовавам. И помня, че веднъж, когато пак бях употребил тоя израз, Стария ми каза:

— Защо им завиждаш? Те не са били щастливи хора. Те са получавали от живота най-вече страдания. И Рембранд, и Ван Гог, и Достоевски, и Гогол.

— Да, но до какви върхове са стигнали...

— А, това е друго: това е работата. И тя е достъпна на всички ни. Работи, кой ти пречи?

— Само че няма да постигна онова, което са постигнали великите.

— Човек не работи, за да стане велик. Човек работи, за да си свърши работата. Или поне да свърши толкова, колкото е възможно за един живот.

На всичко туй нямаше какво да се възрази, освен че ми беше вече известно и макар да ми беше известно, от това не ми ставаше по-топло.

Няколко месеца по-късно баща ми се зае да пише малка студия за Рембранд и веднъж разговорът за Рембранд отново ни върна на същата тема. Върху бюрото на Стария лежеше дебел албум, разлистен точно на „Автопортрет със Саския“. Художникът се бе изобразил в момент на опиянение от житейските наслади, засмян, ликуващ, поставил върху коленете си и прегърнал през кръста една цъфтяща млада жена — собствената си жена — и вдигнал високо в дясната ръка кристалния бокал с вино, сякаш приканваше зрителя за наздравица. Пурпурните тъкани и сърмата, маслиненото кадифе и зелената коприна, седефената белота на дантелите и перата, златото на оръжието и накитите, най-сетне тия две облени в светлина и обърнати към нас лица, едното изпълнено със сдържано доволство, а другото предизвикателно весело, всичко туй сякаш бе олицетворение на жизнения триумф, материализация на щастието.

Обаятелна творба. И лекомислена. Както нерядко е лекомислен човекът, упоен от успеха. Толкова лекомислен, та дори не си дава сметка за мрачините, които може да се таят в бъдещето. Убеден е, че се е добрал най-сетне до върха, окончателно и неотменимо, а не вижда, че върхът е всъщност ръбът на пропастта.

— Щастието не го е отминало — рече Стария, като повдигаше леко листа с опушените си от тютюна пръсти. — Но то е било само тясно преддверие към цял живот на изпитания и злополуки: три деца, починали невръстни едно след друго, смъртта на Саския, пълното разорение, разпродажбата на цялото му имущество — от разкошните колекции до кухненските съдове, — а в годините на старостта, и последните удари: смъртта на втората му жена, смъртта на едничкия му оцелял син, черната мизерия, пълната забрава...

Той отново протегна ръка към албума и добави:

— И все пак възходът на Рембранд не е в апогея на охолството и славата, а в апогея на нещастията и страданията. Върхът е не този засмян автопортрет, а онзи, с горчивата старческа усмивка или другият, с печата на скръбен размисъл.

Той обръщаше последните страници на книгата, за да ми покаже автопортретите от Кьолн и Екс.

— Значи, трябва сам да страдаш, за да изобразиш страданията — забелязах недоволено.

— Горе-долу, така излиза.

— Значи, трябва сам да си бил разпънат на кръст, за да можеш да изобразиш разпятието.

— Е, това чак не вярвам да е необходимо — засмя се Стария.

Ток явно се забавляваше с нежеланието ми да приема трудните изпитания като творчески път.

— В случая се касае за натрупване на духовен, а не на физически опит. Не е нужно да ти пробиват ръцете с гвоздеи, но ако сърцето ти никога не е кървяло от болка, не вярвам да успееш да опишеш човешката мъка.

— Съгласен съм. Но мисля, че човек затова има въображение, за да може да си представя нещата и без непременно сам да ги е преживял. Не знам дали от една-едничка участ може да се извежда общо правило.

— „Едничка участ“ ли? Доколкото знам, чел си достатъчно, за да видиш, че и другите не са по-различни.

— Чел съм.

— Ами щом си чел — сумирай, прави си изводи и решавай кому по-напред да завиждаш.

За изводите не бяха нужни особени математически изчисления. Достатъчно бе да огледам редицата на тогавашните ми любимци, за да установя, че тук не фигурираше нито един щастливец в обичайния смисъл на думата. Жертви на враждебната среда, на коравосърдечието, мизерията, алкохола; клетници, сполетени от тежки физически недъзи или душевни разстройства; злощастници, убити или сами сложили край на живота си. Гоя и Домие, Пушкин и Лермонтов, Балзак и Мопасан, Хьолдерлин и Хофман, Гогол и Достоевски, Китс и Шели, Байрон и По, Хайне и Нервал, Бодлер и Верлен, Гоген, Вай Гог, Дега, Жонкинд, Лотрек, Уайлд, Модилиани — списъкът наистина би станал прекалено дълъг, ако решех да бъда изчерпателен. Дори хора, стигнали до успеха, го получават едва тогава, когато вече не им е особено нужен.

— Трябваше да дойдете преди двайсет години — казва седемдесетгодишният Коро на досаждащите му клиенти. — Тогава ателието ми беше пълно с картини. И съвсем евтини.

И даже творци, чийто живот сякаш минава без потресающи катастрофи, трудно могат да бъдат обявени за щастливци. Дикенс не е щастливец. Нито Толстой. А животът на Чехов е тъжен като чеховски разказ.

Всичко туй бе неоспоримо. И все пак думите на Стария предизвикваха у мене глухо недоволство. Мислех, че ми налага страданието като някаква сурова и безпощадна школа на писателския занаят. А той само искаше да ме подготви за неизбежното.

„В живота на художника може би смъртта не е най-трудното“ — казва Ван Гог. И без да ще, го доказва. Защото сам е бил обречен на далеч по-страшни и трудни неща, толкова страшни и тъй трудни, че на края подирва спасение в смъртта.

А аз си бях въобразявал, че въпросът за трудностите е въпрос на късмет. И че при наличието на известен късмет бих могъл да срещна в живота почти всички тия сполуки, които ми предлагаше мечтата. Но ако искаш да се разхождаш по палубата на люшкация се кораб точно тъй, както се разхождаш по улицата, ще изпиташ доста неприятности.

И ако морякът съумява да се движи без подобни неприятности, то не е, защото има по-голям късмет от тебе, а защото е привикнал да се съобразява с тая люшкаща се палуба.

Съобразяването, естествено, не е твърде трудно, ако го разбираме като практично нагаждане. Поколения от предпазливи хора са ни оставили множество мъдри наставления за приспособяване към условията, за печелене на приятели, за предпазване от врагове, за завоюване на житейски успехи и изобщо за добруване. Точното спазване на всички тия съвети вероятно не е съвсем лесно, ала не е и особено трудно по простата причина, че те са създадени от посредствени хора и предназначени за посредствени хора. Логично е да се предполага, че и добруването, което целят, е също от най-посредствен вариант.

Съобразяването с люшкащата се палуба би следвало да се разбира като съобразяване с механиката на тоя свят извън нас, който не може да се прекрои според модела на нашия личен егоистичен свят и на копнежа ни за кротко благоденствие. Ние трябва навярно да се освободим от наивната си представа за щастieto, точно както сме се освободили от представата, че сме център на вселената, че земята е плоска и че единствената функция на слънцето е да служи за осветително тяло на тая плоска земя.

И нищо чудно, ако щастieto — разбрано в по-различен смисъл от консумация и вегетация — се окаже много по-достъпно за готовия на риск, отколкото за страхливия, за готовия на трудности, отколкото за малодушния, за готовия на себеотрицание, отколкото за егоиста, за упорития, търпеливия, сърцатия, великодушния и не на последно място — за умния. Щом сме приели, че щастieto се крие в успеха, очевидно е — колкото това да звучи банално, — че тоя успех следва да се завоюва. Обаче щастieto може да се роди и от неуспеха, стига да съумееш да разчетеш скритата в него поука.

Май че към щастieto къси пътища няма. То не се получава по равно като дажба, нито се раздава даром. То не е само в удоволствието, но и в горчивата радост на изпитанията, то не е само в покоя, но и в напрежението, не само в победата, но и в борбата, която я предхожда.

Само че хората са свикнали нерядко да уеднаквяват щастieto с късмета — с ненадейната и обикновено незаслужена изгода от едно благоприятно стечение на обстоятелствата. Ала късметът не идва по

поръчка и не може да ощастливи дори ония, при които идва, защото минава и заминава също тъй неочаквано, както се е появил.

Най-сетне щастието едва ли се намира в чист вид. То е смесица от сполуки и несполуки, от находки и загуби, от радости и болки. То е сборът, които се получава, след като теглиш чертата, по-точно казано, след като други теглят чертата подире ти. Един краен сбор с положителен знак, но получен не с дребнави сметки не с балансиране между плюсове и минуси, а с настойчивото движение към избраната цел по тая безкрайна и безкрайно люшкаща се палуба на нашия суров свят.

* * *

С труд и пот ще изкарваш хляба си... а ти в болки и мъки ще раждаш... или нещо подобно, нали? — както бе казал кръчмарят при Вербания.

Тъжно е наистина да те прогонят от рая. Но още по-тъжното е, че той изобщо не е съществувал. Човек сам си е измислил рая и за да не бъде уличен в лъжа, го е обявил за отдавна изгубен. И за да има сили да върви напред, е добавил, че изгубеният рай може да бъде отново намерен. И всъщност цялата човешка драма се развива между тия два рая несъществуващия, на миналото, и несътворения, на бъдещето.

На времето изпитвах известно безпокойство от обстоятелството, че мислите, представите, спомените най-често ме влекат към скръбни или просто невесели неща. И дори когато се случеше да се устремя в мечтите към нещо радостно, неизвестно как нишките на асоциациите ме отвеждаха пак в тъжното, също както през оня отдавнашен ден в Стреза, когато автобусът бе направил широк завой, за да ме отведе не в рая, а в долината на мъките.

Сетне забелязах, че тази аномалия съществува не само у мене, а и у доста други хора. И се успокоих. Дори да се касаеше за психически дефект, гой не бе чак тъй страшен, щом бе толкова разпространен. Но дефект или не — явлението само по себе си още нищо не означаваше. По-важното бе дали хленча мислено над собствените си грижи, или размислям над грижите на другите.

Някой някога бе забелязал, че във всички езици съществуват думи за обозначаване на състраданието, но в никой език няма дума за обозначаване съчувствието към радостта на ближния.

Ако констатацията е вярна, липсата би следвало да се обясни. И най-лесно би било да я обясним с факта, че радостта на ближния не предизвиква съчувствие, а завист. Това често е така и, уви, при много хора винаги е така. И все пак доста рисковано е да обявим цялото човечество за тълпа от завистници.

Всъщност съчувствието към радостта е просто по-рядко и обикновено далеч по-слабо от съчувствието към страданието. Защото самата радост е по-рядка. И защото радостните хора нямат нужда от съчувствие. Те не се нуждаят от нас и ние се боим да изпаднем в ролята на натрапници.

Не става дума за тия публични прояви на радостта и сполуката, преминали по традиция в обреди — сватби, кръщенки или поливане на новото жилище. В подобни случаи не винаги е ясно дали щастливците имат нужда от съчувствие, или нужда да се похвалят и дали гостите идват да споделят чуждата радост, или — обилната гощавка. Тия тържества са външна проява, както и нашето съчувствие е външна проява. И то си има точно установен термин — честитка.

Става дума не за рожден ден, а за нещо съкровено — например споделената любов. Право или криво, ние смятаме, че трябва да се намесим, ако между мъжа и жената е възникнал конфликт. Обаче само един идиот би си пъхнал носа между тия двама души в мига, когато се прегръщат и искат да се усамотят, защото те двамата са си напълно достатъчни.

Какво чудно тогава, че романите често свършват с щастливия брак, но не почват с него и ако се случи да почнат, то е само в случай че тоя щастлив брак се е оказал не толкова щастлив.

Казват, че щастливите народи нямат история. Същото важи и за щастливите хора — при положение, че подобни народи и подобни хора съществуват. Но как тогава писателят би могъл да разкаже една история, която не съществува? Какво имаш да описваш у един човек, на когото всичко му е наред? Това, че е станал в шест часа заранта, направил е утринната си гимнастика, измил си е добре зъбите и е отишъл на работа, след като е целунал любимата съпруга?

Налага се да признаем, че подобни опити също се правят. И резултатите са най-вече плачевни. Каква безпомощност и какво отегчение ни се сервира, когато в някой филм дойде ред да се покаже щастието на героя и героинята. Казвам „филм“, защото в киното — за разлика от литературата — тия пубертетни опити са още доста чести. Щастливците се държат за ръце като ученици или тичат по алеята като ученици, или вършат някакви такива страшно весели — в представата на режисьора — лудории, въртят се на детски въртележки, замерват се със снежни топки, гледат се до премаляване или се смеят до припадък, всичко това обикновено в „неми“ кадри, призвани да говорят повече от всякакви думи. И тия кадри наистина красноречиво говорят, ала не за щастието, а за нещастното измъчено въображение на авторите, анемично и банално до немай-къде.

Не, щастието, поне в обичайния си вариант, е труден и неблагодарен модел за твореца, както е труден и неблагодарен модел за живописеца една лишена от всякаква индивидуалност красавица или по-точно един красив манекен, предназначен за търговската витрина, предназначен да бъде рекламен експонат на щастието.

Щастието в баналния си вариант е безинтересно, също както са безинтересни и ловците на това банално щастие дори когато стигат до драмата на неудачника. Не изпитвам никаква особена симпатия към тия герои, задъхващи се да постигнат себични амбиции или жалостиво оплакващи участта си, когато не успеят да ги постигнат. Това са, разбира се, също своего рода нещастници, но те не могат да ме накарат да се просълзя, дори грижливо да са опаковали егоистичните си копнежи в коприната на някакво благородно знаме.

Произведението възниква върху конфликт и дири изход от него. А там, където има конфликт, има и страдание. И може би затова страданието е по-творческо от радостта. Защото радостта иска просто да се самоизживее. Тя си е достатъчна сама на себе си — както щастливата двойка влюбени, — докато страданието търси изход, стреми се да излезе извън себе си. То е проблем, а проблемът се нуждае от решение. И случва се, решението — правдиво или мнимо — да се въплъти в творба.

Големите произведения рядко са израз на безоблачно щастие и никога — само на щастие. Затуй, дори когато са написани с чувство за хумор, в тях властно или едва доловимо витаят скръбта и

меланхолията. От гледна точка на душевната хигиена това може би не е добре, но то си има и добрата страна. Ако изкуството се раждаше само от щастието, то щеше да бъде страшно рядко нещо. А понеже е родено от скръбта и понеже скръбта е била много, хората са създали и твърде много изкуство. И макар с изменението на човешките съдбини да настъпва изменение и в тоналността на изкуството, то винаги ще запазва връзката със страданието, защото винаги ще има някакво страдание и някакъв стремеж за постигане на повече от постигнатото.

Това съвсем не означава да заобикаляме радостта, да се срамуваме от усмивката пред сполуката, да потискаме тръпката на победата. Ние все още не сме дотам преситени от подобни неща, че да можем да си позволим лекомислието да ги подминават. Но хората, постигнали в живота си радостта и сполуката, и победата, знаят най-добре цената на тия придобивки. И най-добре ще разберат, че онзи, който в името на щастието говори против мотива на скръбта, е всъщност неин неволен съюзник. И че онзи, който в името на красотата отхвърля страданието, няма никакво понятие от красотата. Защото човек стига до красотата чрез страданието.

Какво чудно тогава, че изкуството прави същото. Книгите, проникващи в хаоса, в нещастията и трагичните конфликти, често служат много повече на красотата от красивите безоблачни идилии.

Примирен с тази истина, аз покорно се движа в лабиринта на размислите си, макар да подозирам смътно, че ще ме отведат пред колибата на чичо Том или пред някоя друга хралупа от същия тип. И дори все още не знам какво всъщност ни влече към тия жалки бърлоги на човешката скръб. Казват, че това било нуждата от катарзис — тая освежителна баня за съвестта и душевното спокойствие. Но аз съм склонен да смятам, че тъкмо оттук започва неспокойствието. Не катарзисът, а покъртването и оттам — негодуванието, и оттам — противопоставянето, и оттам — преодоляването, такава е механиката на всяко истинско съчувствие. Останалото е умиление, сантименталност, очистителни сълзи, сиреч класическият душ на душевната баня.

Има, разбира се, и хора, които смятат, че съчувствие или умиление, все едно, всички тия трепети съвсем не са необходими нито в живота, нито в литературата, между другото и защото никому с нищо не могат да помогнат. Ако допуснем, че животът изобщо може да бъде

изменен, поддържат подобни хора, то единственото средство за това са не емоциите, а здравият разум. Излишно е да се вълнуваш. По-добре наблюдавай, изследвай и търси изход.

Това е една позиция, която като всички останали си има представители и в изкуството, и във всекидневието. Казват ни дори, че някои от тия представители били велики хора. Цитират ни Зола. Сочат ни Флобер. Наистина Зола бе съчинил доста формули в защита на подобна позиция. Наистина той бе писал: „Не искам като Балзак да решавам какъв да бъде строят на човешкия живот, да бъда политик, философ, моралист... Рисуваната от мене картина е прост анализ на късче действителност, такава каквата тя е.“ Наистина писателят бе имал поне за известно време амбицията да се извиси над чувствата, симпатиите и неприязните до нивото на безстрастното научно знание: „В «Терез Ракен» аз исках да изуча темпераментите (физиологическото устройство), а не характерите (душевния строеж)... В това е смисълът на цялата книга. Терез и Лоран са два човешки животински организма, нищо повече.“

Но да възразяваме на подобно верую е неуместно. Не само защото е неловко да полемизираме с един класик, а и защото сам Зола твърде рано бе започнал полемиката със самия себе си и твърде скоро бе я приключил с пълен погром на принципа за безучастно, изследване на човека като животински организъм. Известно е, че той обогати световната литература не с животински организми, а с човешки характери и човешки драми, някои от които и днес покъртват читателя, защото са рожба и на проникателен поглед, и на чувствително сърце. Но Зола, нарушавайки възгледа за безучастие, отиде още по-далече, съвсем далече, дори извън пределите на литературата, за да извърши нещо, което съвсем не слизаше в писателските му задължения. В един момент, когато реакционна Франция вилнееше в мракобесни изстъпления, той пое защитата на опозорения, осъден и обречен на заточение капитан Драйфус и отправи към цялата реакция, начело с президента, бележитото си отворено писмо „Обвинявам!“ И тоя жест не бе изолиран акт на моментно увлечение, а бе последван от продължителна и упорита борба, през която на писателя бе съдено да изтърпи всички възможни заплахи, обиди и мерзости на политическия тероризъм.

Флобер... Този човек, който — според легендата поне — мисли не толкова за хората, колкото за стила и който е способен да прекара две безсънни нощи в търсене на едно подходящо прилагателно. Безстрастният наблюдател, формулирал творческото си верую с думите: „Смятам, че голямото изкуство трябва да бъде научно и безлично.“ Само че това верую има и продължение, за което не винаги си спомняме. „Първият срещнат е по-интересен от човека, именуващ се Гюстав Флобер“ — пише самият Флобер. И тази фраза, прибавена към редица други фрази, изобилстващи в писмата му, ни води към едно тълкувание на веруюто, съвсем различно от първоначалния повърхностен извод. „Научно“ изкуство, в смисъл на правдиво и проникателно, разкриващо, както сам писателят се изразява, „не само външността, но и подплатата“. „Безлично“, в смисъл авторът да спазва обективния тон и да не се пречка непрестанно между читателите и героя с излияние на съждения и емоции.

„Първият срещнат е по-интересен от човека, именуващ се Гюстав Флобер...“ Колцина писатели биха изrekli искрено тия думи, поставяйки собствените си имена на мястото на това прочуто име? И малко ли са между нас тия, които смятат себе си за по-интересни не само от първия срещнат, но и от всички други наоколо?

Естествено Флобер не се е залавял слепешком за първия срещнат. И той като всички творци е правел своя избор и този избор е бил неизбежен резултат на наклонности и съпричастия. Само така може да се обясни сюжетът на неговия шедьовър „Мадам Бовари“, а не с това, че е посегнал слепешката към делничната купчина или че е имал подръка една готова житейска история.

Иначе, без мотива на съпричастието, изглежда странно, че този мъж, комуто предстои да създава сурова историческа проза, с битки, кървища и високи страсти, взима тук за главен герой една жена, едно посредствено провинциално същество с посредствени мечти за щастие, в една посредствена еснафска среда. И от тая човешка съдба, чието име е тягост, той прави една тягостна история, която при целия си прозаизъм ни обгръща властно, за да ни доведе до безизходицата или, ако щете, до трагичния акорд на един също тъй тягостен финал.

Всъщност ключът за разбиране влечението на автора към тоя сюжет и към тая героиня ни сяден от самия Флобер, макар и по съвсем друг повод. „Странно е — пише той — с каква слаба вяра в

щастieto съм роден. Още съвсем млад усетих пълното предчувствие за живота. Това беше като една противна миризма, излизаща от кухненското прозорче. Не е нужно вече да си се нахранил, за да разбереш, че от нея ти се повдига...“

Ето, че мотивът е формулиран: отвращението към тоя прозаичен еснафски бит, противен като нечистата кухненска миризма. „Смятат, че съм влюбен в реалното, а всъщност аз го ненавиждам — признава по друг повод Флобер. — И само от ненавист към реалността се захванах с този роман. Но аз не по-малко ненавиждам лъжливия идеализъм, заради който сега ни осмиват.“

Така непонятната връзка между автора и героинята започва да се изяснява. И ние вече разбираме защо, когато го питат за прототипа на тая героиня, Флобер отвърща: „Ема Бовари — това съм аз.“

Конфликтът между мечтата и реалността, довел тая анонимна провинциалистка до трагичния край, е конфликт и на самия писател. И върху тази основа се заражда замисълът, върху тази основа възниква съпричастието. „Аз, който бях потопен във всички светове на поезията... който получавах безкрайни небесни наслади пред всички интимни откровения на душата си. Аз, който се усещах необятен като света...“ — пише Флобер за младините си. За да признае с горчивина по повод героите на последната си останала незавършена книга, че те, също като самия него, са се научили от целия си житейски опит да страдат от глупостта на света, до степен да не могат да я понесат.

Тоя конфликт между мечтата и реалността ние наистина го срещаме и у мадам Бовари, и у мосю Флобер. И все пак той не е идентичен. И Флобер не е Ема Бовари. И не просто и единствено за туй, че не носи рокля, а по ред други причини и между другото понеже е писател от висока класа. Защото само писател от висока класа е в състояние така тънко и проникновено да създаде образа на един човек, който, освен че е близък на самия него, но е и страшно далеч от самия него.

Съпричастието, съчувствието, състраданието... Това са неща, които някои автори твърде лесно постигат, по простата причина, че описват себе си, ровят се в себе си, оплакват себе си, изобщо сменят само имената на героите си, а всъщност героите това са винаги и неизменно те самите. Какво по-просто от туй да се разчувствуващ над

самия себе си. Изкуството на самосъжалението всички го владеем до съвършенство.

Голямото умение на Флобер е, че преоблича не себе си като герой, а сам влиза в кожата на героя. И в това всъщност се състои „безличието“, за което говори писателят. Безличие, в смисъл да се изличиш, да оставиш читателя насаме с героя. Само че за да се състои тази среща, трябва най-първо да си създал героя, без дори да личи, че си се докосвал до него.

Именно тази обективност, при която авторовото пристрастие е стаено в най-дълбоките пластове на творбата, изненадва и обърква критиците на романа не само при неговата първа публикация, но понякога и в наши дни. Знае се, че по повод „Мадам Бовари“ Флобер е бил даден под съд заради „оскърбление на обществената нравственост и на добрите нрави“. Присмивайки се над тази архаична ограниченост на съжденията, някои съвременни критици поддържат, че „Мадам Бовари“, напротив, е „една морална книга“, в която „изневярата бива наказана“. Всъщност трудно е да се каже коя от тия две оценки е по-примитивна — някогашната или току-що цитираната.

Има съдници, отиващи малко по-напред в анализа и обясняващи ни, че романът всъщност изобразява крушението на прекрасната мечта в грубата реалност на всекидневието. Ема Бовари не е развратница, нито скучаеща млада жена, нито лекомислена съпруга, а мъченица и жертва на едно долно общество. Изобщо, нещо като Ана Каренина, макар и в по-ранен вариант. Само че Ема Бовари не е Ана Каренина. Иначе Толстой едва ли би написал романа си, за да повтаря вече казани работи.

И какви са тия „прекрасни мечти“ на героинята?

Какви са нейните душевни пориви към „идеала“? Каква е нейната собствена хубост, не физическа, а духовна? Една млада жена, която се занимава повече с фантазиите си, отколкото със семейството, която не обича съпруга си и не е в състояние да разбере човешкото у него, която не обича твърде дори собственото си дете, която изобщо е заета най-вече със самата себе си и чиито мечти са на такова ниво, та могат да бъдат задоволени от двама неискрени и нищи духом провинциални самци — подобни детайли достатъчно ясно осветляват горните въпроси.

Тия детайли, разбира се, не хвърлят автоматично героинята в ямата на отрицателните персонажи. Но те съвсем определено подсказват, че схемата за крушението на красивите блянове е доста груба и доста неточна. Контрастът между мечтите и реалността наистина нерядко е подчертан от самия автор. Само че подчертан доста двусмислено, така че би могъл да се приеме за ирония и към двата опонента.

Флобер с магистрален и новаторски похват е изобразил сцената, в която Родолф прави първото си признание на Ема Бовари. Дватамата седят до прозореца в празната зала на кметството, докато вън, на площада пред събраното множество, се произнасят тържествени речи в чест на местния селскостопански панаир. Писателят си е послужил с маниера на паралелния монтаж или на декупажа, или на колажа, който един век по-късно някои писатели и режисьори ще обявят за свое изобретение. И докато навън звучат високопарните празнословия на официалните слова, вътре в кметството се носи шепотът на интимната изповед.

„— Залягайте най-вече на подобряване на почвата, на добрите торове, на облагородяване конските, говежди, овчи и свински раси... — гърми съветникът от префектурата. — Държавата ще задоволи вашите справедливи искания и ще облекчи според възможностите си товара на вашите мъчителни жертви!“

А в същото време Родолф шепне на Ема:

„— Защо се запознахме ние с вас? Коя случайност го пожела? То е, защото през далечините, също като две реки, които текат, за да се срещнат, нашите интимни наклонности са ни тласкали един към друг.“

Навън възбудата нараства, дошъл е ред за наградите:

„— Златен медал... За един овен меринос...“ — крещи председателят.

Но вътре емоционалното напрежение също е нараснало:

„— Вие ще ме забравите, ще отмина като сянка“ — произнася Ема.

„— О, не! Нали ще представлявам нещо в мисълта ви, в любовта ви?“ — възкликва Родолф.

Додето навън председателят продължава:

„— Свинска раса, премия шестдесет франка на господата Льоерисе и Кулембур!“

Контрастът е очевиден. Но дали той е в ущърб единствено на провинциалния бит и непременно в полза на любовната идилия? Иронията е налице. Но дали тя е насочена само към панаирните речи и не засяга ли в еднаква степен тия тривиални и кухи изповедни фрази, както и наивницата, приемаща ги за чиста монета, защото те са точно по нейната интелектуална мярка?

Това принизяване на конфликта до нивото на пошлостта говори само по себе си. В подобни мигове Флобер като че преднамерено се разграничава от героинята си, сякаш не желае симпатията към нея да замъгли очите му за правдата. Той си позволява да прозаизира дори сублимната сцена на смъртта, един рискован ход, който е само по силите на големия майстор.

В трогателния миг, когато умиращата агонизира, заобиколена от близките си, навън се дочува дрезгавият глас на слепеца, който пее:

*Често топлината на един хубав ден
кара девойката да мечтае за любов...*

„— Слепецът!“ — извика тя.

„И Ема се разсмя с един ужасен, буен, отчаян смях, като й се струваше да вижда обезобразеното лице на нещастника, изправящ се сред вечните мрачини като заплаха.

*Духаше силно този ден
и късата пола отлетя!*

Една конвулсия я повали върху дюшека. Всички се приближиха. Тя вече не съществуваше.“

Тази пошла песничка, долитаща нелепо отвън в скръбния час на финала, е достатъчно ясна като намек. Тя не е прост похват за противопоставяне на обичайния съзлив мелодраматичен завършек. Тя е горчиво напомняне за това, че независимо от целия си човешки трагизъм любовната история на героинята в последна сметка не е много по-различна от тая на пошлата песничка.

И все пак, въпреки педантично спазения безучастен тон на повествованието, дълбокото съчувствие на автора към героинята е налице. И той не се шегува, когато твърди: „Ема Бовари — това съм аз.“ И ние му вярваме, когато споделя, че така се е вживял в образа на тая жена, та описвайки сцената на отравянето, е усещал в устата си вкуса на арсеник, „тоя парещ вкус... тоя отвратителен вкус на мастило“. И ние разбираме човечния смисъл на начинанието му, когато забелязва: „Моята бедна Бовари в същия този час плаче и страда в двадесет села на Франция.“ Именно в сложната връзка на съпричастието и на разграничаването се разкрива и сложността на авторовата позиция, хуманна като порив, но горчиво-истинна в отказа си от всяка целебна илюзия.

Защото човечният порив, тъй насъщен в живота, още нищо не решава сам по себе си в изкуството. И дори вживяването в образа на другия още нищо не решава. Всеки индивид с малко по-силно въображение може да усети в устата си вкуса на арсеник, но не всеки може да сътвори мадам Бовари. Чувствителността и съчувствието не са изградени достойнства, а естествени черти. Който ги няма, е изрод, но който ги притежава, не непременно нещо повече от нормален човек. А другото започва оттук нататък, то се възпитава и придобива и никому не е дадено наготово.

Някога, в годините на детството, така Пенка — възрастната жена, която ни прислужваше — ме нагърби навръх Великден с отговорна задача: да занеса на баба един козунак и няколко шарени яйца. Каква Пенка твърде много се гордееше с готварското си умение и бе приготвила за случая специален козунак в красива форма, уплетен като кошница и обилно поръсен с бадеми. Пратката бе грижливо завързана в нова бяла кърпа, понеже един такъв разкошен козунак изискваше и съответна опаковка и понеже съществуваше известен риск да изчопля по пътя част от бадемите.

Поех скъпоценния вързоп и се отправих към баба, която бе болна и лежеше у леля ми. Когато завивах край паметника Левски, едва не се спънах в някаква женица, седнала на прашния тротоар. До женицата бяха изправени две малки момченца, боси и облечени в дрипи.

— Синко, дай левче, да нахраним децата... — проплака жалостиво жената.

Децата наистина се нуждаеха от нахранване, макар че едно левче едва ли щеше да свърши работа. Само че аз нямах дори и левче и стоях малко стъписан от внезапната среща, а камбаните на Александър Невски се надпяваха с камбаните на Света София, тъй като в този ден бе възкръснал Христос.

По-малкото момченце, изглежда, бе взело стъписването ми за прелюдия към нещо по-добро, защото доверчиво ме улови за куртката и ме загледа умоляващо с големите си черни очи, твърде големи и твърде тъжни за това дребно детско лице.

И, не знам защо, това бледо лице ми напомни за брат ми, в оня далечен ден, когато бе изтървал динята и когато бе също такъв дребосък, и си представих разочарованието на детето, ако се изтръгна и го оставя тъй на тротоара с празни ръце в този ден, когато Христос бе възкръснал и камбаните празнично биеха. И внезапно, без да съобразявам добре какво правя, подадох скъпоценния вързоп на детето, а то ликуващо се спусна към майка си, която, разбира се, взе да ме благославя с най-дългите си благословии, пазени за по-особени случаи.

Но аз вече бях поел обратния път и съвсем не се чувствах горд от постъпката си. Козунакът, който бях подарил, не бе мой, а на баба, тъй че бях направил помен с чужда пита. Колкото до неприятностите, очакващи ме в къщи, имах достатъчно въображение, за да си ги представя с пълни подробности.

— Защо се върна тъй бързо? Къде е козунакът? — запита каква Пенка точно според предвижданията ми.

Наложа се да обясня. Но още не бях завършил обясненията, когато тя се втурна към кабинета на баща ми, нещо, което обикновено избягваше да прави.

— Нашият дал козунака на някаква просякиня...

— Не беше просякиня. Една бедна жена... с две малки деца... — опитах се да представя жеста си в по-добра светлина.

— ... Заедно с кърпата... — продължаваше каква Пенка.

Баща ми вдига очи от ръкописа, погледна първо тъжителката, сетне — виновника, а сетне — тавана, както правеше, когато не бе готов с отговора.

— Заедно с кърпата?... Е, че то пък без кърпа съвсем не върви...

И за утеха на каква Пенка добави:

— А бе какво да се прави: детска работа.

Детска работа, наистина. Колко е лесно да поставиш в ръцете на случайно срещнатото дете един великденски козунак. И колко е трудно да поставиш в ръцете на читателя една хубава книга, която през лабиринта на грижите и на скърбите да го изведе до епилога на радостта.

* * *

Излязох от къщи по здрач. Откровено казано, нямаше къде да ходя, но тогава още бях твърде млад за старческата максима: ако нямаш работа навън, най-добре е да си стоиш у дома.

Работата ми бе именно у дома. Пиших своята „История на модерното изкуство“, в чиято публикация сам не вярвах твърде. Пиших настойчиво и свирепо няколко дни, додето линии, силуети и цветове започваха да се движат в главата ми като галактика от пъстри безсмислици и аз вече не знаех дали виждам пред себе си красавицата на Дали, от чийто корем стърчат чекмеджета, или хубавицата на Пикасо, която ви съзерцава замислено с тила си.

Тогава се обръсвах, излизах и ако щастието ми се усмихнеше, запивах се с приятели в някоя кръчма. Защото по онова време щастието ми се усмихваше най-вече с ракиена усмивка, ако изобщо речеше да ми обърне внимание.

Тоя ден обаче нямаше никакви подобни изгледи. Вечерта ми се представяше като едно безсмислено отиване до кафенето и едно отегчително връщане назад. Но понеже пъстрият калейдоскоп в главата ми вече напомняше на умопомрачение, все пак излязох.

Това не бе една от тия мъгливи и студени есенни вечери, когато градът напомня на мрачна стая, дето става течение и на всичко отгоре печката пуши. Бе вечер и есен, както казват поетите, ала небето бе ясно и гъстосиньо, а свежият вятър сякаш бе пуснат нарочно за да продуха главата ти от бъркотията на образи и цветове.

Така че прекосих с празна глава навалицата по Мария Луиза и площад Света Неделя, а сетне поех без определени намерения по вече пустеещата Витоша. Всъщност, ако исках да ида до кафенето, това съвсем не бе най-прекият път, но неведнъж съм забелязвал, че когато

случаят по свои съображения иска да те натика някъде, той винаги намира начин да го стори.

Случаят тази вечер, изглежда, бе решил да се отнесе съвсем дружески с мене, защото на ъгъла на „Алабин“ се сблъсках с един познат студент, току-що завърнал се от провинцията.

— Хайде в къщи! — мина той веднага към сърцевината на въпроса. — Донесъл съм цяла дамаджана гроздова. Има и наденици.

„А с цигарите как си?“ — готвех се да запитам, когато ненадейно случаят реши да ми покаже и второто си лице. Зад гърба ми се разнесе неприятен глас:

— Личните карти! Полицейска проверка.

Бръкнах машинално в джоба и с облекчение установих, че личната карта е у мене. Полицаяте неусетно бяха блокирали целия кръстопът. Цивилният, който бе спрял до нас, съпроводен от двама униформени, върна бързо легитимацията на студента, но продължи подозрително да разглежда моята.

— Това не си ти! — рече най-сетне, като почукваше с показалец по снимката.

— Е, как да не съм аз!

— Не си ти — повтори цивилният. — Тоя тук е с брада.

— Ами защото по-рано имах брада. Тогава имах, а сега нямам.

— А, тъй ли? — озъби се онзи. — А кой ти е разрешил да си играеш така на бради? Къде се намираш?

Той подаде картата на един от униформените и направи към многозначителен жест. Спогледахме се безпомощно с познатия, застанал малко встрани, и аз, подбутван от полицаия, се упътих към насрещния тротоар, дето скупчени в неясна група, чакаха още няколко нещастници като мене.

Хайката от униформени и цивилни пое нагоре по булеварда и ние, охранявани от двама стражари, я сподиряхме. Огледах бегло спътниците си, погълнат от собствените си дертове. Тая карта и друг път ми беше правила подобни бели. И причината бе, че две години по-рано, току-що завършил гимназия, бях си пуснал брада. И на снимката за легитимацията се бях изтипосал с брада. Това бе чисто лекомислие и аз твърде скоро го разбрах. По онова време никой не носеше брада, тъй че когато се движех по улицата, всички се обръщаха да ме гледат, а познатите, дето ме срещаха, не питаха как съм, а защо съм си пуснал

брада и, разбира се, никой не вярваше, че съм я пуснал просто за да избягна бръсненето, което всъщност беше самата прозаична истина.

Неверниците, ако се абстрахираме от нюансите, можеха да се разделят на два големи дяла: едните поддържаха, че с брадата искам да демонстрирам левите си убеждения, а другите — че тя издава суетното ми желание да правя впечатление. Познатите ми от нежния пол — доколкото ги имах — също образуваха два лагера. Някои смятаха, че съм приличал на Христос, а останалите — на разбойник, две мнения в края на краищата не чак толкова враждебни, ако си спомним, че Христос е висял на кръста между двама разбойници.

Понеже бях инат, продължавах да нося брадата, напук на всичката тая шумотевица дори когато из целия град вече за мене говореха като за „оня, брадатия поет“ или „оня, пернатия с брадата“, а приятелите почнаха да ме наричат Бородин или Барбароса. Но в края на краищата инатът бе обречен да отстъпи пред отвращението ми от широката популярност. Защото, ако имаше нещо, което да мразя, то бе да съм обект на всеобщо внимание, а в ония години да ходиш с брада бе все едно като да се явяваш в наше време всяка вечер на малкия екран — и кучетата вече те познават.

Така че цялата тази брадата история на края приключи с едно избръсване. Това бе наистина кален удар спрямо приятелите ми, които се лишиха от една приятна тема за разговори, но затуй пък аз самият се почувствах тъй свободен, сякаш за втори път бях завършил гимназията. Тъй че брадата остана да съществува само на снимка. Но дори и на снимка, продължи да ми създава неприятности. И вече на два пъти ме бяха задържали под предлог, че тоя с брадата, това не съм аз. И бяха ме пускали с изричното нареждане да сменя снимката, което винаги обещавах да направя, ала никога не сторих.

В ония дни полицейските хайки още не бяха твърде чести, нито имаха този зловещ характер, който добиха по-късно. Войната наистина вече бе почнала, но само на Запад, а не и на Изток, и операциите по прочистване на града не бяха се превърнали в лов на нелегални. Изобщо нямаше от какво особено да се боя, още повече зад моята фотобрада съвсем не се криеше нелегален.

Повтарях си, че няма от какво да се боя, и се мъкнех с групата подозрителни типове нагоре по булеварда. Обаче тоя сеанс на самовнушение не бе в състояние да подобри самочувствието ми и аз

бях напълно ослепял за прелестите на есенната вечер с чистото гъстосиньо небе, обсипано вече с едри звезди, и с хладния вятър, носещ откъм Витоша дъх на влажна пръст и влажна шума. Изтървал бях и вечерта, и ракията, а най-малкото, което ме очакваше, беше едно преспиване в участъка, подобно на онова от ученическите години, само че сега дори без компанията на един приятел, готов да ти изпее:

*Солнце всходит и заходит,
а в тюрме моей темно...*

— Стооой! — изкомандува ненадейно стражарят, дето ни водеше, като загради пътя ни с ръка.

Спряхме. Групата на агентите хлътна в близкото заведение, което — ако ме не лъже паметта — беше „Куцото куче“. В ония години София бе осеяна с най-различни куци кучета, диви петли и черни котки, една странна фауна, призвана да играе ролята на домашни животни в света на алкохола.

Взирах се безсмислено в осветената фирма на заведението и слушах звуците на кръчмарския акордеон, пелтечещ нещо за рози и младост и напомнящ, че в тоя тъжен свят има и хора, които се веселят.

— Тебе малкия за кво те гепиха? — чух в ухото си звънък женски глас.

Това бе спътницата ми, която вече бегло бях забелязал, млада дама, нелишена от известно обаяние, при това тъй дебело подчертано от червилото и белилото, че не можеше да съществува особено съмнение за професията ѝ. А ако все пак останеше елемент на подобно съмнение, то окончателно се разсейваше от непринудените жестове и жаргона на дамата.

— За нищо — отвърнах неохотно. — Грешка някаква...

— Аха! — кимна жената. — Грешка... Също като с петела, дето се качил на патката.

Спътницата ми си имаше своя спътница — друга дама, малко по-възрастна и доста пълна, която, предполагам, се движеше най-вече благодарение на равновесието, установено между огромния бюст и обемистите задни части. Тя притежаваше добродушно, невъзмутимо

лице, а също и известна доза стоицизъм, защото забеляза с мек глас и без сянка от жаргон:

— Всичко ще мине, деца. Всичко минава на тоя свят...

— Да ти умрем на философията — възрази звънко хубавицата. — Каква полза, че минава, като ми утрепат вечерта...

— Ей, вие там! Без приказки! — изръмжа стражарят пред нас.

В това време агентите изведоха от заведението някакъв пиян субект, който също бе причислен към групата ни. Подир което отново потеглихме. Пияният, макар да бе пиян или може би тъкмо защото бе пиян, тукаткси се навря между дамите. Те обаче го изблъскаха назад и за по-сигурно се настаниха от двете ми страни. Това не бе най-лошото решение. Противно на характерното за моя пол предубеждение, аз винаги съм имал повече доверие в жените, отколкото в мъжете. Особено в такива мъже, като тия тук, мрачни и необщителни типове, които те опипваха с очи, сякаш преценяваха дали си струва труда да бръкнат в джоба ти. Това ме дразнеше. Не защото щяха да намерят нещо в джоба ми, а именно защото ми напомняха тъжната истина, че той е празен.

Пияният зад гърба ми ломотеше нещо, продължавайки вероятно някаква, започнала още в заведението полемика:

— ... Ще платя бе, ще платя!... Защо да не платя?... Само да си имаме уважението: утре ще платя!... Да плаща, който има...

— Я млък там бе! — извика този път стражарят, дето се движеше зад групата.

Но пияният явно не бе от тия, дето живеят по команда.

— Спокойно!... Ще платя!... — продължаваше да ломоти той. — Ще си платя, както му е редът...

— На конски великден... — обади се хубавицата.

— А! Е, това е!... Е това исках да чуя!... — оживи се пияният, като постепенно сменяше тона. — Именно: на конски великден ще ви платя!... На мук!...

При тия думи той вероятно залитна в увлечението си, защото се блъсна в гърба ми и едва не ме събори. Спря ме стражарят, който отново бе препречил пътя ни с ръка:

— Стооой!

Бяхме стигнали до друго заведение и агентите пак бяха хлътнали вътре.

— На мук ще ви платя!... — продължаваше монолога си пияният, изпружил ръка в неприличен жест. — Да плаща, който има!...

Размътеният му поглед, отправен в пространството към невидимия опонент, се спусна надолу и спря да си почине върху задните части на дебелията:

— Лельо!... Дай една цигара!...

И той, изглежда, също като мене имаше повече доверие в жените, отколкото в мъжете. Но дебелията не благоволи дори да отвърне.

— Ааа, лельо, да си имаме уважението!... Дай една цигара!...

Този път ръката се протягаше по посока на хубавицата.

— Каква леля съм ти аз бе! — сопна му се тя. — Ти си ми вуйчо, дъртак такъв.

Все пак тя бръкна в чантата, отвори кутията „Арда“, извади цигара и я подаде на пияния. Наблюдавах цялата операция с такова съсредоточено внимание, което не убягна на женската отзивчивост.

— Взимай де, какво гледаш — рече хубавицата и ми протегна кутията.

Този път от заведението бяха изринати двама души. Единият беше млад и с порядъчна, дори елегантна външност, поне според тогавашните ми преценки. Това отведнъж заинтригува групата, още повече мъжът съвсем не изглеждаше пиян. Другият също не беше пиян, но неговата работа бе ясна, защото стискаше под мишница жалката си амбулантна стока, състояща се от купчина романчета и брошури.

— А! Гаспадин прафесар!... — възкликна приветливо той, като ме зърна. — Вий как папали тук?...

— Затваряй си гръцмуля! Тук всички сме професори! — скастри го стражарят.

Всъщност фразата „гаспадин прафесар“ бе по начало предназначена за баща ми, защото амбулантният книгопродавец, щом видеше баща ми в някоя кръчма, не пропускаше да му пробута някаква брошура, която Стария вземаше, без дори да я погледне, и заплащаше винаги с една сребърна монета. Но когато сиромашът зърнеше не баща ми, а мене, той по навик употребяваше същото прозвище, сякаш титлата „гаспадин прафесар“ бе колективно имущество на цялата ни фамилия.

Това беше някакъв кой знае как запратен от съдбата белоемигрант, мършав и необикновено висок. Ала дали от годините, или от тежестта на вечната купчина книги, той отдавна така се бе сгърбил, сякаш непрестанно се опитваше да надзърне през чатала си, за да провери как изглежда светът, погледнат от подобна необичайна гледна точка.

Продължихме нататък, но още на първия ъгъл непознатият с елегантната външност внезапно побягна в тъмната пресечка. Разбира се, втурнаха се подире му, а когато подир малко отново го приобщица към компанията, ръцете му бяха вече извити назад и вкопчени в белезници. Това още повече засили интереса към него.

— Хайде, карайте ги в участъка! — изкомандува един от цивилните.

И ние поехме по другия тротоар в обратна посока. И додето се движехме, предвождани от агентите и полицаите, компанията продължаваше да нараства: някаква възрастна женица с букетчета повехнали карамфили, някакъв сънлив и рошав просяк, двама комарджии, вдигнати пътем от кафене „Палма“, и още други типове, които съм забравил.

— Но действителна, как вий папали тук? — продължаваше да любопитствува руснакът, крачещ с халтави широки крачки от другата страна на хубавицата.

— Е, ами папал!... — отвърщаше тя вместо мене. — Сбъркал патката с кокошката и папал!

И аз продължавах да се движа с тая жалка купчина, сред която съвсем нелепо се бях озовал. Ала додето се движех тъй из вечерните улици и под любопитните погледи на редките минувачи, може би за пръв път ми хрумна мисълта, че това не е чак толкова нелепо и че щом съм решил да ставам писател, вероятно много повече ми подхожда да се движа в една купчина, струпана от беднотията и порока, отколкото да се ровя из томовете, в които беднотията и порокът са грижливо описани и каталогирани.

Може би си помислих тъй просто за да си дам кураж и да не мисля за неприветната нощ в зимнина, дето не ми мърдаше. Но така или иначе, помислих си го за пръв път и продължих да крача малко по-бодро сред групата на пияниците, проститутките и бедняците от всякакъв вид.

Отведоха ни в Четвърти участък. Купчината, която ни очакваше тук, вече не беше жалка, а грандиозна, поне по количество. Преддверието, водещо за кабинета на началника, бе просто задръстено от задържани, различни по пол и възраст, насядали по скамейките или стърчащи край стените. В помещението владееше унила тишина, нарушавана само от дежурния подофицер, който стоеше пред вратата на шефа и когато някой излизаше оттам, извикваше фамилията на следващия по списък.

— Ще има да дремем тук до второ пришествие — промърмори хубавицата.

Тя ме погледна и стори ми се, че отгатнах в погледа и единственото възможно решение. Тъй че щом вратата на кабинета се отвори, аз стремглаво се втурнах натам, блъснах излизащия и хлътнах в кабинета, сподирян от хубавицата.

Началникът седеше, отпуснат на стола зад бюрото си, и погледът, който ни отпрати, бе също тъй небрежен, както и стойката му. Това бе човек на средна възраст с очевидно съзнание за мъжественото си лице и за факта, че тъмносинята полицейска униформа с лампазите, екселбантите и майорските пагони отлично хармонира с това мъжествено лице.

— Ти излез! — изръмжа той към жената, която, изглежда, бе негова стара познайница.

— Но, господин началник, имам бърза работа — опита се да възрази хубавицата.

— Излез, ти казвам! — повтори шефът, без да повишава тон. — Знаем я аз твоята работа.

Сетне отмести безучастно очи към мене:

— А ти, за какво?

— Просто стана една грешка...

— А, грешка! Ако ви слуша вас човек, ще излезе, че ние тук само грешки правим.

Той погледна към прозореца, сякаш очакваше да получи оттам достойна оценка за духовитата си бележка. Едва тогава видях, че в креслото до прозореца лениво се е разположил възрастен пълен човек.

— Намери си картата! — промърмори началникът, като кимна към огромната купчина легитимации, струпана на бюрото му.

Не беше трудно да я намеря, тъй като тя беше между тия, поставени най-отгоре. Подадох я, като предусещах следващата реплика:

— Че това не си ти!...

— Аз съм, само че с брада...

Шефът замахна леко и запрати легитимацията към човека в креслото. Онзи ловко я улови, макар че жестът му бе съвсем ленив.

— Той ли е? — запита майорът.

— Той е — отвърна цивилният, след като бегло погледна снимката.

Това решаваше въпроса. Поне аз тъй си помислих. Само че се излъгах.

— А защо си пускал брада? — запита ненадейно началникът и също тъй ненадейно се наклони напред, като ме пронизваше с очи, изпълнен очевидно със съзнанието, че бърка до самото дъно на душата ми.

— Ами така... младежко увлечение... — отвърнах несигурно.

— Младежко увлечение... Ти тия на фуражката ми ги разправяй. Младежко увлечение... Вятър!

— Е, че откъде да знам... Не съм мислил...

— Слушай, момче: тук, през този кабинет, са минали мнооого такива като тебе и на мене ми е дотегнало да се разправям с вас. Ти си или анархист, или толстоист, затова си пускал брада. Вярно ли е?

И понеже мълчах, той още повече се наклони над бюрото и повиши тон:

— Казвай веднага какъв си: анархист или толстоист?

— Толстоист — отвърнах, за да го успокоя и защото толстоист ми изглеждаше по-невинно от анархист.

Ала и този път се излъгах.

— Ааа, толстоист! — злорадо се озъби майорът. Ето, това е най-опасната паплач! На анархиста някой ден може да му дойде умът... На комуниста — също... Но толстоистът!... Това са фанатици, това са непоправими животни, врагове на държавата и реда!

— Само за малко бях толстоист — опитах се да се измъкна. — После се отказах. Затуй си обръснах и брадата.

Разговорът звучеше съвсем идиотски. Но тук в тоя кабинет, поне откакто в него се бе настанил майорът сърцеведец, навярно се бяха

водили мнооого подобни разговори.

Началникът отново ме прониза с поглед до дъното на душата и изръмжа:

— Разправяй ги на фуражката ми.

Сетне се загледа в бюрото пред себе си, като размисляше каква участ да ми отреди. И не знам какво щеше да измисли, ако откъм прозореца не беше се раздал ленивият глас:

— Ти да не си син на писателя бе?

— Да.

— Чувай тогава какво ще те запитам: щом си бил толстоист, значи, си чел Толстой?

— Чел съм го.

— Така. А Достоевски чел ли си?

— Чел съм го — избъбрих, като си мислех, че разговорът става съвсем идиотски за един полицейски кабинет.

— Каж ми тогава, кой е по-голям писател: Толстой или Достоевски?

Дебелият направо ми подсказваше отговора. Затуй отвърнах без колебание:

— Достоевски, разбира се.

— По какво се разбира?

„А сега де!“ — сепнах се, тъй като в момента целта бе не да излагам възгледите си, а да налучкам най-приемливия за другата страна вариант.

— Достоевски повече обича човека... и повече го познава... Достоевски е казал, че красотата ще спаси света...

Надрънках няколко фрази от тоя вид, додето чух наново гласа на дебелия:

— Това момче не е лошо момче. Да го пуснем, а?

— А бе ние, че ще го пуснем, ще го пуснем — измърмори майорът с омекнал глас. — Ама тази снимка незабавно трябва да я смени...

Цивилният ми подаде легитимацията и аз тъкмо се готвех да отвърна, че, разбира се, още утре ще сменя снимката, когато вратата се отвори и в кабинета хлътна елегантният мъж с белезниците.

— Господин началник! Това е безобразие! Нищо не съм направил, а вижте как са ме оковали!

— Ти кой си бе? — сопна се майорът.

— Оня, касоразбивачът — отвърна дебелият в креслото вместо новодошлия.

Мъжът с белезниците погледна към прозореца и очите му заиграха неспокойно.

— Какво, позна ли ме? — запита лениво дебелият.

Другият мълчеше.

— Хубава работа! — продължи човекът в креслото. — Миналата събота ми обра триста лева на барбут, а сега не се познаваме...

— И затова ли ме прибрахте? — усмихна се пренебрежително елегантният.

— Ако беше затова, още тогава щях да те прибера — възрази спокойно дебелият. — Само че да бръкнеш в моя джоб е едно, а да бръкнеш в касата на Гранитоид...

— Не знам нищо за никаква каса.

— Тъй ли? А защо преди малко си опитал да офейкаш?

— Защото ми е омръзнало да ме разтакавате за щяло, нещяло.

— Защото знаеш какво си свършил — поправи го дебелият. — Е, следствието, разбира се, ще си каже думата. Но ако питаш мене, касата на Гранитоид ти си я пребарал. Чиста работа. Точно в твоя стил. Разбираш ги ти касите... също като барбута...

Мъжът с белезниците понечи да възрази, ала дебелият вдигна лениво ръка, в знак че не е настроен да го слуша. Сетне стана от креслото и подхвърли на майора:

— Аз си тръгвам. С пияниците и стервите ти се оправяй.

— Както речеш — кимна майорът.

Възрастният пристъпи тежко, потупа ме свойски по рамото и рече:

— Хайде да си вървим.

Навън в преддверието бе все същият наплив. Руснакът стърчеше в един ъгъл, стискащ под мишница жалките си брошури, сякаш се боеше да не му ги откраднат. Лицето му бе застинало в сънно търпение. Той си знаеше отнапред какво го очаква: двайсет лева глоба и — разкарвай се!

— Гаспадин прафесар... — прошепна книгопродавецът, когато минавах край него, и дружелюбно ми се усмихна.

Хубавицата и спътницата ѝ се бяха настанили на крайчеца на една скамейка. Като ме видя в компанията на дебелия, хубавицата ми хвърли умоляващ поглед.

— Тези жени защо ги държат? — промърморих.

— Те си знаят защо — отвърна дебелият.

Но все пак спря, огледа се и кимна на подофицера:

— Проверете документите на тия двете и ако няма нищо, пуснете ги.

Приятелките се спогледаха доволни, а един слаб мъж, застанал наблизко, кисело подхвърли:

— Така е то: ако си жена, минаваш гратис...

— Не ръмжи срещу жените, Карло! — смъмри го спътникът ми.
— Не знаеш ли, че красотата ще спаси света.

Навън той отново спря и отново се озърна:

— Красотата ли? Къде е?

Гледах го с недоумение, както бе застанал в мъждивия светъл кръг на лампата — едър и тромав, с дръпнати нагоре окъсели панталони, понеже вместимостта им бе заета главно от шкембето, с изместена на една страна вратовръзка и с тъмна шапка, килната на върха на едрата му глава. Така, както бе застанал в мъждивия кръг на участъковата лампа, той приличаше на комичен актьор, готов да започне номера си. И аз чаках да почне номера или да свърши лудницата, защото всичко това бе една лудница — и полицейската хайка, и човешката сбирщина, и разговорите за Достоевски, и търсенето на красотата тук, вред входа на Четвърти участък.

Уверил се, че красотата наистина не се намира нейде в съседство, възрастният сложи пълната си ръка на рамото ми и ме поведе по зле осветената уличка към Градската градина.

— Няма я красотата, а?

И преди да отговоря нещо, той сам си отговори:

— Има я! Само че на сцената. Мога да ти го кажа, понеже дъщеря ми е балерина. Ходя понякога да я гледам от бащински чувства. Дантели, пера, прожектори... красота!

Той извърна към мене едрата си глава, сякаш проверяваше дали съм толкова простодушен, че да взема думите му за чиста монета. Което ме принуди да подхвърля:

— Фалшива красота.

— Е, има и истинска. Там, в градинката ми зад Горна баня. Сега настъпва времето на хризантемите. Красота! В цветята има много красота. А в хората няма.

— Цветята са красиви за тоя, който ги обича. Хората — също — позволих си да възразя.

Едрата глава отново се извърна към мене:

— Ти обичаш ли хората?

— Зависи... — отвърнах колебливо.

— А откъде ги познаваш?

И понеже мълчах, той продължи:

— От романите на Достоевски? Литература! От учението на Толстой? Фикция!

Дебелият замълча. Сетне, сякаш сменяше разговора, запита с безучастния си ленив глас:

— Ти какво следваш?

— Философия.

— Ааа, добре!... Само... много се намножихте вие философите бе, момче. Не можеш да се разминеш от философи. Промисляват тайните на човека... на душата... На душата ли? А?

— На душата, на света... — избъбрих неохотно.

Стигнали бяхме до градината и спътникът ми застана на входа и опря ръка на гърдите ми, сякаш за да ми попречи да вляза.

— А откъде ги познавате тия неща: човекът, светът? От книгите?

— Ами...

— Нищо не познавате!

Гласът бе категоричен, макар и все тъй ленив. И човекът все тъй стоеше, препречил входа и опрял длан на гърдите ми. Но сега под яркото ветрило на градинския лампион пълното апатично лице изглеждаше строго с острите, тънещи в сенки очи, с тежките торбички под тях и с отпуснатите надолу ъгли на бледите устни.

— Аз познавам хората и света, не вие! И цялата тая софийска сган ми е известна до последния дребосък по име и прякор! И макар да отивам в пенсия, както виждаш, още ме викат, когато има навалица, защото струвам повече от всяка картотека. Делата на всички мошеници, крадци, касоразбивачи, фалшификатори, убийци са минали през ръцете ми. Познавам им и кътните зъби на тия типове!

— Вярвам ви — рекох. — Но тия типове още не са човечеството. Те са само една част от него, и не най-добрата.

— Тъй ли? — вдигна гъстите си вежди дебелият. Наивните ми разсъждения явно го забавляваха. — А по какво се различават те от другата част?

— Ами... Ломброзо смята, че престъпникът се ражда престъпник. Докато нормалният човек...

— А! Ломброзо!... Чезаре Ломброзо!

В ленивия тон за пръв път се появи някаква топлина и изразът на лицето омекна. Спътникът ми произнасяше името на Ломброзо с такава наслада, сякаш изричаше името на любимата си или смучеше бонбон.

И разтопен от екзотичното звукосъчетание на това име, дебелият свали ръка от гърдите ми и ми разреши да вляза в градината.

Градината бе съвсем пуста в тоя час, ако не броим присъствието на вятъра, шумящ в листовината на дърветата. Пръснатите тук-там лампиони осветяваха на места тая жълтееща вече листовина, сякаш някой бе изрязал дупки в черния плат на нощта, за да се види какво има отдолу.

Вятърът бе съвсем топъл и дебелият се разположи на една скамейка, с което — без да ме пита имам ли време — подсказваше, че трябва да сторя същото. И не знам дали защото още се чувствах донейде като арестуван или защото спътникът ме бе заинтересувал, аз сторих същото.

Той въздъхна, както правят пълните хора, когато най-сетне намерят надеждна опора за килограмите си.

— Е, щом познаваш Ломброзо, значи, не си съвсем загубен.

Всъщност по онова време познавах Ломброзо толкова, колкото го познава всеки, дето е чувал името му, но не го е чел. За щастие дебелият не се зае да проверява знанията ми, понеже бе зает да ми разкрива своите:

— А пък аз, момче, ги открих тия истини най-напред тук, в тоя град, в тинята на тоя град, и чак по-късно ги намерих в книгите на Ломброзо. След като толкова време си се занимавал с тая паплач, трябва очите ти да са на задника, за да не видиш, че у престъпниците постоянно се срещат едни и същи отличителни белези: особености на

черепа, нарушени пропорции, огромни крака или прекалено окосмяване...

Можех да забележа, че неговото собствено окосмяване, ако се съди по рунтавите вежди, също бе доста разхитително, ала се въздържах. И той продължи да развива онази биологическа теория за престъплението, за която бегло бях чувал.

Насреща високо над нас в небето светеше неоновият син кръст на препаратите „Байер“, а отдолу се изрязваше тъмният силует на двореца. Съвсем тъмен. Монархът вероятно вече хъркаше в августейшата си пижама, ако не бе заминал някъде на лов.

— ... И сега още по навик, когато вървя по улицата или пътувам в трамвая, винаги разглеждам хората и ако между тях има поне един престъпен тип, веднага ми се набожда в очи — продължаваше дебелият.

— Но онзи, касоразбивачът, не ми се стори да има такива белези — осмелих се да напомня.

— Ами няма ги. И какво от това? Графът не е престъпен тип. Графът е от другия тип, нормалният и интелигентният. Типът на изключенията: хора, свърнали от правия път поради нещастно стечение на обстоятелствата.

Той машинално блъсна шапката си още по-високо на темето и извърна към мене пълното си бледо лице. Стори ми се, че сега върху това лице сияеше тържество, макар че не можех съвсем ясно да го различа в смътната светлина на алеята.

— И ето къде на твоя Ломброзо не му достига нещо!

„Не моя, а твоя“ — поправих го, макар и наум.

— Престъпник е не само роденият престъпник и не само кръшналият по изключение, а и всеки втори човек от всички порядъчни граждани. И ако казвам всеки втори, то е, защото другите нямат достатъчно въображение или възможности, или нужда да станат престъпници.

Той навири тържествуващо глава, като чакаше какво ще отговоря, а аз разсеяно съобразявах как шапката му все още се крепи на върха на темето. Сетне погледнах към тъмния силует на двореца и неволно помислих: „Интересно в коя група поставя монарха.“

— Е, какво? Разбра ли?

— Май че не съвсем — отвърнах плахо, като имах пред вид главно въпроса за монарха, тъй като другото бе достатъчно ясно.

— Престъпникът по рождение е примитивен тип, който от атавизъм и недоразвитост е готов да постигне целта си по най-прекия и най-грубия път: престъплението. И именно понеже е примитивен, той даже не си дава сметка, че престъплението ще бъде наказано, значи, няма да постигне всъщност никаква цел. Дотук ясно ли е?

— Напълно.

— Е, да, само че дотук говори Ломброзо. А оттук нататък аз вземам думата. Защо се вършат престъпленията?

— От алчност...

— Изобщо от егоизъм. Добре, но само престъпникът ли е егоист? И ние с тебе сме егоисти. И всички са егоисти. Не еднакво и не по еднакъв начин, но всички са егоисти. Значи, и всички са готови на престъпление. Но понеже не са дегенерати, а нормални хора, дори понякога интелигентни, те разбират, че престъплението не си плаща труда. И затова действат по-умно. Не нарушават законите, а ги заобикалят.

Той се наклони към мене, сякаш имаше да ми съобщи нещо твърде поверително, и добави полугласно:

— Графът е откраднал шест милиона от касата на Гранитоид и ще си ги отлежи. Но тия милиони в касата на Гранитоид също са натрупани с кражба, само че по втория начин...

— Разбирам.

— Има си хас да не разбираш... след като следваш философия... А моето следване мина тук, между негодните... тия, дето нарушават закона... Другите, дето го заобикалят, тях е опасно да ги пипаш...

Дебелият отново протегна ръка към шапката си, сякаш за да провери дали междувременно не е отлетяла от темето му. Сетне добави:

— Ето това е този свят, дето вие философите го изучавате... И правилно е да го изучавате, щом нямате понятие от него. Само не виждам докъде ще стигнете, след като зубрите автори, които също нямат понятие от него... Знаеш ли какво си мисля, когато ходя да гледам дъщеря си в театъра... какво си мисля просто така, за да не заспя, както съм се изкиприл на втория ред... Мисля си, че хората точно затова я създават тая красота от дантели и илюминации, понеже

у самите хора няма никаква красота. Ако я имаше в тоя свят, дето вие го изучавате, защо трябваше да я създават по изкуствен начин? Но дори и като я създават по изкуствен начин, тя пак е калпава и фалшива, защото как можеш да създадеш нещо, щом нямаш понятие от него?

Този път той, изглежда, изобщо не очакваше отговор. Извърна се в профил и се загледа пред себе си, там насреща, дето под синьото сияние на „Байер“ немеше тъмният силует на двореца. Аз също гледах нататък, но вече мислех не за монарха, а за човека, седнал до мене. Мислех как ли е работил толкова години със съзнанието, че служи на банда престъпници, макар и от втория тип. Вероятно го е крепяла утехата на песимиста: утехата, че само умният може да бъде песимист.

— Ще ставам вече, трябва да хвана някой трамвай — чух го да казва.

Той се надигна с въздишка, тая втората, обичайна за пълните хора въздишка, когато трябва отново да преместят килограмите си върху опората на своите собствени нозе. Тръгнахме по посока на „Света Неделя“. Ала тъкмо преди да излезем от градината, дебелият повторно препречи пътя ми и спря:

— Пък ако питаш мене, смени я наистина тази снимка. Макар че работата не е в снимката. Майорът е хапльо и ти не си никакъв толстоист. На толстоистите отдавна им мина времето. И ти, ако си изобщо някакъв, сигурно си комунист. Така че работата не в снимката.

При тия думи той се дръпна от пътя ми и ние, като крачехме бавно в полумрака, излязохме от градината и се отпавихме към широкия свят.

Прибрах се, изпуших една след друга трите цигари, които задигнах от кабинета на Стария, сетне си легнах. Умирах за сън, ала не можех да заспя. В главата ми се въртяха някакви жени, не тая с чекмеджетата, на Дали, нито другата с проникателния тил, на Пикасо, а онази с многото плът и приятелката ѝ с многото червило и между тях се навираше пияницата, дето обещавахе, че ще плати, само че на мук, и прегърбеният руснак шепнеше на ухото ми „гаспадин прафесар“, докато Графа с белезниците отстояваше своята невинност пред майора в лъскавата униформа. Но най-много място в главата ми заемаше възрастният криминалист, вероятно защото бе най-дебел, а може би и по други причини. Да, момче, красотата ще спаси света, говореше той,

понеже, както е известно, черните професии най-много предразполагат към черен хумор.

— Виждал съм ви в Пале дьо Жюстис — забелязах, когато ни запознаха.

Тънките устни, свити в привична горчива гънка, се раздвижиха едва-едва в лека усмивка:

— Наистина ли?

— Да, на процеса на Полин Дюпре.

Устните отново заеха обичайното си положение. Защитата не бе постигнала много на този процес.

— Това бе едно ужасно дело — промърмори адвокатът.

— И все пак вие направихте невъзможното.

Той поклати глава в знак, че не приема комплимента. Сетне повтори:

— Ужасно дело.

Разговорът ни щеше да приключи с това, а също и познанството, ако вечерта бе протекла нормално. Но тя не протече нормално. Още при аперитива един от гостите предложи да демонстрира някакъв изключителен коктейл, който наистина се оказа изключителен, ако се има пред вид, че всички — освен адвокатата и аз — се напиха. Нещата се задълбочиха още повече от постоянно сменящите се вина по време на вечерята, а също от кирша и коняка, съпровождащи десерта и кафето. Сетне домакинът измъкна отнейде карнавалните маски на децата си, понеже бе празникът на Ми Карем, и едва тогава всички се сетиха, че е Ми Карем, и решиха по този тържествен повод да се маскират и да минат на шампанско, така че се маскираха двойно.

Домакинът мосю Робер бе началство в една голяма фирма за публикация на грамофонни плочи и додето подготвихме с него издаването на българска музика, неведнъж го бях канил на обед. Тъй че поканата за вечеря бе нещо като малък реванш от негова страна. Що се отнася до адвокатата, предполагам, че той бе в служебни отношения с фирмата, освен ако бе в роднински отношения с домакиня, което в края на краищата е без значение.

Останалото може би също е без значение, но тъй или иначе няколко минути след като се бях оттеглил в библиотеката, за да бъда по-далеч от гюрултията, адвокатът също довтаса там.

— Изглежда, веселбата отгатък не ви е забавна — рече той, като се изтегна в креслото до камината.

— Не особено.

— А нима в Пале дьо Жюстис ви е по-забавно?

— Несъмнено.

Той ме гледаше разсеяно и двете дъги на веждите над подвижните сиви очи изразяваха учудване. Учудването не бе предизвикано от моя отговор. То бе застинало веднъж завинаги в тия две дъги. Предполагам, че дори и когато спеше, този човек спеше все тъй учуден. Учудването на вдигнатите вежди и горчивината на тънките стиснати устни — това бе двойственият израз, с който метр Морис — нека го наречем така — посрещаше житейските превратности.

— Е, да, Пале дьо Жюстис... — Той изопна нозе към камината. — А всъщност и там, и тук е все същият цирк, ако не смятаме това, че циркът тук е глупав, а там — зловец.

Мина ми през ума, че тоя жест на изопнатите нозе също бе донейде глупав, тъй като камината не гореше. Не гореше, но светеше с тия изкуствени въглища от червена пластмаса, под които бяха монтирани електрически крушки. Една безвкусна до немай-къде имитация, която не знам по какви причини се бе превърнала във всеобща мода.

— Вероятно обаче за вас съдът не е цирк...

— Защо не? Само че мястото ми там е сред актьорите, така че не е много забавно.

Тук навярно също не му бе забавно, защото погледна машинално часовника си. Очаквах, че ще стане, но той само въздъхна леко и още повече изпружи нозе към камината.

Отгатък през две стаи се чуваха провикванията на гостите и този прекалено шумен смях, с който се изпарява погълнатата ракия.

— Ще трябва да убием още половин час, макар че в къщи ме чака такъв куп книжа! — Метр Морис вдигна длан до нивото на носа си, за да покаже колко е висок въпросният куп. — Ще трябва да убием половин час, за да не обидим домакина, който в момента няма никаква нужда от нас и ще се сети за нас едва тогава когато дойде ред да ни изпраща. Какво да се прави, всичко е така: етикет, видимост, привичка, празен ритуал. И в оня цирк, дето работя, е пак така, макар и не за вас, зрителите.

— Тази афера Полин Дюпре...

Той ми отпрати учудения си поглед, ала тоя път учудването като че бе примесено с досада и аз млъкнах, помислил, че ставам нетактичен. Но адвокатът тутакси сведе очи и ги насочи към изпружените си крака, превърнали се на свой ред в предмет на учудване.

— Условният рефлекс... — промърмори той, като продължаваше да съзерцава нозете си. — Кучето на Павлов... Ние всички сме последователи на това куче...

Сетне замълча и притвори клепачи. Реших, че е заспал, когато ненадейно чух да произнеса с мекия си мелодичен глас:

— Да, Полин Дюпре... Тая мръсница... Ама каква мръсница!...

— Може би, но и жертва. Нали вие сам бяхте убеден...

— А вие убедихте ли се? — прекъсна ме той.

— Разбира се.

— Значи, сте прекалено доверчив. Не ви укорявам. Завиждам ви. Само че на мене не ми е позволено да бъда доверчив. И даже да ми беше позволено, не бих могъл да бъда доверчив. Професията ме е направила скептик. Абсурдното е, че тъкмо за да я упражнявам тази професия, длъжен съм да давам вид, че не съм скептик. И да вдъхвам на ония наивници, наречени съдебни заседатели, вярата в човека, която липсва на самия мене. Същото беше и с делото на Полин. Направих невъзможното, за да сведа наказанието до десет години затвор. Но тя получи доживотен.

— Прокурорът искаше смърт...

— ... Която моята клиентка напълно бе заслужила... Не че аз сам бих я пратил на гилотината. Аз никого не бих пратил на гилотината. Но тая Полин...

Въпросната Полин бе девойка от богато семейство, отгледана и възпитана като завършен егоист, въобразяваща си, че е родена, за да бъде център на вселената. Когато разбира, че нейният любовник — далеч не първият — се готви да я напусне, тя хладнокръвно го застрелва. Бягаща по улицата и гонена от тълпата, Полин отново стреля, като убива един полицаи и ранява двама минувачи.

Случаят наистина бе съвсем безнадежден. Трупът на анонимен младеж — това буржоазният съд все още може да го смели някак си: внезапен афект, драма на страсти и прочее. Но трупът на полицаия, а

също и стрелбата срещу тълпата, където случайно бихте могли да се намирате и сам вие... Не, според прогнозите на целия печат, гилотината бе повече от сигурна.

Тя бе повече от сигурна и по още една причина: предизвикателната надменност на подсъдимата, която сякаш бе решила да направи всичко възможно, за да вбеси съда до последен предел. Полин седеше високомерна и безчувствена в зловецата си лежа с бледо зло лице и елегантен тъмносив костюм и не само отказваше да отговаря на въпросите, но дори не благоволяваше да погледне към хората, които ѝ ги задаваха. Така бе поне в началото.

Като всеки голям майстор, метр Морис беше, разбира се, недоволен от постигнатото. Но на цял свят бе ясно, че изтръгването на доживотна присъда в случая бе истински подвиг. В името на тоя подвиг той бе пуснал в ход цялата сложна механика на комбинативния си ум. Призоваваше свидетели или използваше наготово свидетели на обвинението, подвеждаше ги с коварно добродушие, поставяше ги в неловко положение, караше ги да заекват и да се потят, стъписваше ги с ненадейни въпроси и пронизващи погледи, додето изтръгнаше желаня отговор. И всички тия отговори, сами по себе си незначителни или неясни като аргумент, добиваха истинската си тежест и стойност, обединени и разположени на мястото си в покъртителната картина на заключителната пледоария.

Да, наистина Полин Дюпре бе стреляла и бе убила — признаваше метр Морис, защото това нямаше как да се отрече при наличието на окървавените трупове. Да, наистина: тя на два пъти бе стреляла и на два пъти бе убила. Но едно младо порядъчно момиче, което стреля и убива, не е ли това абсурден факт, предизвикващ естествено ред въпроси, въпроси, които, забележете, обвинението през цялото време се стремеше да елиминира, сякаш няма нищо поестествено от това, една девойка да стреля и убива... с каква цел?... Вероятно с единствената цел да се добере до гилотината и да предостави на господин прокурора самочувствието за добре изпълнен дълг.

Подир което метр Морис се заемаше да формулира всички тия преднамерено избягвани до тоя миг въпроси. И не само да ги формулира, но и да им даде отговор. Полин Дюпре бе жертва на един аморализъм, систематизиран в нормите на буржоазното възпитание

(къса характеристика на манталитета на заможните класи, която щеше да се възприеме благосклонно от съдебните заседатели, понеже те самите не бяха от заможните класи). Полин Дюпре бе жертва на една безсърдечна среда. От люлката до университета тя бе живяла и расла в атмосферата на смразяваща студенина (убийствена тирада срещу тоя баща и тая майка, които си въобразяват, че родителските грижи се изчерпват с осигуряването на бавачки, джебни пари и дрехи от луксозните магазини). Полин Дюпре бе жертва на един покварен тип, разглезен от леки сантиментални победи. Тя бе му повярвала, бе помислила, че ще намери при него сърдечната топлина, отказвана ѝ до тоя момент от живота, но вместо топлина и разбиране бе получила гавра и унижение. И тя бе стреляла. Но, господа съдебни заседатели, изстрелът на тая девойка е предопределен от целия неин неприветен, студен, осакатяващ живот, програмиран от този живот и насочен срещу този живот.

Ние не пледираме за пренебрегване на фактите. Но ние смятаме, че сме в правото си да пледираме за разбиране на фактите. В началото на тоя процес подсъдимата дори бе обвинена в надменност и арогантност. Защо? Защото мълчеше? Защото не плачеше? Защото не правеше нищо, за да събуди симпатия и съчувствие? Но нима тя не би могла да надене на лицето си израза на смирение и да пролее някоя сълза, особено след като тия атрибути на лицемерието биха могли да ѝ спестят най-тежкото наказание? И тъкмо това, че тя не прибегна до подобни евтини актьорски трикове, на които всички тук сме достатъчно свикнали, най-добре доказва нейната искреност. Нека господин прокурорът ми прости за бележката, но той е лош психолог. Полин Дюпре не бе надменна и арогантна, а стъписана и вцепенена пред собствената си постъпка. И когато вие сипехте срещу нея обвинения и закани, тя ви гледаше с безизразно лице, защото в същия този миг се намираше на километри от тая зала — в тежкия мрак на кошмара си. И трябваше да минат много дни, додето преброди докрай този кошмар и осъзнае целия страшен смисъл на постъпката си. И когато го осъзна, опита се да сложи край на живота си. (Полин наистина бе прерязала вените си в килията, но надзирателката бе предотвратила смъртта ѝ.) Не искам да спекулирам с този епизод, който достатъчно говори сам по себе си. И ако го споменавам, то е само защото обвинението се постара дори и него да използва за

своята теза. Някои хора са готови да обявят даже самоубийството за проява на безчувствие. Не безчувствие, господа съдебни заседатели, а чувство за дълбока вина! Подир дългите дни на вцепенение Полин Дюпре прогледа, за да стигне до страшното разкритие на непоправимото. И ето я, че сега тя плаче! Тя плаче и тия сълзи не са изтръгнати от красноречието на обвинителната реч. Това са сълзи на мъка и разкаяние, това е плач на дълбоко осъзнатата вина!

И тя наистина плачеше. Плачеше, захлупила лице в ръцете си, облепени на бариерата, плачеше, срамувайки се от сълзите си, но безсилна повече да ги сдържи. Прокурорът кисело извърна очи от тази жалка фигурка, свита между двамата огромни полицаи и потреперваща от хълцанията. Ала съдебните заседатели бяха покъртени от тоя плач на разкаяние и от тая магистрална реч. И дългоочакваното от всички изтракване на гилотината не се състоя.

А сега, изтегнат пред фалшивия огън на камината, метр Морис отново се връщаше към тази вече забравена история, за да ми покаже, че собствената му вълнуваща и трогателна пледоария не е била нищо повече от един също тъй фалшив огън.

Провикванията и смеховете оттагък бяха постихнали. Вместо тях гърмеше грамофонът, едно стереофонично чудовище, с каквото можеше да разполага само професионалист като нашия домакин. И в пространството боботеше кадифеният бас на Брасенс:

*Престъпността цъфти
не само в Париж.
На село също стават
убийства превъзходни.*

— Песента като че е избрана специално във ваша чест — забелязах.

Но той не ме чу, погълнат от спомена за това проклето дело, което още го дразнеше:

— Една човешка отрепка, един морален изрод, това бе тая Полин Дюпре с красивото си каменно лице...

— Но нали вие казвахте, че възпитанието...

— Възпитанието? А нима аз съм имал друго възпитание? Същото, съвсем същото, минус джебните пари и плюс бащините шамари.

— А поведението на любовника?

— Че какво е виновен тук любовникът? Той не е бил първият и вероятно нямаше да бъде последният. И е имал пълно основание да се откаже бързо от една жена, която е мислела само за себе си и за която той самият не е бил нищо повече от инструмент за удоволствие. Неговата поквара? Неговият цинизъм? Хипотези с чисто служебно предназначение.

Той ми хвърли красноречив поглед, който съвсем ясно говореше, че тия хипотези бяха просто една свободна игра на въображението му.

— Тя бе застреляла спокойно и хладнокръвно този млад човек, който никога нищо не бе и обещавал именно защото за нея другият човек и животът на другия не означаваше нищо, защото единственото от значение за нея беше самата тя и собственият ѝ каприз. И отказваше да признае вината си тъкмо понеже не допускаше дори мисълта за вина. И стоеше дръзка и надменна в оная зала, понеже смяташе, че никой няма право да я съди, нея, дето стои над цялото човечество, тя, единствената и незаменимата Полин Дюпре!

— Но нали е посегнала да се самоубие?

— Да, но по същите причини: за да избегне унижението. За да избегне присъдата на тия, дето нямат право да я съдят, нея, единствената и незаменимата Полин Дюпре!

— И все пак на края тя се разплака.

Той не отговори веднага. Седеше така, загледан към червената купчина изкуствени въглища, сякаш се опитваше да си спомни наистина ли довереницата му се е разплакала. Сетне произнесе неохотно:

— Вярно, разплака се. Но питате ли какви усилия ми е струвало това, да изтръгна тия сълзи от безчувствените ѝ очи?

— Вие я убедихте, че трябва да се заплаче?

Той се засмя с мек полугласен смях. И тоя смях, макар само за миг, прогони полуучудената полугорчива гримаса, за да я замени с едно ненадейно добродушие.

— О, не, съвсем не! — възрази метр Морис, след като смехът напусна тънките му устни и остана да блести само в сивите очи. —

Плачът не се получава по поръчка. Особено такъв, който може да убеди съда. И особено от такова студенокръвно животно като Полин. Трябваше да я обработвам дълги часове, всеки ден и седмици наред, да крещя и да шепна, да я разтърсвам и лаская, да бъркам и ровя в сърцето ѝ, додето напипам най-сетне на дъното една малка и забравена частица човещина, един жалък остатък от човешка чувствителност. Трябваше да я преведа през целия дълъг лабиринт на страданието, не онова на съда, а това, което сам ѝ причинявах, за да я докарам до тоя спасителен плач.

— Вие сте направили невъзможното, за да я възкресите.

— Не съм си доставял задачата да я възкресявам — възрази той сухо. — Просто този плач ми беше крайно необходим. Не бих могъл да измисля никакъв по-ефектен финал на пледоарията си от този бурен, покъртителен плач.

Адвокатът ме погледна бегло с крайчеца на окото, сякаш за да провери доколко съм впечатлен от цинизма му.

— Позволете да не ви вярвам — промърморих.

— Ваша работа — отвърна той нехайно.

Сетне отправи разсеян поглед към стената, върху която, уви, изкуствените въглища не хвърляха никакъв отблясък, и рече сякаш на себе си:

— Те се мъкнат при мене тия типове, защото този е мушнал с нож любовника на жена си, а онази е сипала конска доза приспивателно в чашата на мъжа си с намерение да го приспи завинаги... мъкнат се, защото са крали, изнудвали или блудствали, защото са се натикали до уши в блатото и треперят пред неизбежното... Те идват при мене и великодушно ми предоставят задачата да ги спася от неизбежното, но даже и тогава продължават да хитруват и да лъжат, да лъжат мене, който в името на техния собствен интерес трябва да знае всичко... И аз съм принуден капка по капка и парче по парче да им изтръгвам истината от устата, тая тъпа уста, стисната като муцуната на булдог, не защото имам някаква нужда от тяхната мизерна истина, а защото тя е необходима за тях самите, за тяхната кауза, за тяхното избавление... И когато най-сетне от тия изтръгнати силом парчета успея да сглобя цялата истина, и когато докрай разбере тяхната мерзост и алчност, и порочност, идва ред на пледоарията, с която трябва да убедя ония наивници, съдебните

заседатели, в обратното: Не, господа, това не е нито мерзост, нито алчност, нито порочност! Това е вродено простодушие, временно умопомрачение, нещастно стечение на обстоятелствата... И аз го правя. Защото такава ми е професията. Защото за туй ми се плаща. Но да възкресявам и душите им!... Е, това вече... Достатъчно е, че спасявам вратовете им от оня, големия бръснач.

Адвокатът замълча, сякаш отегчен от самия себе си. Аз също мълчах, понеже не намирах какво да кажа. Додето на края все пак реших да промърморя от учтивост:

— Задачата ви наистина е тежка.

Той не можа нищо да отговори, понеже в тоя миг в библиотеката нахълта домакинът:

— А, ето ви къде сте се скрили! — провикна се радушно мосю Робер, сякаш през цялата вечер си беше блъскал главата над въпроса къде сме се скрили.

Но понеже всъщност търсеше не нас, а нещо друго, той бръкна в един шкаф и извади огромна кутия пури.

— Надявам се, че не водите професионални разговори — подхвърли домакинът, преди да поеме обратния път.

— В какъв смисъл професионални? — запитах.

— Ами ако решите да отровите тъща си, Морис най-добре ще ви каже как да го направите, за да се отървете с минимална присъда.

Адвокатът оцени баналната шега с гримаса на отегчение, но все пак благоволи да отбележи:

— Ако предприеме такова добро дело, трябва да го направи тъй, че да не стига до съда.

— А! „Льо крим парфе“! — възкликна с ентузиазъм Робер. — Е, щом намислите нещо по тая линия, обадете ми се. Аз също имам тъща.

Той изхвъркна навън и за да върна беседата на изходната точка, аз си позволих да повторя:

— Вярно, задачата ви наистина е тежка.

— Но аз нямам никакво намерение да измислям рецептата за „образцово престъпление“ — усмихна се метр Морис.

— Имам пред вид не него, а другото, тривиалното, което довежда хората до съда.

— Може би ако трябваше да ги възкресявам, както вие се изразявате. Но да им смъкна няколко години от наказанието или дори

да им спестя цялото наказание, това не е чак толкова трудно. Въпрос на техника и рутина. И на някоя малка находка Метр Морис погледна нозете си, учуден, че те все още се пекаат на камината. После, убедил се, изглежда, че вече са се добре напекли, бавно ги дръпна към себе си.

— Да, техника и рутина... Ония насреща, разбира се, също я имат. Но те не ме затрудняват особено. Още докато преглеждам делото, в ушите ми вече кънти бъдещата реч на обвинението с всички възможни аргументи и всички обичайни демагогии. Не, ония насреща не ме затрудняват особено. Ако някой ме затруднява и ако някой ме интересува, това е дузината от неизвестни хора, насядали в ложата на съдебните заседатели и готови да реагират бог знае как, понеже не са професионалисти и не реагират по рутина. Но тук на помощ се явява една друга рутина: тая на човешките стереотипи. Кучето на Павлов, на което всички сме наследници...

Той направи нехаен жест и десницата му с протегнат показалец се прицели в гърдите ми. Обиграният адвокатски жест, нищо и никакъв, но който, произведен в съдебната зала, те включва фатално и неотвратимо в действието.

— Ето вие самият... Как бихте реагирали, ако трябва да убедите тая дузина невежи, че негодяят, застанал зад вас на скамейката на подсъдимите, съвсем не е негодяй, а невинна жертва на обстоятелствата?

— Не знам... Вероятно ще бия на чувства — рекох, като си спомних плача на Полин Дюпре.

— Е, да, това е един от възможните варианти. Но съвсем не най-сигурният. Бих ви съветвал да прибягвате към него само когато другите възможности са изчерпани, защото чувствата са сложна и смътна материя. Фактите са по-просто и по-убедително нещо, стига да ги имате — реални или мними. Тогава изграждате тезата в една пределно ясна видимост или ако щете, привидност, и я поднасяте на дузината невежи. Ясното нещо винаги най-много убеждава, дори и когато не е нищо повече от умела лъжа.

Той ме погледна, вдигнал своите вежди-дъги, като че ли сам се чудеше на думите си.

— Втората възможност е, в случай че не разполагате с достатъчно годни за манипулация факти, да хвърлите съмнение върху фактите на противната страна. Ако се поровите достатъчно, ще видите,

че на всеки факт, дори най-неоспоримия, може да се противопостави едно съмнение. Противопоставяйте съмненията си, възможно повече и възможно по-често, принуждавайте обвинението да доказва по десет пъти всяко нещо и пред всяко ново доказателство изваждайте ново съмнение. Накарайте ония насреща да се уморят и оплетат в собствените си доказателства. Превърнете темата на съмнението в своя основна тема, облекнете се на старата изпитана максима: „В случай на съмнение въздържай се от присъда!“ Това също дава ефект, защото приканва към мъдрост, а ония наивници в ложата нямат нищо против това да минат за мъдри.

Той млъкна за миг, колкото да погледне бегло часовника си, и като прецени вероятно, че може да убие още няколко минути, продължи:

— Оттук нататък започва хлъзгавата почва на най-тежките случаи. Случаите, когато не разполагаш с никакви свои факти, а фактите на обвинението са вече установени и признати от подсъдимия. И тогава не ти остава нищо друго, освен да разчиташ на тия две несигурни и смътни неща: съвестта и чувството. Съвестта... Системата още от самото начало се е постарала да я елиминира. Затова е определила не трима и не петима, а цели дванайсет апостоли да решават съдбата на обвиняемия. В такава навалица никой не се смята лично отговорен: дори сам да греши, нима носи някаква вина, след като делото се решава от цяла дузина такива като него? И все пак даже и тук остава един тесен терен за лавиране. Да припомниш, че освен писаните закони съществуват и други, неписани — закони на състраданието и прощката; че в човешките дела понякога се намесва една непозната и сляпа фаталност, на която всички можем да станем жертва; че най-тежкото наказание не е нито най-тежкото, нито най-ефикасното, защото може да премахне един живот, но не и да го поправи, че най-тежко е времето на самота и на размисъл, водещо бавно и мъчително по пътя на страданието към очищението... Знаем ли... В тоя случай вече смисълът на тезата отстъпва на заден план и остава последното средство: да изтръгнеш оная дузина хора от спокойствието на готовите решения, да ги разтърсиш и развълнуваш с оскъдния човешки материал, който имаш подръка, да ги насочиш към съблазните на снизхождението, което би ги направило великодушни в собствените им очи и в очите на цялата зала...

Той поклати с досада глава, сякаш той хлъзгав терен на съвестта и емоциите му разваляше настроението:

— Тежки случаи... Като този с Полин... Да разчиташ на големите чувства, без да знаеш доколко са налице и дали изобщо са налице там, у онази безмълвна дузина хора, обречени да упражнят закона точно според предразсъдъците, неприязните и кретенизма на средния буржоа, олицетворяващ общественото мнение.

— Но за да биете на чувства, би трябвало преди туй вие сам да ги имате — подхвърлих.

— А защо? — вдигна той още по-високо вежди, доколкото това бе възможно. — За да объркам всичко? Чувствата, когато са искрени, само пречат. Те замъгляват разума, правят ви подозрително пристрастен, отнемат ви всяка убедителност. В тоя цирк, където всичко е фалш и театрална рутина, чувствата вършат работа само когато са ловко изиграни. Един добре измерен жест на състрадание или негодувание, една изразителна мимика на едва сподавено вълнение, едно красноречиво потръпване на гласа, възнасящ се тържествено към високите регистри — това е, което върши работа в тоя цирк, а не истинските чувства, мизерни и дразнещи. Полин може да плаче — за даден финал и при дадени обстоятелства това е дори полезно, но аз — не!

Той за трети път погледна часовника и се приготви да става, обаче сякаш сетил се за нещо, застина тъй, опрял ръка на креслото:

— И отде да ги взема аз тия чувства? Как така ще избликнат те и откъде? От вечната драма, дето се разиграва в тоя цирк? Жестока драма, съгласен съм, но изтъркана и банализирана до краен предел, до степен да събужда у вас не сълзи на състрадание, а тръпка на погнуса. Или може би чувствата ще се предизвикат от тия жалки актьори, от тия жертви на системата и на собствената си глупост, и аз ще трябва да скърбя и да страдам за туй, че те са нарушили брутално и тъпо някоя от божиите заповеди, вместо да я нарушат тактично, безшумно и по околен път, както правят всички прилични хора, да крадат и да развратничат, но без да погазват законите, без да оскърбяват общественото мнение и без да нанасят телесни повреди на другата страна.

Той най-сетне се вдиша, погледна се бегло в огледалото над камината и с машинален жест оправи връзката си.

— Е, вече ви преподадох занаята си в едри линии... Ако ви потрябва черна роба, мога и с такава да ви услужа — имам ги пълен гардероб. Обаче що се отнася до чувствата, трябва да ви призная: чувствата са у мене съвсем дефицитни... Но те не са и необходими, почнете и ще видите. Всичко е рефлекс, професионален или биологичен. Кучето на Павлов. Кучето пуска лиги, а ние — речи. Но поводът е еднакъв: все тоя, вечният — насыщният хляб.

— Аз също тръгвам — рекох.

— Тогава да вървим да напомним на нашия скъп Робер за съществуването си и да му дадем възможност да ни каже колко много, ама наистина колко много съжالياва, че си отиваме тъй рано.

* * *

На вратата се позвъня настойчиво и двукратно. „Тоя раздавач няма да се научи да звъни човешки“ — помислих, като отивах да отворя.

Не беше раздавачът. Беше Коста. Стоеше в елегантното си пардесю, с небрежно преметнатия шал и килнатата по младежки шапка и ме гледаше като стреснат.

— Влизай де — подканих го. — Какво стоиш?

— Търся те по една работа...

— Добре де, влизай. Работата няма да избяга, поне докато изпием едно кафе...

— Какво кафе! Дъщеря ми се отрови.

Нададох някакво възклицание. Тия междуметия, дето уж не вършат никаква работа, но без които сме за никъде, когато няма какво да кажем, а все пак трябва да кажем нещо.

— Ти нали си близък с оня лекар по отравянията... Искам да му се обадиш... да ми разрешат да я видя.

Додето се бръсних, той все това ми обясняваше, че дъщеря му се отровила.

— А за кво се отрови?

— Любовна история, какво друго! Аз нямам понятие, но жена ми твърди, че било любовна история.

— Е, нали е вече вън от опасност?

— А бе така казват, ама де да знаеш: може само да ни успокояват. Той стоеше облегат на вратата на банята, все тъй облечен в пардесюто, забравил да свали шапката от главата си и израза на стреснат от лицето си.

— Да се отрови! Само това не очаквах. Всичко и бяхме дали. Всичко имаше.

— Освен любов...

— Любов! Аз не съм ли бил влюбен? Ти не си ли бил влюбен? И все пак не е ставало нужда да ни промиват вътрешностите...

— Ти на времето доста беше далдисал по оная, Славка — рекох, за да отвлека мислите му в друга посока.

— Да. Но не стана нужда да ми промиват вътрешностите. Не се отрових, а се ожених. Макар и за друга.

Всичко туй ми бе добре известно, понеже с Коста бяхме приятели от младини. И досега си бяхме приятели вероятно защото се виждахме твърде рядко. Когато хората рядко се срещат, шансовете да се скарат значително намаляват. Той беше някакъв шеф по търговията, а между търговията и литературата допирните точки не са много, макар че не липсват съвсем.

Десет минути по-късно вече летяхме в новото рено на Коста, а подир още десет минути крачехме из разкопания двор на болницата, като се стараехме да не се окаляме повече от необходимото. Бе ранна пролет. Снегът се беше разтопил, а топлият вятър гонеше по небето бели облаци и люшкеше голите клони на дърветата. Във въздуха се носеше онзи неопределим мартенски дъх на свежест и влага и странно бе, че тъкмо в това време, когато животът отново започваше, имаше хора, които търсят смъртта.

— Ето там е — упъти ни една санитарка.

Взряхме се към посоченото „там“, но не видяхме никаква сграда.

— Там, под земята е — поясни санитарката, уловила недоумяващия ми поглед.

Да, беше там, под земята, както се и полагаше на това специално отделение, на тая междинна спирка между живота горе и царството на смъртта долу, в тъмната пръст. Една междинна спирка, от която някои се връщаха назад, а други продължаваха по разписанието на безвъзвратното.

Светлината проникваше в обширното помещение от джамлъка на потона. Покрай стените се редяха килийки, малко по-широки и донейде по-дълбоки от телефонни кабинни. И във всяка от тия килийки береше душа по едно човешко същество. Свободната част на помещението бе свободна само номинално. По нея минаваха сестри и санитарни, движеха се насам-натам апаратури и сред цялата тази суетня моят приятел доктор Монов вършеше всекидневната си работа, като изтръгваше от смъртта тия хора, често съвсем млади, които смъртта вече се готвеше да впише в регистрите си.

Разбира се, ние всички сме записани в тия регистри още отдавна, още от времето на раждането, защото записването в книгата на живота и в книгата на смъртта става едновременно, с помощта на едно и също индиго. Но не е без значение дали по-рано, или по-късно и точно кога капризният архивар Случаят ще тракне срещу името ти щемпела „постъпи“.

Доктор Монов минаваше от килия в килия, надвесваше се над тия бледи същества, витаещи из фаталната ничия земя между живота и небитието, даваше на помощниците си къси нареждания. Тук не можеше да се разчита на продължителните лечения и на максимата, че времето ще оправи всичко. Тук трябваше да се бяга срещу времето, да се изпревари времето, да се мисли бързо и да се решава бързо, често без оглед, а понякога и против авторитетните клишета на медицинските справочници.

За хората в бели престилки наоколо това бе работа като всяка работа и те бяха свикнали с фигурата на лекаря, с резките му движения и сухи нареждания. Но на мене, който пръв път надзъртах тук, ми се струваше да долавям в тия движения напрегнатите мигове на една упорита борба, на една борба с невидим противник и с неизвестен финал. И всеки път, когато докторът се изправеше над поредното люшкано между живота и смъртта същество, очаквах да чуя, че властно ще произнесе ония думи, които чудотворецът от легендата бе отправил към мъртвия Лазар:

„Стани — и върви!“

Всъщност не е изключено той и наистина да ги произнасяше тия думи, макар и не гласно.

— Дъщеря ви прескочи трапа — рече докторът на приятеля ми.

— Възможно ли е да я видя?

— Защо не? Ето там, в третия бокс!

Сметнах, че не е необходимо да отивам и аз да надничам, затова останах при лекаря.

— Има ли и други самоубийци?

— Намират се. Е, разбира се, това са, общо взето, редки случаи. Далеч по-редки от прозаичните отравяния с гъби, от производствените злополуки или неволната злоупотреба с медикаменти.

— И за какво се тровят? От нещастна любов ли?

— Ами и от нещастна любов — усмихна се докторът. — Дори в наши дни...

Той даде някакво нареждане на минаващата наблизо сестра. После се сети за прекъснатия разговор и добави:

— Да, нещастна любов... Ние винаги търсим причината за катастрофата в оня фактор, вън от нас. Обаче оня фактор вън от нас е само половината причина. Другата половина е у самите нас. Съвсем елементарно, наистина: от две електричества с различен знак се ражда искра. Но ние понякога забравяме тъкмо елементарното. Какво прави тук това същество? — той кимна леко към третия бокс. — Младо, хубаво, нормално... Съвсем нормално, ако не смятаме липсата на вътрешна устойчивост. Ние не можем да предвидим, нито да осуетим всички сътресения, които очакват човека по житейския му път. Но ние можем: да подготвим човека тъй, че да понася сътресенията.

Стига да се вглеждаме по-дълбоко в него и да престанем да си измиваме ръцете с външния фактор.

Това „ние“, което докторът употребяваше, бе, разбира се, форма на чиста галантност, защото в случая той имаше пред вид не мене и не себе си, а други хора, като например родителите. Колкото до нас двамата, моята работа бе да превръщам сътресенията в белетристика, а неговата — да се оправя с тях тук, в това подземие, и то тогава, когато сътресенията вече бяха прераснали в катастрофи.

Седмица по-късно на вратата ми отново се позвъни настойчиво. Този път навярно наистина бе раздавачът и додето отивах да отворя, аз вече се подготвих психически за поредната кавга с тоя инак акуратен служител, който обаче веднъж поставил пръста си на звънеца, забравяше, че трябва и да го махне оттам.

Само че не беше раздавачът. Беше Коста. Както винаги елегантен и с все същия отсъстващ поглед, сякаш не идваше на гости, а чакаше

на тротоара да дойде тролеят.

— Какво, изписаха ли я? — запитах, като го въвеждах.

— Изписаха я.

— Значи, всичко се оправя.

— А бе, оправя се, ама не се оправя. Трябва ми един психиатър. Оня, твоят познат, как му беше името...

— Защо? Да не би детето нещо да не е в ред?

— Ами че то, ако беше в ред, щеше ли да нагълта три туби веронал? Кой човек, дете е в ред, се самоубива? Седи по цял ден една такава, апатична. Страни от нас, затваря се в стаята си. И ние постоянно треперим да не би да повтори. Казват, че обикновено повтаряли...

Наложи се отново да пусна в ход оскъдните си връзки с медицинските среди. Заведохме същата вечер девойката при онзи „как му беше името...“, макар че името му, между нас казано, бе широко известно. На отиване седях на задната седалка до момичето, за успокоение на бащата, който се боеше да не би то да скочи под някой трамвай или да направи друга щуротия.

Заранта Коста ми бе разправил бегло за нещастната любов на дъщеря си с двата аборта и трите бурни разрива с „оня гамен“. Бях си представял тази дъщеря като мечтателна млада жена, а тя се оказа почти дете, едно унило дете с бледо личице, загледано пред себе си и скръстило ръце в скута. Детето в момента едва ли мислеше да се хвърля под трамвая и да прави щуротии. Имах впечатлението, че изобщо не мисли за нещо определено и че все още плува в мъглата на смътните и невесели настроения, с които бавно се връщаме към живота, след като не ни е било писано да го напуснем.

Моят познат ни прие с бодрия тон на професионалния оптимизъм — той бе от тия, професионалните оптимисти, — почерпи ни с кафе и с приказки на общи теми, изобщо направи каквото беше по силите му, за да придаде на сухата лекарска консултация задушевния вид на приятелска среща. Сетне се уедини с момичето в кабинета си.

Вратата на кабинета бе останала полупритворена и туй вероятно бе съзнателен израз на внимание към бащата, защото един лекар никога не пропуска да затвори добре вратата, ако смята това за необходимо. Така или иначе, въпреки че разговорът се водеше с тих глас, ние от хола долавяхме думите достатъчно ясно и всичко започна с

въпроси от страна на доктора, отпърво за предразполагане на пациентката, а подир туй за набиране на информация, но и на едните, и на другите пациентката или не отговаряше, или мънкаше неохотно своите „да“ и „не“. Сетне настъпи известно мълчание, през което лекарят вероятно сумираше мислено получените данни и правеше изводите си за състоянието на болната. А на края дойде ред и за лечебната процедура. Тя бе чисто словесна и се изразяваше в произнесени с бащински тон поучения за смисъла на живота, за важното и маловажното в него, за трайното и преходното, за необходимостта да се предпазваме от увеличителните стъкла на чувствата, които неуместно преувеличават значението на всяка несполука, за целебната сила на културните интереси и на разумно избраната среда.

Сентенциите гладко и логично следваха една подир друга и този поток на мъдри поучения бе тъй впечатлителен, че Коста по едно време не се стърпя и ми прошепна:

— Умен човек!...

Човекът наистина бе умен и всичко, което казваше, наистина бе вярно и единственото, в което се съмнявах, бе, че то може да влезе в работа на това унило дете с погаснал поглед, дошло тук с надеждата да получи не партида изпитани мъдрости, а отговор на единствено интересувания го въпрос — неговия личен и съвсем конкретен въпрос.

По-късно, когато си тръгнахме, бащата не се стърпя и за да провери лечебния ефект на беседата, още по стълбата запита:

— Какво ти каза докторът?

— Ами... нищо... — измънка момичето.

— Как така „нищо“?

— Ами така: нищо. Красиви фрази...

Коста откара дъщеря си до в къщи, а сетне тръгна да изпраща и мене.

— Виж какво! — рекох. — От тая словесна терапия детето я има полза, я не. Ами ще отидеш да намериш „оня гамен“ и да поговориш с него. Щом на два пъти са се сдобрявали, ще се сдобрят и трети път.

— Да. А после ще дойде и третият аборт. Не искам да го виждам тоя гамен. И по-добре, защото видя ли го, ще му строша главата!

Той помълча, сетне добави:

— Тя сега разправя, че това били красиви фрази, понеже е в такава особено състояние и още не е имала време да помисли над тях. Но по-късно, като помисли...

Е, да, по-късно. Ние винаги прекалено се осланяме на това „по-късно“. Ние смятаме — за разлика от доктор Монов, — че времето е не наш враг, а наш съюзник. Понякога наистина може да се окаже и съюзник. Ала не винаги.

С две думи казано, момичето за втори път се отрови и за втори път се озова в онова подземие, в оная междинна спирка между живота и смъртта, дето моят приятел лекарят заставаше между човека в агония и небитието, дето моят приятел лекарят, упорито вкопчен в агонията, се стараеше да измени нейния ход и да я превърне във възкресение.

„Стани — и върви!“

И чудото отново се състоя.

— Виж какво — рекох. — Ще отидеш и ще намериш „оня гамен“. Ама че си дебела глава!

И Коста на края отиде. Сега тя отдавна вече е омъжена за същия „оня гамен“ и има от него две деца. Живеят си, както живеем всички, с неизбежните грижи и с неизбежните хър-мър, но без проекти за самоубийства.

Това са си техни проблеми. А моите започват отгук нататък. И разговорите с моя приятел лекаря ме връщат отново към старата тема за хорските страдания и несполуки. И аз неволно си спомням за други отдавнашни разговори, за разговори на една градинска скамейка под глухия напев на есенния вятър, за разговори пред една камина, огряна от червената светлина на фалшивите пластмасови въглини.

Те и двамата — криминалистът и адвокатът — бяха жертва на примирението и на песимизма, макар че и двамата може би носеха у себе си някакъв свенливо скрит остатък от хуманност. Но какъв огромен склад от човешки типове и човешки драми бяха главите на тия двамата.

И се улавям, че мечтая за този невероятен късмет — да разполагам с такова богатство от човешки истории, също като криминалиста или като адвоката, или като лекаря. И си спомням вечерта на нелепото си арестуване заради брадатата легитимация, когато крачех сред жалката купчина, струпана от беднотията и порока, и когато си мислех, че мястото на писателя е много повече в една

такава купчина, отколкото в тишината на кабинета. Мислех си, ала продължих да предпочитам уютността на кабинета и мъдростта на книгите. И ако се случеше да се забърквам в неразбории и да надниквам в човешки драми, то ставаше не защото ги бях търсил, а защото обстоятелствата ме натикваха в тях. Добре, че все пак и това се случваше, за да не съм съвсем беден.

А сега, след като богатствата са отминали само защото не бях пожелал да протегна към тях ръка, не ми остава нищо, освен да мечтая с късна дата за имуществото на криминалиста или на адвоката, или на лекаря.

И какво, ако разполагам с това имущество? Ще прибавя две или три книги към вече написаното. Ще увеличи работата на библиографите, чиято задача е да осчетоводяват всичко, включително и безползното. Ще стигна до някой и друг извод за човешкия характер и човешката участ, може би верен, ала отдавна познат, също като сентенциите на моя приятел психиатъра. И какво от това?

Криминалистът не тачеше твърде своето общество, но му служеше съвестно и ефикасно. Адвокатът презираше клиентите си, но навреме ги изтръгваше от заплахата на затвора и гилотината. Лекарят нямаше нито задачата, нито времето да превъзпитава своите полумъртъвци, но ги възвръщаше към живота.

А аз?

Неприятен въпрос. Толкова неприятен, та си склонен да го отминеш като прекалено елементарен. Човек никога не почва да прави някакъв предмет — маса, стол или най-прост сандък, — ако не знае предварително за какво ще служи тоя предмет. А ето че това сложно нещо — книгата — нерядко се създава, без да се мисли за предназначението му. За какво ще служи книгата ли? За четене, разбира се.

Някога на младини, след като вече бях съчинил и натрупал купища стихове, този въпрос за предназначението или за ползата ненадейно възникна пред мене. Възникна не защото сам се бях сетил за него, а защото един друг човек съвсем нетактично ми го постави, един човек, който — както ще стане ясно след малко — нямаше никакъв допир с литературата.

Въпросът естествено ме скандализира, отпърво със своята елементарност, а после с това, че не бях в състояние да му дам

задоволителен отговор. И както правим в подобни случаи, за да си отмъстим и да залъжем по този начин засегнатото самолюбие, започнах да задавам същия въпрос на връстниците си и колеги по перо.

Не питах, разбира се, в упор „защо пишеш?“, а засягах темата съвсем между другото в разговора на чаша (не на чаша кафе), като уж сам се питах или уж подхвърлях нечие си становище. Един вид: „Уайлд казва, че да бъдеш понятен значи да бъдеш нехудожествен... Глупости“. Или: „Теофил Готие пише, че поезията няма друга цел освен поезията... Мъдра мисъл.“ „Мъдра мисъл“ или „глупости“ — моята оценка имаше за единствена задача да предизвика оценката на другата страна. Което обикновено и ставаше.

По онова време този род маймунджулци ме забавляваха и аз колекционирах получените отговори, за да се убедя, че глупостта не е само мое лично достойние, или влизах в разгорещени спорове по най-простата рецепта — като застъпвах противното становище.

В така съставената колекция значителна част бе заета от смътните декларации „Пиша за удоволствие!“ Разновидностите, а също и затрудненията се появяваха, когато възникнеше вторият въпрос: „Удоволствие — от какво?“

Приятелят ми Замбо бе категоричен:

— Пиша за себе си.

— А защо тогава ни четеш това, дете си го написал?

— За да направя удоволствие — пак на себе си.

— Като слушаш собствения си глас?

— Да, а също и вашите гласове на одобрение. Макар че мога да си пия виното и без одобрението ви.

Един меланхоличен поет, комуто не бе съдено да живее дълго, признаваше, че пишел, за да сподели.

— Да споделиш — какво?

— Това, което имам да споделям.

— С кого?

— Няма значение: може и с първия срещнат. Може и с хартията.

Друг поет, който още е жив, но навярно отдавна вече и сам е забравил, че някога е писал стихове, поддържаше в същия дух, че пишел, за да се наприказва. Би могло да се допусне, че е привърженик на фройдистката теория за „разтоварването“. Само че той не познаваше Фройд, както и аз впрочем.

— Тогава защо направо не приказваш, а пишеш?

— Защото всяко нещо, веднъж записано, вече се поддава на многократна употреба.

Това бе вярно. А също и твърде удобно за творци като приятеля ми, който — ако се съди по думите му — бе автор на цели купища стихове, ала, не знам защо, винаги ни рецитираше едно и също стихотворение:

*Над хоризонта на живота ми
небето се смрачи внезапно.
И с гръм и мълнии страхотни
като тайфун се спусна Фатумът.*

Въпреки ужасяващата си поява Фатумът в следващите строфи се оказваше не толкова заплашителен, колкото бърбърив — което, разбира се, също бе немалка заплаха — и започваше с приятеля ми дълъг разговор, чийто заключителен куплет за жалост фатално се е изплъзнал от паметта ми. Все пак спомням си, че на края двете главни и единствени действащи лица — приятелят ми и Фатумът, — макар да не стигаха чак дотам да се тупат по раменете, но се разделяха, общо взето, в атмосфера на взаимна симпатия. Защото — и тук бе поантата на поемата — Фатумът поясняваше, че ако не носи смърт на хората, те ще престанат да ценят живота. С което приятелят ми добродушно и не без основание се съгласяваше.

— Пиша, за да изнеса себе си във от мене — поддържаше друг поет.

Тая задача на самоизнасянето и самопренасянето не бе, разбира се, за пренебрегване, макар че по мнението на някои наблюдатели далеч по-належаща за въпросния творец бе задачата да се изнесе най-сетне някой ден от кръчмата, откъдето почти не излизаше.

— А за кво ти е притрябвало това? — питах.

— За да се видя отстрани, за да се разбере. Гнотис аутон! — Познай себе си, както е казал мъдрецът.

Ако цитираните автори, представящи най-вече артистичната бохема, можеха да се обединят в семейството на егоцентриците и субективистите, то редица други изповядваха далеч по-демократични

възгледи. Но и между тях другите се срещаха хора, неподготвени за въпроса ми, както и аз нерядко се оказвах неподготвен за отговорите им.

— Пиша за хората, разбира се, не за магаретата — отрязваше накъсо един поет от провинцията.

Сетне ме поглеждаше втренчено с леко зачервените си очи и добавяше:

— Само че за хората след трийсет години!

— А защо не за сегашните?

— Ами защото именно сегашните са магаретата. Това сегашното поколение ще влезе в гроба, без да е прочело стиховете ми. Следващото ще ги прочете, но няма да ги разбере. И едва последващото ще разкрие дверите на смисъла.

Поетът на бъдните поколения бе по професия аптекар. И аз се бях озовал в аптеката не в търсене на поетичен смисъл, а на най-прозаичен аспириин. Грешката ми бе, че случайно носех под мишница някакво томче стихове.

Фатална грешка. Само десет минути по-късно седях с аптекаря в задното помещение на заведението пред чаша лимоненожълт ликьор и слушах декламацията на ония именно стихове, които бяха предназначени за поколението след трийсет години. По мое мнение тия строфи биха подхождали по-скоро за поколението не след, а преди трийсет години, тъй като бяха изцяло издържани в духа на второкачествената символистична конфекция с изтощителен разгул от чемерни въртопи, душевни стонове, болни лилии, призрачни мъгли, нощни воали и други подобни галантерии. Но това не бе мнение, което можеше да се формулира гласно пред един тъй вдъхновен и толкова гостоприемен домакин.

Гостоприемството на домакина се изразяваше не само в неизчерпаемото стихотворно меню, а и в далеч по-материалната сфера на напитките. Напитките той сам ги приготвяваше в една колба с помощта на медицински спирт и на всевъзможни есенции, тъй че можеше по свой избор да си поръчаш, какъвто искаш ликьор. По-късно обаче се наложи да установя, че какъвто и ликьор да бяхме пили предната вечер, главоболието на заранта бе винаги едно и също.

Главоболието, а също и зачервяването на очите. Именно поради прекалено усърдните си поетично-спиртни занимания аптекарят, що се

отнася до очите, напомняше ангорски заек, макар че тая особеност би могла да се тълкува и като зрителна алергия, причинена от грубия пейзаж на провинциалната проза.

— Помагам на хората да се оправят в батака си — бе заявил не лично на мене, а на цялата кръчмарска компания един белетрист.

Той наистина бе привърженик на оптимистичната насока, доколкото в работите му — предназначени най-вече за брошурните издания — героите на края се женеха или най-малкото се подготвяха за това. Имах обаче известни основания да се съмнявам, че белетристът е властен да измъкне хората от батака, в който сам се бе нахиснал чак до шията. И не защото бе останал ерген, нито защото през два-три месеца хазайката го гонеше за неплатен наем, а гостилничарят му отказваше правото на вересия. А защото, макар и обявен от издателя си за „българския Балзак“, белетристът не знаеше коя посока да хване: сърцето му повеляваше да свие наляво, а издателят изискваше да върви надясно и той се чудеше в каква социална принадлежност да облече героите си, преди да ги дотътри до неизбежния брачен финал.

Представителят на аптекарския символизъм и българският Балзак бяха единствените автори от по-старото поколение, които ми бяха разкрили творческото си верую. И макар да бях убеден, че тъкмо от това поколение бих могъл да получа най-верния отговор на въпроса си, аз отлично съзнавах положението си на вчерашен хлапак и новак в литературата, за да имам куража да правя анкети сред утвърдените писатели.

Затуй ограничавах издирванията сред себеподобните по възраст и амбиции. И когато събеседниците ми сервираха някой съмнителен или направо глупав творчески девиз, обяснявах си го със скорошната дата, нанесена в кръщелното им свидетелство.

По-късно, когато ми се удаде да се запозная с веруюто на далеч по-възрастни, по-утвърдени и дори световноизвестни автори, наложи се да установя, че кръщелното свидетелство не винаги е в състояние да обясни някои неща. Няма да се мотивирам с цитати. В края на краищата не съм си поставил за цел да правя антология от мъдри мисли. Ала с риск да отворя доста продължителна скоба ще си позволя да се спра на едно-единствено мнение, което още преди години срещнах в печата и което навярно ми е направило впечатление, щом съм го запомнил.

Ставаше дума за един прочут белетрист, признат за родоначалник на „прокълнатите“ в съвременната френска литература. Писателят и в частния си бит имаше вид на прокълнат: живееше в изоставена къщурка сред буренясал двор в едно парижко предградие, обличаше се като дрипльо и в редките беседи с журналистите пускаше в ход такива необичайни за книжовния език грубости, че рядко някой се решаваше да го интервюира.

И все пак, понеже авторът бе вече възрастен и с твърде разклатено здраве, телевизията реши, че не е зле да си осигури известен филмов метраж, преди прокълнатият да е отишъл по дявола. От друга страна, прокълнатият, изглежда, също не беше напълно враждебен на идеята да остави някакво визуално и словесно документирано послание на поколенията, макар да поддържаше, че плюе на поколенията — минали, настоящи и бъдещи. Тъй че на края филмовото интервю се осъществи, и то тъкмо навреме. Няколко месеца по-късно белетристът почина в занемарената къщичка на далечното предградие. И самата му смърт бе добавъчно свидетелство, че наистина е бил прокълнат. Защото почина в един и същи ден с Хемингуей и естествено вестниците бяха пълни с траурни материали не за дрипльото от Мьодон, а за Хемингуей.

Тия дни изрових от боклуците си това предсмъртно интервю, което френската телевизия в продължение на цели десет години не се реши да излъчи по различни причини. Един красноречив документ, който би следвало направо да се цитира, а не да се преразказва. Превеждам го прочее с необходимата за документа точност, макар и с известни съкращения:

„Вие сте странна личност — започва журналистът. — Вие възбуждате страстите. Посредством своите творби, идеи, привички, вие умножихте поводите, за да бъдете ненавиждан. Ето сега една възможност да накарате хората по-добре да ви разберат. Ако трябваше да дадете определение на самия себе си с една дума, какво бихте казали?

— Е, добре де, бих казал, че аз работя, а другите не вършат нищо. Това е точно което мисля.

(Следват няколко реплики за нерадостното детство в едно семейство, непрекъснато преследвано от материални затруднения.)

— Бяхте ли по това време твърде кротко, твърде нежно дете?

— Нямах голяма възможност да бъда кротък и нежен. Бях отгледан с плесници, защото такъв си беше редът: по онова време те отглеждаха с плесници и с «мълчи там, гамен такъв!»

— Обичахте ли майка си?

— Аз не съм си поставял въпроса. Големият въпрос бе въпросът за яденето...

— В пасажа Шоазол (където отраснахте) няма много природни изгледи...

— Никакви.

— Вие сте били малко парижко дете, което почти не познава природата и чистия въздух. Как открихте природата?

— На гробищата, за да ида да видя гроба на баба ми, когато тя умря.

— Какво ви накара да решите да се посветите на медицината?

— Адмирацията, която изпитвах към медицината. Да срещам лекари, това ми се струваше чудесно.

— Когато бяхте малък, смятахте ли, че е важно да станете писател?

— А, съвсем не! Това ми изглеждаше смешно.

— Какво правехте междувременно?

— Бях момче за всякакви поръчки, разносвач и чирак в различни области... Дванайсет занаята — тринайсет мизерии, както се казва. Бил съм дори книжар. Бях много деен. Такъв съм си. Сега съм скован от подаграта.

— Защо прекъснахте следването и станяхте доброволец? В романа ви вашият герой отива войник, понеже е увлечен от минаващата военна музика.

— О, не, това са фантазии.

— Значи, станяхте доброволец от патриотизъм, от влечение или известен вкус...

— Известен вкус вероятно, защото съм лиричен, изобщо малко глупак. Това бе, както винаги. Историята... Тя ми се струваше нещо твърде блестящо. Твърде блестящо, защото такъв бе вкусът на времето.

— Страхувахте ли се от смъртта?

— Във всеки случай сега тя би била облекчение.

— Искам да кажа, тогава.

— Имах още причини да живея. Нямах същия инстинкт, както днес. Днес ми пука, мога да се самоубия веднага, пред цял свят. Това ще излезе добре пред камерата. Но тогава имах още илюзии. Не илюзии, а инстинкт за живот.

— А вече изпитвахте ли у себе си влечението към медицината?

— О, да, винаги. Много. Много. Много.

— Но за какво искахте да станете лекар?

— О, просто защото имам влечение.

— От уважение към самия себе си? От съчувствие към хората?

— Не. За да върша нещо медицинско. Това ми правеше удоволствие. Това дълго време ми е правило удоволствие. Когато преди трийсет и пет години още практикувах медицината, правеше ми удоволствие да лекувам една хрема, да се занимавам с една дребна шарка, да се забавлявам с една вариола...

— Човешкото страдание ли ви интересува, или болестта сама по себе си?

— А, не, човешкото страдание. Казвам си: ако страда, той ще бъде още по-лош, отколкото е обикновено. Ще си отмъщава, а това не е нужно.

— Кой тип хора обичате най-много?

— Който изгражда.

— А кой най-много ненавиждате?

— Който руши.

— Кои са писателите, които смятате най-близо до себе си, и кои ви изглеждат на другия полюс?

— Писателите? Интересуват ме само хората, които имат стил. Ако нямат стил, не ме интересуват. А това е рядко нещо стилът, господине, рядко нещо. Затуй пък историите, улицата е пълна с истории: навсякъде виждам истории, участъците са пълни, съдилищата са пълни, животът ни е пълен с тях. Всеки си има една история, хиляда истории.

— Но няма ли един писател, който...

— Един писател? О, да, господине. Има един, двама, трима в цяло поколение. И има хиляди писатели, които са жалки мърлячи... Те мъркат фрази, повтарят туй, което друг е казал. Те избират една история, една добра история, а после я разказват. За мене е ясно, че това не е интересно. Престанах да бъда писател, за да стана хроникьор.

Прочее заложих кожата си, защото, не забравяйте едно нещо, голямата вдъхновителка, това е смъртта. Ако не заложите кожата си, няма да получите нищо. Трябва да се плаща. Ако нещо е направено безплатно, значи, е несполучено, дори повече от несполучено. Прочее вие имате такива писатели на вересия. В сегашния момент има само писатели на вересия. А когато е на вересия, то вони на вересия.

— Кое е най-привичното ви чувство? Ненавистта? Презрението? Отвращението? Любовта? Най-сетне, приятелството?

— Работата. Аз съм тук, за да работя. Аз съм един беден работник. Нали, както казваше Декарт, аз нямам повече гений от другите, но имам повече метода. Аз имам само една метода, да взема предмета, а сетне да го дотъкмя. Това, което има стойност, то е предметът. Това, което има стойност: ето пред вас един апарат, една камера. Предполагам, че е великолепа. А в края на краищата човечецът, който я е създал, може би е имал неприятности. Може би е бил рогоносец, може би е бил педераст. Може би е бил русокос. Или хермафродит. Може да го е боляло гърлото, откъде да знам. Но апаратът му работи. Това не е ли достатъчно? Човечецът, който го е направил, не ме интересува.

— Коя е най-голямата ви радост в живота?

— Боже мой, трябва да ви призная, че не съм имал много радости. Не съм радостно същество. Признавам, че ще бъда доволен, когато умра, ето истината. Само че искам да умра възможно безболезнено, не съм зажднял за болката.

— Казвате, че не сте имали големи радости през живота. А имали ли сте големи страдания?

— А, в това отношение съм бил напълно доволен. Това съм го имал в големи количества. Причинили са ми всичко възможно в туй отношение, това, да, това наистина, много, много...

— Страдате ли, когато мислите, че някои хора говорят, мислят или вършат зло?

— А, не, напълно ми пука. Аз не се интересувам от хората, аз се интересувам от нещата.

— А вярвате ли в любовта?

— Е, ако човек гледа на живота като на нещо твърде забавно, тогава, разбира се, напред към любовта! Но аз например не обичам това, което е общоприето, което е просташко. Искам да кажа, че един

затвор е нещо благородно, понеже човекът вътре страда, нали, докато кварталният панаир е нещо твърде просташко, защото човек там се забавлява. Такова е човешкото съществуване.

— Но вие, който чрез книгите си заемате позата на пророк...

— А! Да!

— ... пророк на Апокалипсиса, вярвате ли, че небето наистина ще се помрачи? Вярвате ли, че работите ще вземат лош обрат за хората?

— Ако всички хора не желаеха да вървят на война, работата е проста, те ще кажат: «Няма да вървя.» Но те имат желанието да умират. Съществува едно такова желание, една мизантропия у човека...

— Ако трябваше да умрете в този миг, каква би била последната ви мисъл?

— Ами че: сбогом и мерси! О, това е достатъчно, да. Не ви желая злото, но, боже мой, вие достатъчно се грижите сами за себе си. Аз не съм се грижил за себе си. Липсва ми егоизъм — рядък случай. Светът е пълен с егоизъм..."

Това е интервюто. Плюс няколко фрази, които писателят на раздяла произнася по своя воля:

„Оня ден слязох (в града), за да пийна една чаша. Седнах пред някакво кафене. Гледах как минава тълпата. Бяха все такива кривокраки, изгърбени, недодялани... А женищата... Най-лошото бяха именно женищата: купчини тлъстина, които си въртяха задниците. И с доволен вид. Добре охранени, какво, и годни тъкмо да получат няколко ритника в задника, без да кажат нещо. Имаше един, само един, в цялата тълпа, красив и здравеняк, но с вид на тъпак и с празна глава. Е, какво, китайците могат спокойно да дойдат и да настъпят пешком, без да бързат... И те ще дойдат, господине, ще дойдат... И на свой ред ще пукнат от преливане и преяждане, но вие ще бъдете мъртви много преди тях... и аз също.“

Някой ще забележи може би, че този писател и бивш лекар е просто един клиничен случай. Не възразявам. Само че тия клинични случаи на мизантропията почнаха доста често да се срещат през последните десетилетия на Запад. Вярно е, че съдбата на въпросния автор е малко по-особена и френските журналисти бяха свикнали да обясняват неговата ненавист към хората и света, неговата

раздразнителност и мании за преследване именно с тая странна съдба. Антисемитизмът, антишовинизмът и антиконформизмът бяха си направили шега с писателя, увличайки го по време на войната в лагера на нацистките окупатори. Тъй че подир войната се бе наложило да заплати за това с около две години затвор. Сетне още няколко години бе трябвало да изтърпи участта на прокажен — обграден от всеобща ненавист или презрение. Но понеже всичко в тоя свят или по-точно в оня свят бързо се забравя, дойде и денят, когато най-реномираното парижко издателство отново почна да публикува творбите на прокълнатия автор, а критиците отново се сетиха за таланта му. Обаче самият автор нищо не бе забравил освен може би личните си прегрешения. Оттук и постоянното му лошо настроение.

Това, разбира се, е едно обяснение като всяко друго. Обяснения винаги се намират. А веднаж намерени, защо да не бъдат използвани и като оправдания. Работата е там, че още много преди да преживее травмите на всеобщото порицание, още много преди да намери реален повод за озлобление, още много преди да мине в лагера на предателите, с други думи, още с първата си книга, поздравена като изключителна проява на едно рядко дарование, прокълнатият автор бе произнесъл своето проклятие към хората. И добрал се до върха на успеха, щедро хвален отляво и отдясно, той бе продължил да проклина все в същия тоя мрачен стил на своя дебют.

Но може би той е бил предварително травмиран не от презрението на някаква културна или друга общественост, а от свирепите удари на самия живот, който още от невръстното детство го е подбрал с плесниците си, за да не го остави на мира чак до края, през цялото това дълго и тягостно пътуване до дъното на нощта?

Може би. Дори — сигурно. За това достатъчно свидетелствуват автобиографичните пасажи на несполуки, разочарования, унижения и омерзения, намерили място в първите произведения на писателя — „Пътуване до дъното на нощта“ и „Смърт на кредит“. Защото авторът, който ни занимава, е Луи-Фердинан Селин.

Не е трудно да се допусне, че той не е излязъл от утробата на майка си като вече оформен мизантроп. Можем да подозираме даже, че той и до края в дълбочината на душата си не е чак такъв мизантроп, макар че цитираният документ говори за обратното. Журналистът съзнателно и преднамерено през цялото време поставя въпроси, с

които иска да предизвика автора да разкрие най-сетне ахилесовата си пета, някакъв невидим и може би съвсем дребен остатък на човешка чувствителност. Няма ли да се оправдаете пред хората... не сте ли били кротък и нежен... обичахте ли майка си... не станяхте ли доброволец от патриотизъм... не станяхте ли лекар от съчувствие към хората... Кое е привичното ви чувство... Не страдате ли пред злото... Вярвате ли в любовта... — следователите наричат този род въпроси „навеждащи“ и насоката, в която те бият, е съвсем ясна. Ала съвсем ясно е и упорството на писателя да отхвърля тия въпроси с грубо отрицание или с хитро изплъзване под прикритието на добре изиграна наивност. И всъщност тъкмо това упорство би могло да създаде у внимателния читател подозрението, че ахилесовата пета е все пак налице и че тя тъкмо затуй така грижливо се прикрива, защото е осъзнавана като ахилесова пета.

Ненавистта към хората, без подбор и без щастливи изключения, предизвикателният цинизъм на възгледите, неприличният жаргон в книгите на този автор са може би само неприветливата фасада на дълбоко наранена чувствителност и на грубо стъпкана човешка отзивчивост. Ако възприемем подобна хипотеза, тя вече би могла да послужи за обяснение на много неща. Но именно за обяснение, а не за оправдание.

Защото десетки други писатели, и по-големи, и по-малки, са понасяли ударите на живота от ранно детство. И това не ги е направило врагове на живота и на хората. И защото тръгнеш ли по тежкия, но всъщност и лек път на мизантропията, той не може да те изведе другаде освен в дупката на безизходицата и отчаянието:

„Това е животът — малко светлина, която свършва в нощта. И подир туй може би човек никога няма да разбере, че не е намерил нищо. Това е смъртта.“

Ала тази драма на безизходицата, наистина вълнуваща в някои свои епизоди, писателят я е разказал още в първата си книга. Затуй всъщност първата книга си остава и последна. Последна не буквално: той написва по-късно още доста книги, ала всички те са вече излишни, всички те са повторения на веднаж произнесеното проклятие. И това, че продължава да пише, напомня само на нервен тик. Също както изпадналият в ярост субект, който в безсилието си да измисли нещо повече, машинално отново и отново крещи една и съща ругатня. Туй

стеснено от натрапчивите идеи съзнание, той затормозен от прелялата кръв на озлоблението мозък, тази нужда да се разтоварваш непрестанно от гнетящата те и постоянно извираща в тебе чернилка — ето едничкото обяснение на това продължило тъй дълго творчество.

Иначе как бихме могли да отговорим на въпроса, който бях поставял тъй методично на връстниците си в годините на младостта? Защо пише той автор, загубил отдавна възможността да каже нещо? Защо с такова остървение се самоповтаря? За да се оправдае? За да се обясни? За да покаже, че е прав? Но да се оправдае и обясни пред кого, след като за него целият свят е населен с изроди и негодници, незаслужаващи никакво внимание?

Би могло да се допусне, че пише за бъдещето. Но той не разполагаше дори с тая вяра в бъдещето, която бе наивната утеха на моя познат — аптекаря. Защото за прокълнатия автор бъдещето не бе нищо повече от една всеобща и немного далечна смърт.

А може би обяснението бе далеч по-просто. Може би обяснението бе в позата и в необходимостта тази поза, веднаж възприета, да бъде съблюдавана през целия живот. Журналисти и писатели неведнаж са го обвинявали, че се преструва: оплаква се от въображаеми преследвачи тъкмо за да осуети възможните преследвания, хленчи над нещастната си участ, за да предизвика съчувствие, живее като отритнат от света не защото някой действително го е отритнал, а понеже иска да втълпи на хората, че са го отритнали и следователно са виновни пред него.

— Не, няма да говорим за Апокалипсиса — с такава декларация започва писателят цитирания разговор. — Сега всички серсеми заминават на ваканция в малките си коли. И хич не им пука от края, който ги очаква. И на какво ще заприличам аз? На още по-голям серсемин от тях... Не, нека да говорим за леки неща, трябва да ги накараме да се смеят, тия глупаци.

Разбира се, той няма никакво намерение да говори леки неща, нито да размива хората. Всичко е поза. Една поза на безразличие и цинизъм, но отдавна превърнала се във втора природа. Един човек, за когото светът не чини пет пари и който е твърдо уверен в утрешната му гибел, няма да си губи времето за интервюта и телевизионни репортажи, призвани да обогатят филмотеката на бъдещето.

Не съм си блъскал главата, за да разгадавам загадката Селин. Той не е от тия привлекателни фигури, които те изкушават да се занимаваш с тях. Той прилича на ония улични кучета, които — дори да обичаш кучетата — не предизвикват у тебе желание да ги погалиш, защото са гуреливи, нечисти и на всичко отгоре посрещат всеки ласкав жест с обезпокояващо ръмжене. Да, този писател се отличава с лош нрав и с една дразнеща поза, зад която, разбира се, има и доста искрена мизантропия, и малък остатък от човеколюбив. Но туй не е най-важното.

Неотдавна едно френско списание, сетило се наново за Селин — за него все още се сецат, и то съвсем нередко, — бе поместило една до друга две снимки. На първата — млад мъж в парадна подофицерска униформа, с бляскав шлем, сабя, изпълнена с достойнство стойка и спокойна безизразна физиономия. На втората — застарял човек с отпуснато набръчкано лице и погаснал поглед, зле обръснат и зле облечен, прикрил липсата на горна риза с небрежно увития около врата шал. И между тия две снимки лежи един човешки живот.

Да оставим настрана облеклото. Да приемем, че то и в двата случая е резултат на поза. Хонорарите от Галимар осигуряваха на писателя достатъчна възможност да сменя всеки ден костюмите, стига това да го забавлява. Но едно лице не се нагажда по желание. И дори да се нагажда, това личи. Между двете снимки наистина лежи цял един живот на разочарования и страдания. Също като между младежките и старческите автопортрети на Рембранд. С една разлика все пак.

Всъщност именно затуй бях забелязал още на времето това интервю, което неотдавна изрових от книгата си. Забелязал го бях не заради темата Селин, а заради темата на страданието. Ние смятаме, че страданието облагородява и умъдрява, че трябва да преминеш по неговия път, за да стигнеш до откровението, житейско или художествено. И сам Селин казва, че за тия неща трябва да се плаща, че нищо не се постига безплатно, че трябва да заложиш дори собствената си кожа срещу една съвсем проблематична находка. Това е така. Но май че не винаги е така. Май че страданието не всякога облагородява и не всякога умъдрява. Дори, напротив: изглежда, че нередко то непоправимо осакатява и деформира.

И въпросът не е, че трябва да бъдеш непременно Рембранд, за да стигнеш по пътя на мъките до човечността и прозрението. А въпросът е, че трябва да имаш у себе си поне нещичко от хора като Рембранд — не дори от гения им, а от сърдечната им тъкан, — за да оцелееш и израстеш в страданието, представляващо повече или по-малко земният дял на всички ни. Съществуват породи, които при високите температури поемат оня път на еволюцията, завършващ с образуването на тия невероятно бистри и изумителни по цвят и по блясък кристали. Ала други породи при същите температури се сгърчват в изгоряла и тъмна аморфна маса.

Температурата, вярно. Но тя е само едната страна на нещата. И както казваше моят приятел лекарят, ние сме склонни нерядко да обясняваме всичко само с едната страна на нещата, а другата дори не я забелязваме, понеже е скрита у нас. Температурата на страданието. Обаче каква полза от нея, ако тя ни прави само по-лоши и по-отмъстителни като нещастните пациенти на Селин.

Но в ония младежки години, за които става дума, тия разсъждения съвсем не ме занимаваха и аз не бях чел изявленията на Селин, и той още не бе ми направил, и изобщо единствената ми почва за изследвания бяха тия хлапаци, новобранци в професията също като мене, с които разменях по някоя почерпка и по някоя мъдра мисъл за същността на общото ни призвание.

Естествено тук не бяха малко и тия, които, без да се замислят, декларираха, че пишат в името на победата, за каузата на правото дело, за тържеството на великата идея. Някои от тези декларации не бяха празни думи и проверката на времето го доказа. Но други, изричани твърде леко и твърде гладко, ме караха да бъда недоверчив: „Наистина ли тоя служи на идеите, или се надява, че те ще служат на него?“ Защото известно е, че можеш да възлизаш по стръмнината с идеята, както Исус от легендата е възлизал, нарамил кръста, а можеш и да пъплиш по идеята като паразит, с надеждата тя да те носи. И макар в двата случая единството между човека и идеята да е налице, ситуацията не е съвсем идентична.

— Емиле, кажи, за какво пишеш стихове? — запитах веднаж Малкия Емил, с когото по онова време другарувахме.

Наричахме го Малкия Емил за разлика от Големия, който беше белетрист.

Приятелят ми се замисли, погледна ме изпитателно, за да провери не му ли кроя някоя уловка, сетне отново се замисли. Очаквах да чуя някой от известните вече споменати отговори, но той ми сервира друг, не по-малко известен:

— За красотата.

— Тая, дето ще спаси света?

— А коя друга?

— Ами че ако красотата можеше да спаси света, това отдавна вече щеше да е станало — рекох, за да го предизвикам. — Красотата се създава от толкова хилядолетия, а светът все още не е спасен.

Емил се усмихна — той често се усмихваше тъй, без видим повод, — сетне отговори:

— Светът трябва непрестанно да се спасява.

— Как така „непрестанно“?

— Ами така: непрестанно. Всеки път — от различни неща.

— А кога ще дойде това, окончателното спасение?

Приятелят ми отново се усмихна:

— Нали си диалектик? Нищо не може да бъде окончателно. Иначе — край на изкуството и край на света.

— Ти си влюбен — промърморих, — затова все за красотата мислиш.

Той наистина бе влюбен, и то — до уши. Лапнал бе по някаква мамина щерка, която играеше с него ту на пренебрежение, ту на височайше снизхождение. А Емил идваше при мене, за да обсъжда следващите етапи на офанзивата.

— Ще престанеш да я преследваш — настоявах. — Ще я зарежеш — и толкова. Ако има някакви симпатии към тебе, тя сама ще те потърси. Ако ли не — значи, край. Какво ще се унижаваш пред тая глезла.

Но както е известно, съветите при подобни случаи по-лесно се дават, отколкото възприемат. Тъй че Емил продължаваше да ухажва мамината щерка и все повече да губи терен. Той бе от тези, непресторените и чисти души и дори когато — следвайки съветите ми — се стараеше да си придаде по-безстрастен и независим вид, изразът на лицето и блясъкът на очите така го издаваха, че оная глезла витаеше на седмото небе не защото ценеше поклонника си, а защото държеше да бъде обект на поклонение.

Наистина Емил бе лапнал здравата. И все пак моите думи „ти си влюбен, затова все за красотата мислиш“ бяха само една фарисейска фраза, предизвикана от неловкото положение, в което не той, а аз бях попаднал. Емил мислеше за красотата, понеже бе влюбен и в идеите си, и в живота, и в поезията. Той бе свободен от моя скептицизъм и моите меланхолии, по-малко умуваше и повече преживяваше и изобщо предпочиташе да се движи по слънчевата страна на улицата, защото за какво е тази слънчева страна, ако ще се завираме постоянно в усойната сянка. Той беше от хората, на които би трябвало да завиждам. И просто нелепо е, че тъкмо такива хора, родени сякаш за светлината и влюбени в светлината, нерядко са обречени тъй бързо да прехвърлят хребета, за да слязат сред вечните мрачини. Емил си отиде само няколко седмици след победата, като че единствено копнежът да види победата го бе свързвал все още с тоя свят, който непрестанно, отново и отново трябваше да бъде спасяван с крехкото и силно оръжие на красотата.

Бях му задал въпроса на шега и той лесно би могъл да ме постави натясно, стига само да ми го беше върнал обратно. Ала Емил бе прекалено чистосърдечен за подобна хитрина и се задоволи с нещо още по-просто, като ми даде отговора, който аз самият не притежавах.

Да, изкуството е равно на красота, а красотата — на естетическия идеал и прочее, това на всички ни е известно. Не знам обаче дали всички достатъчно ясно съзнаваме, че човек трудно би могъл да създава красотата, ако преди това не е проумял за какво служи тя, ако не е усетил с цялото си същество, че красотата ще спаси света, че тя спасява света, че без нея светът отдавна би се провалил в преизподнята, без красотата на човека и човешкото поведение, на порива и на подвига, на идеята и на идеала.

Но за да създаваш красота, необходимо е между другото и да мислиш красиво, а да мислиш красиво означава между другото и да мислиш възможно по-малко за себе си. Естествено човек не може съвсем да не мисли за себе си, защото съвсем да не мислиш за себе си означава да излезеш от себе си, да зарежеш себе си и да се разтвориш в пространството, изобщо да загубиш всяка конкретност и индивидуалност в едно такова конкретно и индивидуално нещо като изкуството. Въпросът е да не се любиш на себе си, да не трепериш за себе си, да не се самоопияняваш и самоумиляваш, да не разсъждаваш в смисъл на „Аз и света“, а да мислиш за мястото си в тоя свят, на който

трябва да служиш. Само че това не са неща, които могат да се правят насила, както и красотата не може да се създава по поръчка. Това са обикновени, прости, вероятно известни на всички истини и единствено трудното е да узрееш за тях и да дорастеш до тях, тъй че да се превърнат в твои истини.

И си казвам, че когато пиша нещо, не е зле да се сецам по-често, че тия неща, дето ги пиша, не са разговор насаме, а разговор с един друг човек. И че тоя човек може би ще посегне към книгата ми също тъй, както онова момиче бе отишло за съвет при лекаря. Читателят носи у себе си своя въпрос. И макар тия въпроси да са твърде много на брой, те съвсем не са толкова много като разновидности. И достатъчно е да затрогнеш едно сърце, за да бъдеш уверен, че си докоснал и хиляди други.

Иначе невидимият събеседник ще се отвърне от книгата със същата мисъл, с която онова дете си бе отишло от лекаря:

— Нищо... Красиви фрази.

Красиви фрази. Е, все пак красиви. Все пак един малък молебен пред олтара на красотата. И това е едничкият ни допир е красотата, когато не знаем кому и за какво тя служи.

Сега вече ми е невъзможно да си спомня кога и как бе се появил. И дори изразът „бе се появил“ ми звучи неуместно, тъй като намеква за някакво начало, а Кънчев бе от тия, безначалните, сякаш бе съществувал открай време и бе се явявал открай време, неотменен и периодичен като сезоните. Разликата между него и сезоните бе може би само тази, че идваше на твърде неравни интервали. Неравни, но все пак закономерни, представляващи органична част от някаква секретна система, защото Кънев бе едновременно човек и на системата, и на строгия секрет.

Отгатвах появата му още по звъна на вратата. Звънеше грубо като полицай, с тази разлика, че подир първия продължителен звън следваше и втори, твърде къс, който също беше част от системата.

— Николай в къщи ли е? — питаше, щом дотичвах да отворя.

И светлите кафяви очи в сянката на широкополата шапка с неопределен цвят ме поглеждаха тъй остро, че загубих куража да му сервирам обичайната лъжа: „Излезе.“ Впрочем, преди още да съм отговорил, той с бавни тежки стъпки се насочваше към кабинета на баща ми, за да провери сам дали Николай е в къщи. Не се решавах да

му преградя пътя, както и вие не бихте се решили да се изпречите пред бавно движещия се насреща ви валяк.

У този човек всичко бе такова бавно, тромаво и в същото време излъчващо някаква упорита сила. Лицето му с ъгловатите си очертания и тежката челюст напомняше на грубо издялано паве. Тялото бе едро и масивно, движенията — мудни и непохватни.

* * *

Сега вече ми е невъзможно да си спомня кога и как бе се появил. И дори изразът „бе се появил“ ми звучи неуместно, тъй като намеква за някакво начало, а Кънчев бе от тия, безначалните, сякаш бе съществувал открай време и бе се явявал открай време, неотменен и периодичен като сезоните. Разликата между него и сезоните бе може би само тази, че идваше на твърде неравни интервали. Неравни, но все пак закономерни, представляващи органична част от някаква секретна система, защото Кънев бе едновременно човек и на системата, и на строгия секрет.

Отгатвах появата му още по звъна на вратата. Звънеше грубо като полицай, с тази разлика, че подир първия продължителен звън следваше и втори, твърде къс, който също беше част от системата.

— Николай в къщи ли е? — питаше, щом дотичвах да отворя.

И светлите кафяви очи в сянката на широкополата шапка с неопределен цвят ме поглеждаха тъй остро, че загубих куража да му сервирам обичайната лъжа: „Излезе.“ Впрочем, преди още да съм отговорил, той с бавни тежки стъпки се насочваше към кабинета на баща ми, за да провери сам дали Николай е в къщи. Не се решавах да му преградя пътя, както и вие не бихте се решили да се изпречите пред бавно движещия се насреща ви валяк.

У този човек всичко бе такова бавно, тромаво и в същото време излъчващо някаква упорита сила. Лицето му с ъгловатите си очертания и тежката челюст напомняше на грубо издялано паве. Тялото бе едро и масивно, движенията — мудни и непохватни.

Най-странен бе гласът му: един скърцащ, като че ръждясал от рядка употреба, един глас, който даже когато се стараяше да бъде тих и

доверителен, бързо избуяваше в остри тонове, неравни по сила, но с определен превес към високите ноти.

Имах предостатъчна възможност да следя модулациите на тоя ту глухо, ту остро скрибуцащ глас, напомнящ стърженето на загоряла тенджера. Наистина Кънев, след като се намъкнеше в кабинета на баща ми, безцеремонно затваряше вратата и дори я заключваше. Наистина първите реплики се произнасяха със заговорнически шепот. Но това бяха само първите реплики. Шепотът бързо се заменяше от полугласно мърморене, а мърморенето — от откъслечни дрезгави провиквания, додето на края пискливите тонове вземеха връх, сякаш баща ми, затворен в кабинета, се бе заел да чисти енергично някаква огромна и страшно загоряла тенджера.

Постоянното усилване и спадане на тоя дрезгав глас обаче пречеше да се долови нещо повече от откъслечни думи, пък и аз, искрено казано, няхах никакво желание да се вслушвам в стърженето на тенджерата. Знаех, че Кънев и баща ми са приятели от младежки години, и предполагах, че гостът се отбива понякога тук, за да досажда на Стария с личните си дертове, към които не изпитвах никакво любопитство. По природа нямам влечение към сплетните и в ония дни не мислех още да ставам белетрист, а ако не си клюкар или белетрист, за какво ти е притрябвало да си пъхаш носа в интимните човешки истории.

Вероятно много по-късно и навярно без някакъв специален интерес веднаж запитах баща си:

— Тоя Кънев кво се мъкне постоянно при тебе?

— Ами... работи човекът над едно откритие...

— Какво откритие? — рекох недоверчиво, тъй като не допусках, че оная тежка и груба като паве глава би могла да роди някакво откритие.

— Нещо като перпетуум-мобиле — отвърна неохотно Стария.

— Нали ти сам казваше, че е невъзможно да се направи перпетуум-мобиле? — запитах наново, като си спомних един отдавнашен разговор.

— Е, неговото не е вечен двигател, но е двигател, който може да произвежда огромно количество енергия, без да изразходва гориво в обичайния смисъл на думата... Изобщо енергия неизчерпаема и почти безплатна...

— А направил ли го е вече двигателя?

— Направил го е. Засега това е само един примитивен модел, колкото да се докаже принципът.

— Ти виждал ли си го?

— Виждал съм го — отвърна неохотно баща ми.

— И работи ли?

— Работи — отвърна все тъй неохотно той.

Ясно беше, че не иска да навлиза в подробности.

Не защото се боеше, че ще разтърбя секретите на Кънев, а така, заради принципа.

— Ами че това е истинска революция на техниката! — рекох, изненадан не толкова от революцията, колкото от обстоятелството, че тя бе дело на оня едър и тромав като валяк човек.

— И Кънев така смята... — усмихна се Стария и се зае с ръкописа си, за да ми подсказе, че разговорът е свършил.

Сега вече разбирах защо баща ми в продължение на години е търпял продължителните посещения на своя приятел от младини. До тоя момент бях мислил, че това е просто резултат на обичайната му отзивчивост. Макар да изглеждаше необщителен по нрав и суров на вид, Стария имаше духовния стоицизъм да понася жалбите на най-различни познати, а дори и незнати. Някои му искаха пари назаем, други — литература за научна работа, трети — съвети за оправяне от житейския батак, четвърти — необорими доказателства за безсмъртието на душата.

Вратата на кабинета, която Кънев тъй безцеремонно затваряше и заключваше при визитите си, бе обикновено широко отворена към вестибюла, тъй че и без да проявявам специално любопитство, можех да чувам достатъчно ясно много от изповедните монолози, във всеки от които бе дискретно опакована по някоя молба. Баща ми не бе чудотворец и не можеше да вади от ръкава си доказателства за безсмъртието, нито да раздава всекиму по един резен от оная разкошна торта на щастието, която всички сънуваме. Но пари назаем даваше, а също и книги или съвети и изобщо нито веднаж не съм го чул да каже „защо ме занимаваш с тия работи“ и „какво искаш всъщност от мене?“

Излизаше обаче, че с Кънев случаят е по-друг. Той не идваше тук да се оплаква, а да споделя важни неща. Вечният двигател. От деня, в който бях чул за вечния двигател, отношението ми към натрапчивия

гост се измени поне дотам, че когато отворях вратата, вече не го поглеждах с едва скрито отегчение, а произнасях:

— Да, в къщи е, заповядай.

По-късно и вероятно доста по-късно, защото отдавна бях свършил гимназия, отношението на госта към мене също се измени. Когато се случеше баща ми да го покани да обядва с нас и той се настаняваше безмълвен и едър като някакъв облак, затъмнил внезапно масата, случваше се да улавям беглите му изпитателни погледи, хвърляни към мене, и да забелязвам, че следи внимателно думите ми по време на разговора, в който самият гост участвуваше най-вече с мълчанието си.

Виждах тия неща, но допусках, че съм се припознал, защото съвсем обичайно е, особено на известна възраст, да ти се струва, че си обект на всеобщо внимание. Додето веднаж баща ми каза:

— Кънев иска тия дни да поприказва за нещо с тебе.

— Да не смята да ме посвещава в откритието си?

— Вероятно... — промърмори Стария с тоя небрежен тон, който означаваше, че няма време за празни разговори.

Оказа се, че съм познал, поне в общи линии. Няколко дни по-късно Кънев за пръв път благоволи да влезе в моята стая и да затвори по обичая си вратата. Допускам, че щеше и да я заключи, стига в ключалката да имаше ключ.

Поканих госта да седне. Той кимна, ала преди да седне, внимателно огледа обстановката и както ми се стори, неразборията и избобилието от книги не му направиха твърде добро впечатление.

— Много четеш — промърмори той и се настани предпазливо на крехкия виенски стол.

„Ще издържи“ — помислих, като се вслушвах в скърцането на стола. Тия виенски столове не бяха толкова крехки, колкото изглеждаха.

— И пишеш...

Последната забележка бе произнесена донейде като укор, а донейде и като въпрос, тъй че се наложи да кимна утвърдително. Очаквах да добави „пиши, пиши!“, както бях свикнал да ми казват снизходително всички тия, за които писането бе празна работа. Но той сякаш веднага забрави четенето и писането, притегли стола си още по-близо до мене и тутакси мина към разговора.

„Ще издържи... Не, май че няма да издържи“ — мислех си, като се вслушвах с известно безпокойство в скърцането на стола. Защото Кънев ту се накланяше заговорнически към мене, ту внезапно се дръпваше назад, за да провери ефекта на думите си, а крехката виенска мебел стенеше все по-жаловито под тежкото туловище на оратора.

Всъщност това не бе разговор, а монолог или ако щете, програмна реч. Кънев започна с личната си история, която би могла да се назове „историята на едно откритие“, доколкото той от много години бе посветил живота си изцяло и единствено на откритието. Вече съм забравил това откритие, поне що се отнася до подробностите. И туй е един доста странен парадокс: човекът се бе принесъл в жертва на изобретението, а аз напълно съм забравил изобретението и помня само изобретателя.

В най-общи линии това беше един опит да се използва молекулната енергия, кохезията, изобщо — доколкото имам някакво смътно понятие от физика — тая сила, която осъществява сцеплението между молекулите. И тая сила Кънев бе намерил начин да я отключва, натрупва и впряга в работа с нищожни производствени разходи. С други думи, съдбоносният въпрос за енергийния източник бе най-сетне решен и в това се състоеше основният смисъл на монолога в неговата първа част.

Втората част на монолога беше от по-практичен характер. Кънев не само бе стигнал до теоретичното решение, но беше създал и едно устройство, което, макар и съвсем просто, работеше на принципа на молекулната енергия. Ала Кънев си даваше сметка, че от мига, в който устройството е влязло в действие, много вероятно е да влязат в действие и сили от друго естество. Наложило се бе за известно време да мине едва ли не в нелегалност, защото каква е гаранцията, че някои държави, концерни или просто изнудвачи няма да се опитат да си присвоят откритието?

— Но така ти можеш да си го държиш това откритие в джоба чак до второ пришествие... — позволих си най-сетне да забележа в пролуката на настъпилата пауза.

Кънев ме стрелна със светлокафявите си очи и кимна:

— Именно. И тук е дилемата. И тъкмо по нея размисляме с татко ти от две години насам.

Нямах впечатление, че от две години насам Стария си е блъскал главата точно върху тая дилема, обаче се въздържах да възразя.

— И най-сетне с помощта на татко ти стигнах до едно капитално решение: примижах и направих смъртния скок!

„Тоя път ще се счупи!“ — помислих, защото Кънев тъй рязко се наклони към мене, че столът изскърца вече почти с интонацията на чупещ се дъска. Но той не се счупи. Тия чудесни стари виенски столове.

— Да, скочих: изпратих подробно писмо на съветския академик Вавилов. И оня ден, представи си, пристигна отговорът. Изцяло положителен. Изцяло в полза на моето изобретение. А това вече решава и по-нататъшния ход на начинанието.

По-нататъшният ход се свеждаше до следното: в печата трябваше да се появят два материала с пестеливи сведения за откритието и за мнението на Вавилов. Те щяха да документират приоритета на Кънев, да привлекат вниманието на заинтересованите среди, а в същото време и да ги предупредят, че Кънев не е сам, че зад гърба му има други хора и че изобщо евентуалната груба игра няма да даде никакъв ефект.

— Но отгук нататък аз вече ще имам нужда от доверен човек. Всъщност отдавна вече имам двама доверени хора: татко ти и... — Той спомена едно име, което съм забравил. — Само че това са хора заети, а на мене ще ми трябва такъв, който изцяло да се посвети на делото и като мой наследник да го продължи след смъртта ми.

Той млъкна и впери в мене острия си поглед, сякаш преценяваше доколко е нараснало напрежението ми. Но ако изпитвах в тоя миг нещо, то не бе напрежение, а неловкост, понеже отгатвах следващата реплика:

— И този човек ще бъдеш ти!

Кънев искаше може би да произнесе тази декларация с оттенък на сърдечна топлина, но тя ми прозвуча категорична и заплашителна, почти като скърцането на виенския стол. И преди да се сетя какво да отговоря, монологът отново потече с дрезгавите си и пискливи интонации:

— Трябва да ти призная, че мислих дълго и стигнах до този избор не без колебания. Знам, че понякога те прихващат бохемски настроения, че падаш малко фантазьор, а на всичко отгоре и пишеш. За

един млад човек тия неща, разбира се, не са грях. Но при делото, на което ще се посветиш, те са недопустими.

Той отново замълча, сякаш за да ми даде време да смеля последната фраза в целия й сериозен смисъл.

„Тоя стол все още издържа“ — рекох си.

— За жалост, аз нямам голям избор. А съм и достатъчно обективен, за да видя положителните ти качества...

Додето изреждаше тия ми положителни качества, аз си мислех, и не за пръв път, колко далечен е образът, който хората имат за нас, от образа, който самите ние сме създали за себе си. Този разумен, вгълбен, мълчалив, съобразителен и недоверчив човек, изобщо този сух, разсъдъчен и неприятно уравновесен тип, обрисуван от Кънев, ми изглеждаше на хиляди километри от самия мене, дето се давех в противоречията си, блуждаех в мечтите си, агонизирах в сивата мрачина на кошмарите и все още, па макар и веднаж в годината, плачех нощем, заровил лице във възглавницата, която строго и предупредително ме бодеше с изскачащите из калъфката гъши пера.

Но гостът не ми даваше време да възразя. Той не питаше, той повеляваше, убеден, че проблемът има само една-единствена страна: дали той, Кънев, ще се съгласи да ме обяви за свой довереник и наследник.

— Ти ще разполагаш с милиони, с много милиони и затуй трябва да бъдеш безразличен към милионите, безкористен и чист от всякакви себични помисли. Защото моето дело, нашето дело, ще бъде посветено не на тебе и на мене, а на тая страна, в която ти и аз сме се родили...

Оттук започваше и заключителната част на монолога. Една патетична, наивна, бих казал дори затрогващо наивна, част, при която за пръв път изпитах сянка на симпатия към човека-валяк. До тоя момент бях го наблюдавал и възприемал просто като разновидност на тази човешка фауна, дето вече почваше да ми се разкрива в неизбродната си пъстрота и объркваща дисхармония. И бруталната сила и самоувереност на тоя човек ми се бе представяла като превъплъщение на оная вечна стихия — себичността, — която, по силата на някаква биологично-психическа злополука, се бе отклонила от обичайния стремеж към битово добруване, за да се превъплъти в мания за величие и за триумф в планетарни мащаби.

А сега този истински маниак или действителен изобретател — в случая това е вече без всяко значение — бе решил да ми се разкрие, сякаш за да ми покаже, че аз толкова зле съм го разбирал, колкото зле и той разбира мене. Смисълът на неговата мания, крайният и единствено важният, не бе самото изобретение, а още по-малко жаждата за слава или за самообогатяване, но стремежът да превърне тази малка сиромашка страна в приказен земен рай. С помощта на милионите и милиардите, които изобретението щеше да донесе, Кънев поемаше изцяло разходите по операцията „земен рай“. И аз откъслечно долавях едни или други подробности на операцията, замислен не толкова за прелестите на сияйното бъдеще, колкото за този мрачен и затворен човек, валяк, паве, костелив орех, който едва сега ми разкриваше сърцевината си.

— ... Навсякъде ще впрегнем техниката и машините... Тракия ще се превърне в градина... Дунавската равнина с тия постоянни суши... Но тя е богата с подпочвени води... Представяш ли си какво ще бъде, когато навсякъде заработят помпи... Ще изкупуваме земи от богатите, за да ги раздаваме на бедните...

Той бе очевидно социалист, но от тия, утопистите, дълбоко убеден, че с революцията на своето изобретение ще направи съвършено излишна другата революция с неизбежните кръвопролития и несигурния изход.

Най-сетне подир два или три часа непрестанно боботене и скрибуцане монологът внезапно секна и чух отдавна очаквания въпрос:

— Е, какво ще кажеш?

Той имаше пред вид, разбира се, мнението ми относно земния рай, а не относно участието ми в операцията, по което изобщо не допускаше съмнение.

— Прекрасно е... Не знам само дали точно аз съм човекът, който ти е нужен.

— Остави това! Аз също имах известни колебания, както вече ти казах, но какво да се прави: идеални хора не съществуват. Така че остави това. Трябва да преодолееш някои малки недостатъци, нищо повече.

— Например да спра да пиша...

— Разбира се.

Той отново ме стрелна с жълтите си очи и вероятно едва сега си даде сметка, че предложението му съвсем не се посреща с радост и признателност.

— А за какво всъщност пишеш?

И понеже въпросът явно ме бе сварил неподготвен, гостът добави, за да ми помогне:

— За да се прочуеш и да блеснеш или за да дадеш нещо на хората?

„За да дам нещо на хората“ — понечих да кажа, понеже това ми се стори по-благородно. Да, звучеше благородно, но не бе точната истина. Изобщо, колкото и глупаво да изглежда, никога не бях се питал за какво пиша. А пишех отдавна.

— Ами пиша просто защото ми е приятно... Ей така, пише ми се...

— Това не е отговор — поклати неодобрително ръбестата си глава Кънев. — Едно нещо никога не може да се обясни със самото себе си: пиша, защото ми се пише...

— Е, предполагам, че искам и да кажа нещо на хората. Да споделя нещо с тях.

— Да споделиш... Но защо? За да се наприказваш или за да им дадеш поне зрънце от онова, което им е нужно?

Тоя разпит почваше да ме дразни. Не разбирах просто откъде ги вади тия въпроси. Те бяха съвсем елементарни и в същото време никога не бях си ги поставял. Сърбеше ме да кажа, че пиша, за да блесна, и по тоя начин да прекъсна диалога. Само че така нямаше да го прекъсна или поне това нямаше да стане бързо, защото Кънев щеше да ме обвини в егоизъм и да ми противопостави алтруизма на своето „дело“.

— Хората имат нужда не само от водни помпи, а и от малко красота — чух се да казвам.

— Приемам. Нямам никакво понятие от красотата, но приемам. Само че преди да прочетат едно стихотворение, хората трябва да се нахранят. Кому са нужни вашите хубави фантазии в тоя свят на болка и нищета? Ако ти наистина желаеш да дадеш нещо на хората, ето аз ти предлагам една възможност: да им дадеш това, от което те наистина се нуждаят, и да им го дадеш в такова изобилие, за каквото не са могли дори да мечтаят.

И гостът наново се върна към своя вариант на земния рай. И изобщо беседата така се проточи, че вече бях готов да отстъпя, поне привидно, когато откривателят внезапно рече:

— Впрочем колебанията ти не ме обезкуражават. Те са сигурен знак, че вземаш предложението ми на сериозно. Така и трябва: пребори се най-първо със съмненията, очисти се от досегашното и тогава ела на работа!

От последните думи можеше да се съди, че той вече се вижда начело на планетарното предприятие, където и аз пристигам очистен и прероден, за да заема поста на първи помощник.

Само че планетарното предприятие така и не се осъществи. Наистина в печата бяха публикувани две статии върху изобретението — едната от баща ми, другата от втория довереник, чието име съм забравил. Наистина статиите предизвикаха известен интерес. Ала този интерес възникна не у жадните за незабавна изгода тъпаци, наречени български индустриалци, а у представителите на Райха. Колкото и Кънев да отбягваше контактите, една среща с нацистите му бе наложена. Той обаче направи всичко възможно, за да се представи като вятърничав маниак, чиято идея-фикс няма никакви шансове да се превърне в механизъм с практически ефект. И успя, защото наистина си беше маниак, макар и не чак толкова вятърничав.

Това бе първият голям удар. Кънев ненавиждаше хитлеристите и просто изтръпваше при мисълта, че изобретението му, призвано да превърне земята в рай, може да бъде използвано за войната и разрушението. А войната вече бе в ход. Но макар да бе в ход, във въздуха все още витаеха надежди за скорошен край, говореше се за тайни дипломатически срещи, намекваше се за вероятен компромис между враждуващите и други илюзии от тоя род.

През тия месеци Кънев нито веднаж не поднови предложението си, като очевидно чакаше сам да му отговоря на въпроса, който бе поставил. Впрочем той и все по-рядко се отбиваше в къщи. Бе станал крайно подозрителен, до степен да излиза по улиците само вечер и да ноцува не у дома си, а у своята сестра.

Колкото до мене, аз, искрено казано, най-малко от всичко мислех за делото на откривателя, погълнат изцяло от грижите по едно голямо събитие — вероятното, но все още несигурно публикуване на първата ми стихосбирка.

— Чувам, че се готвиш да издаваш стихове... — подхвърли многозначително Кънев една вечер.

— Ами... след като съм ги написал, защо да не ги издам...

Той ме погледна замислено и погледът му подсказваше, че разбира добре смисъла на постъпката ми: това бе ясен, макар и косвено изразен отказ от поста заместник-директор в планетарното предприятие.

— Не можеш ли да поотложиш?...

В гласа се долавяше някакъв нюанс на молба, съвсем несвойствен на Кънев.

— Защо да отлагам? Нали вече ти казах: аз не съм човекът, от когото имаш нужда.

— Не става дума за това... Имам нещо като предчувствие... Някога едва баща ти издаде първата си книга, и войната почна. Сега пък синът ще издаде първата книга, и ще почне другата война.

— Тя вече е почнала.

— Тази не е нищо. Знаеш коя имам пред вид.

Оная, която Кънев имаше пред вид, почна наистина само три-четири месеца след излизане на книгата ми, макар да не вярвам, че бедните ми стихове имат някаква връзка с това. Хитлеристите нахълтаха в съветската земя. И вече възникваха толкова поводи за тревоги, че не ми оставаше време да се тревожа и за изобретателя.

А за него тая, голямата война бе и вторият голям удар. Надеждите за скорошен край се стопиха. Нацистите бяха пълни господари в страната ни. Страната ни... Тя бе най-сетне добре наситена с техника. Само че не с помпи и селскостопански машини, а с танкове и транспортни камиони в бозов или гущеров цвят. Достатъчно бе на някой от немското посолство да скимне нещо, и Кънев тутакси щеше да се озове в лапите на Гестапо. Това го накара да мине в нелегалност. Да потъне вдън земя. Да започне собствената си и самолична конспирация. Конспирацията на едно тъй прекрасно и толкова илюзорно дело.

Всъщност и до днес не знам дали това дело бе чак толкова илюзорно. Знам, че в ония години поне го смятах за безспорна реалност. Мнението на Вавилов, свидетелството на баща ми, който с очите си бе виждал машината в действие, ми бяха достатъчни, за да повярвам на откривателя.

Срещнах го или по-точно зърнах го години по-късно един следобед на булевард „Толбухин“. Войната бе свършила и върху Кънев се бе стоварил и третият голям удар — бомбата, избухнала над Хирошима и над собственото му изобретение. Хората вече имаха атомна енергия и, разбира се, пет пари не даваха за молекулната. И макар войната да бе свършила — мислеше си навярно самотникът, — хората отново са заети с това, как да изстребват и как да се бранят, а не как да превръщат планетата в земен рай.

Разбира се, не знам какво точно е мислел Кънев. И много е възможно бомбата над Хирошима да не бе засегнала собственото му откритие и изобщо животът му да е бил пощаден от трети удар. Спомням си, че седмица или месец преди срещата на „Толбухин“ бях запитал Стария:

— Кънев не се ли е мяркал?

— Отби се веднаж, но съвсем за малко.

— Е, вече няма от какво да се плаши.

— Напротив, налегнали са го нови страхове. „Всички тия чуждестранни мисии...“ — вика... Изобщо станал е тъй мнителен, че се бои и от сянката си. „Ясно е, че на края ще отида при руснаците — вика, — само че всичко трябва предварително добре да се обмисли.“ Сега тъкмо с това се и занимавал: с обмислянето. И също като по-рано се крие по цели дни, за да не го отмъкнели в Ню Йорк или Лондон.

Когато го видях този следобед, той идеше насреща ми откъм булевард „Руски“ забил поглед в тротоара, леко прегърбен и някак смален, сякаш всички тия години на снишаване и криене бяха изменили ръста му. Това не бе някогашният едър и масивен мъж, движещ се като валяк. Това бе един свит и боязлив човечец и шапката — все същата тая широкопола шапка с неопределен цвят — изглеждала някак нелепо огромна над прегърбеното тяло, което я разхождаше по булеварда. Нелепо огромни изглеждаха и калните му туристически обувки, чийто тропот кънтеше по пустата улица бавно и ритмично, сякаш отмерваше времето. Реших да му обърна внимание, че тези обувки с оглушителните си кабари са лош спътник на конспирацията. Но де тоя миг Кънев вдигна глава, забеляза ме, огледа се неспокойно, като да търсеше изход, и внезапно свърна по „Славянска“.

Мислех да го сподиря и да му кажа нещо, макар че всъщност нямаше какво да му кажа. Мислех просто да го запitam как е и какво прави, изобщо да му задам някой от тия въпроси, които задаваме, когато не можем да измислим никаква тема за разговор. Обаче каква нужда имаше той от моите въпроси и не беше ли по-скоро това моя нужда — да отреагирам едно съчувствие и да проявя един жест на дружелюбие. Човекът ме бе видял и бе свърнал именно за да избегне срещата. Тогава какъв смисъл да се показвам нахален и да събуждам подозрението, че съм агент на американците. Така че сподирях го с поглед — тая леко прегърбена и вече смалена фигура под огромната стара шапка — и продължих нататък. Повече не го видях. А сетне и съвсем го забравих. Забравил съм дори кога и от кого научих случайно, че е умрял.

И си го спомних много години по-късно една нощ, когато размислях над това странно нещо — съчувствието. Този едър и грубо одялан мъж носеше нежна душа, затворена и смълчана, защото бе изцяло погълната от мечтата за щастието на хората. Той ми бе казал веднаж, че няма никакво понятие от красотата, но красотата той я носеше у себе си. Той бе живял в мизерия години наред, за да може да използва жалката пенсия за голямото дело. И години наред бе протягал ръка не за да вземе, а за да даде, ала ръката му бе останала да виси във въздуха. Той не бе получил нищо, дори и съчувствие. Не бе го получил от никого, дори и от мене.

И едничкият път, когато усетих състрадание към тоя окаян самотник, това бе онзи следобед на булеварда, додето гледах как се отдалечава под огромната посивяла от годините шапка, как се измъква на пръсти с тия оглушително тропаци, огромни обувки. Мислех да го догоня, да му кажа нещо, нещо такова, нещо без значение... Но после отминах.

Ние често отминаваме тъй — било че бързаеме, било че ни е неловко, било че оставяме за по-късно. Ако някой ни отвърне накриво, не отминаваме. Ако някой ни обиди, не отминаваме. Ако е засегнат разсъдъкът или самолюбието, не отминаваме. Но ако е докоснато сърцето, ако е блеснала искрата на състраданието, не е чудно и да отменим. Една искра, оставиш ли я да се разпали, винаги ще те вкара в разходи на пари или време. А сърцето... нека сърцето си гледа кръвообращението.

И тъй, потиснал бях състраданието и бях отминал. Но защо по-рано, през всички ония години не бях дори изпитал състрадание към този човек? Вероятно защото изглеждаше достатъчно силен, за да предизвиква състрадание. И уверен в себе си. И настъпателен. Могат ли такива хора изобщо да предизвикват чувство на състрадание?

Великият инквизитор от поемата на Иван Карамазов се изправя не като сподвижник, а като антипод на Христа, за да покаже, че Христос с уважението си към човека всъщност го обрича на нещастие и че само тия като Инквизитора истински обичат човека:

„Ти го уважаваше толкова, а постъпи така, като че си престанал да му съчувстваш, защото твърде много поиска от него... Ако го уважаваше по-малко, по-малко би и поискал от него, а това би било по-близо до любовта, защото по-лек би бил неговият товар.“

Тук състраданието към човека е противопоставено на уважението към човека. Ние можем да се съгласим или не с подобна теза, ала тя не е случайна.

В своя монолог Инквизиторът ни разкрива и как оценява хората, и с какво те привличат състраданието му. Те са роби с вродено безчинство, но „слабосилни и жалки като деца“. И той вижда как те „ще станат плахи и ще почнат да се притискат към нас от страх като пиленца към квачка“, те „ще треперят безсилни... умовете им ще се наплашат, очите им ще станат извори на сълзи“. „Те са слаби и безсилни — повтаря неведнаж Инквизиторът, за да заключи: — Аз напуснах гордите и се върнах при смирените, за щастие на тези смирени.“

В тия пасажи същността на състраданието е разкрита в класическата си формула: то е израз на превъзходство и възниква пред нещастieto на човека, но на един безсилен и беззащитен човек.

Разбира се, обичта е разтегливо понятие, също както и нейната рожба — състраданието. То може да бъде проява на човешка солидарност, искрено сърдечно съпричастие, а може да бъде и снизходително съчувствие, господарски жест, милостиня. То може да бъде спонтанен порив да помогнеш на другия, а може да е и съзнателен или неосъзнат стремеж да доставиш известна наслада на самия себе си, да погъделичкаш приятно една невзискателна съвест, задоволяваща се с лицемерието на показния жест.

Спомням си, че когато бях малък и баба ме мъкнеше в неделни дни по църквите, обичайно бе на излизане от службата богомолците да дават по някой грош на струпаните отвън просяци. За тая благородна кауза на състраданието баба даваше и на мене един лев, който пусках не без тръпка на скрито задоволство в скута на някоя бедна жена. Един лев не беше чак толкова малко. Някои се задоволяваха да пускат и цинкови стотинки. Но когато тази сцена на стотинковите подаяния се разиграваше по стълбите на „Света София“, тук нерядко на преден план излизаше един тип с важна осанка, зад чийто гръб хората си шепнеха: „Министърът, министърът!“ Запомнил съм го, защото той с жеста си на господарска щедрост ме караше да се чувствам жалък с моето мизерно левче.

Министърът бе много религиозен и много дебел, а в тежкия си балтон с астраганена яка изглеждаше още по-дебел. За да бъде обективен, би следвало да добавя, че бе и много великодушен. Изправен на стълбата на църквата, тъй че всички да могат да му се наслаждават, той тържествено вадеше от джоба си едра монета, вдигаше я нагоре, сякаш да демонстрира как никелът блести на слънцето, а сетне с небрежния жест на „не гледам какво давам“ я хвърляше в шапката на някой просяк. Може би той вдигаше монетата с тоя показан жест просто за да се увери, че това е наистина десетолевка, а не петак.

Може би я вдигаше, за да стане ясно на всички, че пуска именно монета, а не копче. Но така или иначе щедрата милостиня царствено блясваше пред очите на множеството и аз дори подозирах, че предварително е лъснал десетачката у дома си, за да стане тя още по-ослепителна.

Обаче състраданието дори и когато не се проявява в обидната форма на милостиня, носи у себе си елемента на превъзходство. Трябва да си по-богат от бедния, за да изпиташ съчувствие, та ако ще, и това да е сърдечно богатство.

Състраданието, истинското, а не милозливото, упражнявано за наша лична наслада, е нещо, без което човечеството би огрубяло и оскотяло. Обаче, кой знае защо, ние съчувствуваме най-вече на кротките, на тия „жалките и безсилните“. Едно дете с умоляващ поглед, един клетник, измъчван от глад, един безпомощен инвалид

имат всички шансове да предизвикат състрадание. Тази особеност е добре позната на просяците симуланти. А също и на писателите.

Героят в Гоголевия Шинел е колкото безобиден, толкова и беззащитен. И героите, с които Достоевски ни умилюва, са все едни такива смирени и кротки. Не защото Достоевски е искал на всяка цена да изтръгва сълзи от очите ни — както твърдят неговите противници, — а защото такъв е бил възгледът му за страданието и изкуплението.

Споменавам големите, за да не се занимавам със занаятчиите и, бих казал, шарлатаните, готови да използват смъртта на едно дете и скръбта на една майка само за да разплачат чувствителния читател или зрител. Всъщност тия шарлатани по нищо не се отличават от симуланта-просяк, скрил острия си поглед под сините очила на слепеца. Тия шарлатани, също като своите улични събратя, просто чакат някой да хвърли нещо в шапките им.

И така — кротките. А защо кротките? Защо не тия, у които нещастieto вместо примирение предизвиква още по-голямо упорство? Защо не хора, като моя някогашен познайник Кънев, който се движеше сред лишенията и несполуките твърдоглав и непоколебим като валяк? Той беше трагичен герой, макар че едва ли го съзнаваше. Но аз, който понякога го съзнавах, не изпитвах състрадание към този трагичен герой. И ако изпитвах нещо, то бе не състрадание, а една друга форма на солидарност — чувството на уважение.

Някога, подир априлските събития от 1925, бях зърнал във вестника снимка на хора, крачещи към бесилото. И макар да съм би тогава още невръстен хлапак, запомних тази снимка, защото в нея за пръв път ми се явяваха образът на трагедията и образът на героя. Бях дълбоко развълнуван — колкото дълбоко може да бъде развълнувано едно дете. Но това вълнение не бе състрадание, а адмирация.

Ние не изпитваме състрадание към този, който се е възбунтувал и се е изправил да дели мегдан с една разрушителна сила — природна или човешка, — не защото сме безчувствени, а защото ни липсва чувството за превъзходство. И защото вдигналият се на борба за едно право дело дори да има участта на жертва, остава във времето като победител. А победителят предизвиква не състрадание, но респект или адмирация. Ние сме твърде дребни пред Прометей, за да изпитваме състрадание към него. Дори низвергнат и прикован на скалата, той е

достатъчно титаничен — може би дори по-титаничен отвсякога, — за да буди нещо друго освен възхищение.

Съчувствието към по-слабите от нас и преклонението към по-силните — така се затваря кръгът.

Песимистите смятат, че това затваряне на кръга е проекция на безизходицата. Стрдание или състрадание, жертва или саможертва, подчинение или непокорство — не е ли все същото? — човекът е винаги потърпевш. И раят е само едно легендарно минало. И всичко започва на изток от рая.

Но какъв е собствено този библейски рай? Една пищна градина и нищо повече. Една зоологическа градина, по-точно казано. Той не е бил устроен според нуждите на човека, защото е бил създаден преди раждането на човека. Една скучна градина, където човекът е бил само добавка към другите зоологически видове — такъв е библейският рай.

И да речем, че Адам би запазил мястото си в тоя уютен парк, какво от това? Той би си останал само едно сънно същество, изтягащо се с празна глава пол сянката на райските дървета.

Да, наистина: всичко започва на изток от рая. Раят, това е само неосъзнатият покой в майчината утроба. И истинското раждане започва от страданието, там — на изток от рая.

Двуногият е трябвало тепърва да мине през мъките и нещастията, през жертвите и изкупленията, през провалите и трудното възкачване, за да добие човешките си черти и човешкото си сърце, способно да страда, но и да се радва, да се обезкуражава, но и да копнее и преди всичко способно на онова най-велико чувство — обичта.

Хората с вкус към забавните подробности ще ви кажат, че всяка една от трите поеми на Данте, съставлящи „Божествената комедия“, завършва с думата „звезди“. Тази подробност може би не е чак толкова дребна. Изследвайки света на човешките страхове и надежди от дъното на преизподнята до висините на рая, поетът в същото време ни подсказва, че отвъд тоя човешки свят има един друг огромен свят — света на космичната безпределност.

Ала по-важното е, че за Данте не само човешкият свят, но и безкрайната вселена се движат, оживени от една-единствена могъща сила — обичта. И преминал през всички бездни на нещастията, скръбта и страданието, извисил се до сияйните върхове на копнежа и

мечтата, поетът ни разкрива в заключителния стих на творбата тая властна сила — обичта.

Обичта, която движи слънцето и другите звезди.

II

Ранният следобед е слънчев, дори топъл, ако имаме пред вид, че вече е краят на септември, но в коридорите на старата сграда цари вечният хлад, придружен от вечния мирис на терпентин и блажни бои. Пустии коридори, пустии ателиета и канцеларии. Студентите са на бригада. Една чистачка, мярнала се за миг по стълбището, ме осведомява, че и чиновниците отсъствуват: новият професор Еди-кой си давал банкет еди-къде си по случай професурата.

Излишно е да вися повече тук, тъй като подобни банкети обикновено се затягат и траят дълго. Но аз все пак продължавам да се шляя из коридора и пустите ателиета и да оглеждам градината през прозореца, чието замърсено стъкло превръща слънчевия изглед в посърнал сиво-зелен пейзаж. „Населен пейзаж“, професионално казано, защото на скамейката насреща са се разположили две жени или два модела, професионално казано. Едната, по-младата, си вади хляба от своята едра и пълна плът — има професори, които смятат, че едрите форми са най-благодарни за етюдна работа. Другата е вече сбърчена от годините и суховата, но тя също успява да си вади хляба — има професори, които смятат, че мършавостта най-добре разкрива костната структура и мускулатурата.

Форма-обем или форма-структура, това е наистина трудна дилема. Трудна и благодарна, доколкото дава възможност и на пълните, и на мършавите да си вадят хляба. В тоя миг жената-обем изува обувките си, които вероятно я стягат, и отпуска върху топлия пясък подпухналите си нозе, докато жената-структура ѝ разказва възбудено нещо, като прави къси резки жестове с мършавата си десница, сякаш сочи някакъв невидим опонент.

Форма-обем или форма-структура — слушам ги тук тия спорове вече четвърт век, ала очевидно няма да мога да дочакам крайното решение, между другото и за туй, че се готвя да отивам в пенсия.

И додето стоя и зяпам през прозореца, усещам, че всъщност затова се шляя и си губя времето в тая пуста сграда, защото се готвя да

отивам в пенсия. Иначе бързаш да дойдеш и да си изнесеш лекцията, а сетне бързаш да си отидеш. Но сега не бързаш. Обичайното размекване пред раздялата. Дори когато това е раздяла с нещо, на което никога не си смятал, че държиш особено.

Какво, размекваш ли се, или все пак чакаш някого из тия необичайно тихи коридори? Може би чакаш да срещнеш себе си, да зърнеш себе си отстриани, да се видиш такъв, какъвто беше преди повече от двацет години, точно по средата на века? Ти се движеше с тромавата си походка към салона за прожекции, понесъл чантата с репродукции и съзнанието за ползата, която принасяш. В главата ти всичко бе пределно ясно, както се и полага на един сериозен преподавател — определящото влияние на базата върху надстройката, но също, разбира се, и принципът на относителната самостоятелност, признаващ великодушно, че изкуството не е огледално отражение на икономически отношения. Всичко беше ясно до последни подробности. И животът също бе ясен. И макар в тоя живот да дебнеха заплахи, утешителното бе, че ти и тях можеш да обясниш, че си получил привилегията на една облекчаваща и безбрежна яснота, поставяща те в приятното състояние на безтегловност, също като наркозата.

Или може би очакваш да се зърнеш още по-млад, съвсем млад, в годините преди Девети, забързал нагоре по стълбата към библиотеката. Тя беше голяма, но доста обърквана и занемарена библиотека и ти, за да изкараш някой лев, се бе наел да я подредиш с инвентарна книга, каталози и всичко останало. Катереше се до високите рафтове, смъкваше потъналите в прах томове и тракаше фишовете върху раздрънканата канцеларска машина, додето шефът библиотекар, един по-възрастен художник, седеше зад бюрото и се забавляваше да прави неприлични рисунки. Всъщност тия неприлични рисунки не го забавляваха особено, понеже ги правеше вече не знам откога и те излизаха все едни и същи. Но библиотечното дело бе още по-отегчително, така че той все пак предпочиташе рисунките.

Към четири или пет часа следобед в мрачното помещение се вмъкваше някой от приятелите студенти, за да те уведоми шепнешком, че тя вече чака долу на двора. „Ами какво да правя, нека чака“ — отвърщаше ти, като кимаше с красноречив поглед по посока на художника библиотекар, който съвсем не мислеше да си тръгва, макар

че и нищо особено не го задържаше тук освен може би рисунките и педантичното чувство за дълг пред служебното разписание.

Тя бегли посещения и това „нека чака“ се повтаряха обикновено два или три пъти, додето на края тя, загубила търпение да чака, сама пристигаше и със своите „много се извинявам“ и „ще изтървеме филма“ те изтръгваше от опеката на художника, бързащ да прояви галантността си към нежния пол.

А всъщност няма никаква опасност да изтървеш филма. И този филм вече се е завъртял, по обичая си отзад напред, както приляга за един филм на спомените, и ти се виждаш отново по същите тия коридори, но сега като съвсем малко момче, хванало майка си за ръка и крачещо неохотно към досадната, не неотменима цел — неделната сказка на Стария.

Тия сказки, поне по време на детството ми бяха едно традиционно и доста тягостно блюдо в трапезата на неделния ден и се изтърпяваха по-леко само, в случай че светливите картини на екрана се сменяха по-често. Проекционният апарат бе огромен и с металически устройства като боен кораб и Стария се настаняваше в долната част на броненосеца пред малката настолна лампа, а в торната част седяше с цялото си величие разсилният Сотир. Това ми се струваше не твърде редно — баща ми да се свива долу, а над него върху капитанския мостик да се перчи Сотир, който при това по обичая си не бе и съвсем трезвен.

Така или иначе сказката започваше и по време на уводната част единственото ми занимание бе да наблюдавам лицето на Стария, някак далечно и чуждо в тоя миг, както бе осветено отдолу от острия лъч на лампата. Сетне се чуваше сухо изтропване. Това бе знак, че Сотир трябва да почне проекцията, и всяко следващо изтропване означаваше, че на екрана ще се появи нова картина. Картините уви бяха черно-бели и най-често съвсем безинтересни — портрети на непознати мъже в старинни облекла или разни религиозни истории, като в църквите. Виж, ако туй бяха сцени с индианци или епизоди от Троянската война... Но сцени с индианци нямаше.

Понякога баща ми изтропваше с два последователни удара, малко по-нервни от обичайните. Това бе сигнал към Сотир да си отваря очите, защото в пиянската си полудрямка бе сложил диапозитива наопаки и тържественият Шарл Девети на Клуе се бе

появил върху екрана, навирил нагоре крака като цирков акробат. Но тия забавни интермедии бяха доста редки. Макар и пийнал порядъчно, Сотир за жалост си знаеше работата.

Този филм на спомена е доста накъсан и твърде изтърган, като старите безфокусни ленти, надраскани от отвесни черти, сякаш са снимани в дъждовно време. Той ми се явява на парчета, слепени без всякакъв ред или може би в някакъв ред, чийто смисъл не съм в състояние да доловя. И аз се виждам, ту още млад доцент, посред някоя остра и шумна схватка в академичния свят, ту съвсем малък, крачещ отегчено до баща си. Майка ми вече бе починала, но животът — колкото и странно да бе — продължаваше да си тече и сказките също продължаваха, ала сега още по-тягостни, понеже за ръка ме водеше не мама, а Стария. Подир което отново се виждам заедно със Стария, само че този път той е седнал в салона, а аз стоя изправен до катедрата, притеснен и изпотен, защото ми е възложено да разгледам идейните слабости на бащините ми лекции, тъй като на мене всичко ми е ясно, а на Стария не му е ясно.

Отново се обръщам към прозореца и поглеждам навън, понеже филмът на спомена внезапно се е прокъсал и върху екрана в главата ми дразнещо трепти бялата празнота на нищото. Двата модела са приключили разговора си. Жената-структура вече е станала от скамейката, а жената-обем наново обува обувките си и също се готви да става. Те си тръгват и когато ги изпровождам с поглед до изхода, филмът на спомена ненадейно отново се задвижва.

Тук край оградата до самата врата всеки неделен ден в часа преди сказката заставахе една възрастна просякиня. Тя бе най-редовният посетител на беседите, макар да не влизаше в салона, защото какво може да разбере от прожекциите една сляпа жена. Но въпреки че бе сляпа, тя бе усетила, че тук в неделен ден се събират доста хора, и то тъкмо в оня празен следобеден час, когато улиците пустееха. Затуй винаги бе на уреченото място и в уреченото време, вдигнала нагоре слепите си очи, сякаш виждаше там в небето нещо невидимо за окатите, и държаща в треперящата си ръка малката алуминиева купичка, неотменна част на войнишкия прибор за бръснене.

Когато пристигахме за сказката и зървахме още от ъгъла, че жената е вече на поста си, Стария бъркаше в джоба си, подаваше ми

някоя монета, а аз се затичвах да я пусна в чинийката на просякинята. Това ми даваше самочуствието, че милостинята идва от мене, а не от Стария.

* * *

Жестът на състрадание винаги предизвиква известно задоволство. Но идва време, когато задоволството все повече отстъпва място на някаква смътна горчивина. Дори безкрайно често да го повтаряш той жест, нима това ще измени нещата. Нима можеш с чаена лъжичка да изгребеш морето на човешката мъка. И нищо чудно тая горчивина да избуи някой ден в стремеж към истинско и трайно разрешение на човешката участ и ти да усетиш влечението към Големия път.

Свикнал съм да го наричам за себе си „третия път“. Понеже преди него бях раздвоен между други два пътя. Единият минаваше през отрупания с книги кабинет на баща ми, а другият бе улицата. Можех да стана с почти еднаква лекота и книжен плъх, и гамен. И ако не станах нито едното, нито другото, то беше, защото разреших покъсно дилемата, като избрах третия път. Или той сам ме повика.

Нещастията, страданията и хаосът, дето ги срещах в книгите, над които осъмвах, или дето ме причакваха навън в живота, постепенно ме водеха до смътната мисъл, че отвъд разните присъщи на всеки юноша мечти за призиването, бъдещето и успеха има нещо по-важно и по-основно и то не е дали ще станеш художник или мислител, а дали ще станеш човек. И постепенно, неуловимо и бавно у мене се оформяше едно предчувствие, което не знам точно кога и как прерасна в убеждение: съдбоносната необходимост да хвана третия път, ако искам да стана човек. Пътят на комунизма.

Разбира се, известно е, че съдбоносните решения нерядко представляват съдбоносни грешки. Но сега, след като четири десетилетия вече вървя по този път, струва ми се, мога да преценя, че нямам основания да съжалявам за избраната посока. И че никога, нито в един миг не съм съжалявал, дори и тогава, когато напред са ме чакали най-вече трудности или огорчения.

Казват, че всеки от различна посока идва към комунизма. Посоката, от която съм дошъл, ми е ясна, отправната точка — също, ала нямам никакъв спомен за деня и часа на тръгването. Не помня да е имало някакъв разговор или някаква демонстрация, или избухване на някакво събитие, което да бележи кръщелната ми дата и при което да съм си казал: от днес ставам комунист.

Всичко бе почнало може би от оная снимка на крачеци към бесилото хора, зърната още през априлските събития във вестника, а също и от подслушания по този повод разговор между възрастните, които коментираха хладнокръвието на осъдените и най-вече на един от тях, поел пътя към смъртта с цигара в уста. Но смешно е да се смята, че голямата идея ме е завладяла още на шестгодишна възраст само защото съм изпитал неясна тръпка на респект пред героизма.

По-късно в прогимназията развяха вестник „Ехо“ през междучасията, за да дразня богаташките мамини синчета, а по време на изборите разнасях сребърните бюлетини на Трудовия блок из квартала, но едва ли съм разбирал много нещо от политическите коментари на вестника и от смисъла на предизборната борба.

Още по-късно, в долните класове на гимназията, декламирах „Септември“ на Гео Милев и страшно се впечатлявах от стиховете на Маяковски и изпитвах презрение към пубертетните фашисти наоколо с кресливите им шовинистични фрази, с нашите по куртките трикольори и с цялата им показна войнственост. Но поетичните ми настроения и гимназистките ми антипатии още съвсем не означаваха, че съм станал комунист.

Ала животът наоколо бе пълен с конфликти и сблъсъци, които нерядко те заставяха да взимаш една или друга страна и неуловимо те насочваха към една или друга позиция. Учителят по старогръцки например, който бе женен за германка, с повод и без повод произнасяше вдъхновени тиради за немския гений, като при това немския гений той го разбираше в строго нацистки смисъл. И веднаж, додето изразяваше адмирацията си към Хитлер, някой от нашата редица изпищя с тънък присмехулен глас:

— Бояджия!

— Кой извика? — запита строго учителят.

Погледът му, обхождащ чиновете, спря на мене:

— Ти ли извика?

— Какво значение кой е извикал? — отвърнах. — На цял свят е известно, че е бояджия... И отгоре на всичко, маниакален тип...

— Вън! — изкрещя даскалът. — Напусни класа! Бързо, бързо!...

Излязох, разбира се, макар и с предизвикателна мудност. В жеста ми нямаше нищо героично, защото Хитлер — дошъл съвсем неотдавна на власт — още не бе обявен за божество поне у нас и да го наречеш маниак, не бе кой знае какво светотатство.

Лошото е, че от този миг нататък учителят почна почти всеки час да ме изпитва и почти всеки час ми завърташе по някоя двойка дори и когато отговарях без грешка.

— Защо ми пишете слаб, след като ви казах всичко? — негодувах аз.

— Защото се подготвяш навън в коридора.

— Това не е ваша работа къде се подготвям.

— Сядай, момче, сядай, додето не съм те изгонил — пропяваше той и слагаше точка на разговора.

Докато веднаж го срещнах на четири очи в същия този коридор, дето се подготвях, и го предупредих:

— Баща ми ще поиска да ме изпитате пред комисия.

— Ти какво, плашиш ли ме? — запита учителят с усмивка на превъзходство.

Но въпреки усмивката предупреждението изигра ролята си, макар баща ми да нямаше хабер за двойките, които ми носеше „Анабазисът“ на Ксенофонт. Слабите бележки започнаха да оредяват, обаче даскалът все пак си направи удоволствието да ме остави на поправителен изпит. Само че тук бе принуден да свие знамената, понеже изпитът се провеждаше пред комисия.

По-късно той тип вече не си позволяваше да ми пише двойки, но затуй пък през целия гимназиален курс ми намаляваше бележките поне с една единица. Така го бях намразил, че мечтаех час по-скоро да свърша гимназия и още през първия си ден на свободен гражданин да го пребия от бой. Но когато свърших, дори не се сетих за него. А скоро след Девети една вечер същият този даскал довтаса в къщи разстроен и поиска да съм се обадел някому в негова полза:

— Ти знаеш, че си разбирам от работата и с политика не съм се занимавал...

— А тирадите за Хитлер?

— Е, това беше отдавна... временни увлечения... войната ни отвори очите...

И аз се обадох в негова полза, в полза на този тип, когото някога в мечтите си налагах с юмруци до разкървавяване.

Един ден тъкмо когато раздавах в класа новия брой на „Ученически подем“, влезе учителката по психология.

— За мене няма ли брой? — усмихна се тя.

Въпросът бе отправен към мене, понеже бях член на редакцията и учителката го знаеше много добре, тъй като именно по нейна препоръка бях влязъл там.

Подадох ѝ един вестник. Тя го взе и вероятно се готвеше да го остави на масата и да почне урока, когато погледът ѝ падна върху клишетото на корицата. Беше литографията на Колвиц „Градски приют“: една майка с измъчено лице, свила се на земята и прикътала до себе си невръстните деца.

Учителката вдигна с два пръста броя, сякаш държеше някакъв не твърде чист парцал, и запита:

— И защо сте поместили това сърцераздирателно нещо?

— Ами защото животът е пълен с такива сърцераздирателни неща — позволих си да отвърна.

Класът бе стихнал. Пререканията с учителите се посрещаха винаги като увлекателен спектакъл.

Психоложката сви недоволно устни:

— Това не е обяснение. Животът е пълен с всякакви неща.

Това пък не бе отговор. Затуй премълчах.

— И кой ги кара тия нещастници да раждат деца, след като нямат пари да ги отгледат? — настоя учителката.

— Всяка жена има право да бъде майка.

— Да бъдеш майка е въпрос не само на право, а и на задължение — възрази авторитетно тя, понеже бе стара мома. — Ако родителите са нещастници, защо трябва да създават и други нещастници?

Учителката огледа редиците, като да търсеше израз на съчувствие по лицата на момчетата. Но момчетата от нашия клас бяха най-вече от бедни семейства.

— И не раждат по едно-две деца като културните хора, ами по пет и по шест... Колкото по-мизерно живеят, толкова повече деца раждат! — рече тя с едва сдържано раздражение.

— Ами ако бедните не се плодяха тъй, трябваше отдавна да измрат от беднотията... — обади се някой зад гърба ми.

— И тогава тия, културните, ще трябва сами да идат да работят на фабриката... — добави друг.

— А, щом почваме с политическата агитация, по-добре да минем към урока — промърмори с гримаса на отегчение учителката.

И тя мина към следващия урок.

Прозаично казано, всичко е резултат на натрупвания. И внезапните решения, дето някой ден ни осеняват, също са резултат на бавни и незабележими натрупвания. И обикновено ние помним деня на голямото решение, а многото предишни дни на малките натрупвания се изличават без следа.

При мене беше обратното. Забравил съм тъкмо големия ден, ако е имало такъв, в което силно се съмнявам, защото бих го запомнил. Затуй пък сума дреболии са останали в паметта ми. И те се трупаха незабележимо, тия дреболии, в досадата на училищния живот и в уличното всекидневие и аз съвсем неусетно поемах посоката към третия път.

И доколкото си спомням, един ден съвсем случайно си дадох сметка накъде вървя. Бях отишъл на гости у леля си. Обичах да ходя понякога там, тъй като тя беседваше с мене почти като с пълнолетен и по моя преценка имаше доста демократични разбирания. Бях в шести клас, тъкмо на оная възраст, когато се чувстваш вече голям, ала само ти се чувстваш голям, а всички наоколо те мислят още за дете и дори не те допускат в разговора — „ти мълчи, тебе никой не те пита“ и „когато пораснеш, тогава ще си кажеш мнението“ — и това страшно те ядосва.

Леля ми, ако в момента нямаше частен урок — тя даваше у дома си частни уроци, — ме оставяше свободно да развивам възгледите си и дори понякога си даваше труда да възразява и да спори с мене, също като че бях възрастен. И тоя ден пак разговаряхме тъй, додето тя се подкрепяше с едно малко кафе, а аз трябваше да се задоволя с вечното сладко от вишни, защото колкото и да ме третираше като възрастен, леля ми не смяташе, че съм станал толкова възрастен, та да пия чак и кафе. Забравил съм напълно обсъждания въпрос. Помня само, че леля ми отначало възразяваше по някои мои оценки, а сетне престана да възразява и започна да ме слуша с някакво подозрително внимание, додето на края не се сдържа и възкликна:

— Но ти разсъждаваш също като комунист!

Забележката донейде ме изненада, защото и сам едва ли си давах сметка, че разсъждавам като комунист. Това не ми попречи обаче да отвърна с най-непринуден тон:

— А като какъв да разсъждавам?

— Комунист! Божичко, Богомил е!...

Това, че бе поставила името божие наред с моето, вече достатъчно свидетелствуваше за стъписването ѝ, защото леля ми не бе от тия, дето са свикнали да споменават напразно името господне. Иначе тя бе добра жена и ако се бе стреснала пред понятието „комунист“, причината бе, че за нея то означаваше не толкова светоглед, колкото побоища из участъците, неприятности с властта, а може би и затвор.

„А като какъв друг искаш да разсъждавам?“ — продължавах да си повтарям наум, след като отдавна вече бях поел пътя за в къщи. Но самият факт, че така упорито си повтарях тая фраза, говореше, че не съм твърде сигурен в нея. Защото знаех, че за комунизма са написани цял куп дебели книги, а аз не бях прочел нито една от тях и не можех да бъда сигурен дали съм комунист, или не.

Съзнавам, че много по-сериозно и тържествено би прозвучало, ако кажа, че съм разрешил тоя съдбоносен проблем за житейската позиция подир задълбочени размишления върху основния философски въпрос или върху законите на общественото развитие. Но в ония години аз още не бях размишлявал по тия неща и ако почнех да говоря по тях, навярно бих говорил не като комунист, а като пълен невежа.

И колкото да звучи обидно за интелекта ми, налага се да призная, че бях се насочил към третия път не по повелята на интелекта, а по призива на това съвсем обикновено и лишено от всякаква научна квалификация нещо — сърцето.

Картините на човешката мизерия, с които тая безкрайна галерия, улицата, изобилствуваше, самодоволният вид на депутати и парвенюта, угодяващи се зад витрината на Елит, и простолюдието, натъпкано в миризливите ахчийници по Гробарска и Опълченска, задоволяващо се с една фасул чорба и половин хляб; тържествените молебени пред Александър Невски с блясъка на еполети, саби и цилиндри и дрипавата навалица от селяни по пазарищата; натруфената столична знатност, обхождаща магазините по Лега и Търговска и

оставяща великодушно подире си аромата на френски парфюми и на цигари Баучер, и човешките отрепки, ровещи се в кофите за боклук; работниците, излезли на демонстрация и носещи като единствено оръжие табелките с несръчно написаните лозунги, и връхлитащите върху тях ескадрони на конната полиция; приказките на нашата психоложка за правата на богатите и отговорността на бедните; най-сетне образите от оная, другата галерия, нереална, но не по-малко покъртителна — от нещастника чичо Том на Бичер-Стоу до унижените и оскърбените на Достоевски и до босяците на Горки, — такива бяха дреболиите, които караха сърцето ми да се свива и неусетно ме насочваха към мисълта за изхода и избавлението, за равенството и братството между хората.

Едва по-късно ми обясниха, че всичко това съвсем не е комунизъм, а обикновена дребнобуржоазна сантименталност. И че комунизмът се основава не на емоционални реакции, а на една строго научна теория за света и за обществото. Само че, изглежда, не бяха успели да ми го обяснят твърде убедително или пък аз се бях оказал не особено схватлив, понеже у мене докрай си остана подозрението, че нещата не стоят точно така. И дори да приемем, че човешкият мозък не е нищо повече от изчислителна машина, това едва ли трябва да ни изпълва с увереност, че и самият човек е просто една изчислителна машина. Защото у човека освен мозък има и сърце.

И ми се е случвало неведнаж да срещам по пътя си солидно подготвени в марксистическото учение хора, способни подробно да ви изложат теорията за принадлежната стойност и които никога не са отстъпили от позицията си, не са извършили предателство, не са нарушили партийния устав — поне що се отнася до буквата, — но които аз лично не бих дръзнал да нарека комунисти, поради изключителното ми уважение към това понятие. Може туй също да е дребнобуржоазен сантиментализъм, но за мене не е комунист този, който носи в гърдите си вместо човешко сърце само една мускулна помпа, на дори и състоянието на тая помпа да е напълно задоволително от медицинска гледна точка.

А що се отнася до теорията, макар по онова време да бях още в шести клас, вероятно щях да съм навлязъл и в нея, ако не в сърцевината ѝ, то поне в преддверието, стига няколко години по-рано да не бе произлязъл един малък инцидент. Работата е в туй, че още

като хлапак дотам се бях възгордял от интелектуалните си способности, че бях поискал от баща си не друго, а „Капиталът“ на Маркс. И естествено още след няколко страници го захвърлих обезкуражен, като се утешавах с мисълта, че това четиво е за сухи мозъци с научно устройство, а не за широки натури като мене.

Така че в шести клас, макар да четях немалко философски книжлета, от писмата на Сенека до Заратустра на Ницше, още не ми се бе случвало да назърна в марксизма, ако не смятаме злополуката с „Капитала“. Взех да назъртам едва след като влязох в редакцията на „Ученически подем“.

Момчетата и момичетата в „Ученически подем“ бяха в по-голямата си част комунисти и отпърво ме посрещнаха доста резервирано, допускайки, че съм изпратен сред тях не толкова да им помагам, колкото да ги шпионирам. Така или иначе подозрителността, витаеща около мене, бързо се разсея и отношенията минаха от етапа на хладната резервираност към етапа на разгорещените спорове. Отнасях се към новите си познайници с едва скрито чувство на превъзходство, убеден, че що се касае до поезията и живописа, съм нагълтал много повече литература от тях. Те обаче също имаха основание за подобно чувство на превъзходство и съвсем не го криеха, изобличавайки ме на всяка крачка във философско невежество и идеалистическа обърканост. А споровете се водеха обикновено именно на философски теми.

Най-остри бяха споровете ми със Сашо Вутов. Изпрацахме се с него по улиците или той се отбиваше в къщи да вземе някоя книга, но това още не бе дружба, а някакво безкрайно пререкание, някакво словесно съперничество, което ни изморяваше и в същото време ни бе необходимо, сякаш всеки от двамата се бе зарекъл тайно да надвие непременно другия.

Ала така и не можахме да се надвием. Нито да се срещнем в позициите си. Когато аз стигнах до неговите възгледи, той вече ги бе изоставил, за да възприеме част от моя предишен индивидуализъм и дори да го надмине. Тъй че разминахме се и никой от двамата не спечели победата, пък и когато се разминавахме, никой вече не мислеше за победа.

Обаче в ония първи месеци на познанството Сашо наистина здраво ми опъваше нервите и нерядко ме притискаше до стената.

Налагаше се прочее да помисля по-сериозно за въоръжението си. И докато гласно поддържах, че и е ми трябва какви наръчници по идеология и че не преписвам възгледите си от разни брошурки, почнах скришом да си доставям съответните наръчници от един познат студент. Това бяха някои марксистически издания още отпреди войната или такива популярни книжки като „Беседи с учителя по философия“ и „Азбука на комунизма“, но те чудесно вършеха работа, тъй като бяха главните източници и на Сашо. Само че както вече казах, едва бях успял да се въоръжа, и споровете ни със Сашо секнаха. Или по-точно изместиха се на литературна почва, и то след промяна на вратите.

Естествено „Учителят по философия“ беше полезен събеседник, но съвсем не ми вдъхваше самочувствието, че съм навлязъл в комунизма. Знаех, че истинските комунисти се занимават с нелегална работа, а не си чешат езиците като нас, обаче на мене специално никой не ми възлагаше нелегална работа.

Разчитах, че някой ден и това ще стане, но не бях съвсем сигурен.

Виж, бай Христо беше истински комунист, а не дърдорко. Той работеше в склада на издателството, където и аз ходех през летните месеци да изкарам някой лев. Всеки ден към обед бай Христо вземаше алуминиевите съдинки и тръгваше към близката гостилница да ги напълни с храна. Храната не бе за нас, а за жена му, която също бе комунистка и излежаваше присъда в Централния затвор. След като предадеше яденето на един свой сродник, за да го отнесе, бай Христо се връщаше, за да вземе участие в нашия собствен обед, значително по-скромен — сирене или колбаси, придружени с неизменното кило домати.

Додето се хранехме, насядали край сандъка-маса, ние с другия служител обсъждахме положението по фронтовете на Испания — тогава войната в Испания бе главната тема, — а бай Христо по навик мълчеше като риба и слушаше. Само понякога, в случай че доловеше в думите ни белези на политическо лекомислие, забелязваше късо:

— Това са бабини деветини... Това е версията на ония типове, анархистите...

За да го успокоим, ние с готовност приемахме, че това може да е наистина версия на ония типове, подир което минавахме на темата за предстоящото. И то, разбира се, ни се разкриваше не само

ослепително, а и съвсем близко. Подир победата в Испания, революцията щеше да залее Франция, а подир туй краят на Хитлер и Мусолини бе само въпрос на месеци. Революцията по онова време винаги ни се струваше съвсем предстояща — утре или в близките дни. Не знам дали бай Христо бе на същото мнение по въпроса, но във всеки случай той слушаше бърбенето ни, без да възразява и с някакъв едва доловим израз на снизхождение, сякаш произнасяше мислено: „Вярвайте, моите момчета, вярвайте! Иначе, каквито сте вятърничави, кой знае дали ще издържите.“

И ние вярвахме: утре или най-късно в близките дни. А когато поредното утре дойдеше, без да носи нещо по-добро, вярата ни се насочваше към следващото утре, а сетне — към по-следващото.

— Блажени верующите! — говореше по тоя повод един мой приятел, демократично настроен, ала не чак дотам, че да споделя възгледите ни. — Вие сте уж против религията, а съвсем приличате на тия бабички, дето висят по църквите.

Приятелят ми работеше в земеделските задруги, с които по онова време властта се опитваше да привлече селячеството. В служебните му функции влизаше и експедицията на седмичния вестник, издаван от задругите, нещо добре дошло за мене и за още половин дузина като мене. Веднаж в неделята в определен ден се настаняхме около огромната маса в един влажен сутерен и по принципа на конвейра започвахме подготовката на експедицията. Един мъкнеше вързопите с вестници, друг сгъваше броевете, трети ги обвиваше в бандерол, четвърти лепеше циклостилните адреси и пр. Работата бе съвсем механична и това ни даваше възможност да движим не само ръцете, но и езиците си. А случеше ли се нашият общ шеф и мой личен приятел да произнесе своето традиционно „блажени верующите!“, това тутакси предизвикваше също тъй традиционния изблик на негодувание у студента.

Студентът бе един друг от тия „истински“ комунисти, с които по онова време се срещах. За разлика от бай Христо обаче, той съвсем не скъпеше думите си, особено когато изпаднеше в раздразнение, което при него не бе рядкост. Тази избухливост ми напомняше за Сашо Вутов, а понеже и студентът като Сашо Вутов бе болен от туберкулоза, стигнал бях до извода, че сприхавостта им се дължи на болестта. Така или иначе спорът между моя шеф и студента бързо се разгаряше, а те и

дватамата бяха тъй устати, че ние другите напразно се опитвахме да вземем участие в дискусията.

Студентът безспорно бе по-блестящ като полемист, но чиновникът съвсем не мислеше да се предава: Вие признавате само тия принципи, от които можете да печелите — забеляза той веднаж.

— Ами крайно време е и правата страна да почне да печели, след като папата е печелил два̀сет века — отвърна студентът. — Крайно време е. Иначе играта съвсем ще заприлича на арменски покер.

— Арменски покер ли? Не знам такъв...

Репликата бе произнесена с известна неловкост, понеже приятелят ми се смяташе за добър познавач на хазартните игри.

— Ами много просто: ти казваш едно число, след което аз казвам друго. Който е казал по-голямо число, той печели, това е арменският покер — обясни студентът.

Вицът трябва да е бил сравнително нов за времето, понеже предизвика оживление.

— Това не е никакъв покер — не се предаваше шефът. — И после кой решава, че аз трябва да кажа пръв числото, а не ти?

— Ами че който е по-силен. И точно по тая логика на народа вече два̀сет века се натрапват едни и същи принципи, от които той само губи...

— Е, значи, стигна пак на моето! — възкликна самодоволно чиновникът. — Нали и аз това казвам: блажени верующите! Когато хванете ръка, тогава ще почнете и да печелите. И по-точно — на конски великден...

В подобни случаи на полемична сполука той имаше обичай да замълчава и да ни оглежда, сякаш чака аплодисменти. Ала ние бяхме всички мислено на страната на студента и не се съмнявахме, че победата на противника е само временна.

— Вярно — кимна с фалшиво примирение студентът. — Само че в живота за разлика от арменския покер не е изключено някой ден силата да се прехвърли от едната страна на другата...

— Блажени верующите...

— ... както стана например преди известно време в царска Русия... Вероятно знаеш, че царска Русия вече не съществува. Съществува Съветският съюз.

Съветският съюз... Допускам, че днес за някои млади хора тази тема може да прозвучи като репертоар от общоприети и общоизвестни неща, между другото и за туй, че вместо да я развиваме в нейната необятност, ние понякога се задоволяваме да я маркираме с едни и същи, изтъркани от употреба фрази. Сега тази тема е насъщен елемент на всекидневието ни, ала някога бе насъщна част от нашите мечти. Запрещавана и оплювана от властите, тя се превръщаше в средоточие на вярата ни, в неподвластна на полицейския произвол територия на надеждата.

Когато първите скъпернически дозирани, но щедро окастрени от цензурата съветски филми почнаха да се появяват по екраните, ние свикнахме да посещаваме не само всеки филм, но и едва ли не всяка прожекция, вследствие на което веднаж Стария забеляза, че за да бъде всичко наред, остава само да си пренеса и леглото във „Феникс“, където по това време даваха „Пътният лист за живота“.

„Пътният лист за живота“ ние го знаехме наизуст, а също и „Веселите момчета“, „Цирк“ и „Тринадцать“. Знаехме наизуст и мелодиите, дошли тъкмо навреме, за да обновят поне отчасти музикалния ни репертоар. Защото тоя репертоар по силата на обстоятелствата бе крайно стародавен и ако не ме лъже паметта, се изчерпваше с „Интернационала“, „Варшавянката“ и една песен от времето на гражданската война, започваща с думите:

*Белая армия, черний барон
снова готовят нам царский трон...*

Що се отнася лично до мене, аз въпреки обаянието на новите мелодии, запазих сантименталната си привързаност към старите, понеже новите бяха предимно весели, а старите — героични и мене ми се струваше, че съм призван на тоя свят най-вече за героични дела, така че предпочитях пред закачливите интонации на някоя филмова песничка мъжествените, макар и отдавна познати строфи на марша:

*Так пусть же Красная
сжимает властно*

свой щик мазолестой рукой...

Подир откровението на съветските филми и песни дойде и откровението на съветската поезия. Един ден, докато се ровех из чуждестранния отдел на Чипевата книжарница, намерих някакъв каталог на „Международная книга“.

— Изписват ли съветски книги? — запитах Доко Чипев, който, седнал зад бюрото в ъгъла, преглеждаше разни писма.

— Изписваме, разбира се — отвърна Доко, без да мигне. — Ние ги изписваме, цензурата ги спира... Но ако направиш по-голяма поръчка, не е изключено и да получиш нещо.

Отнесох каталога в къщи и в съгласие с получения съвет преписах не по-малко от три дузини заглавия. Баща ми прегледа списъка, добави няколко книги, които интересуваха самия него, и ми даде необходимата сума.

Започна период на напрегнато очакване. Първите два месеца минаха някак си по-леко, тъй като Доко ме бе предупредил, че пратката може да бъде получена най-рано подир два месеца. Ала оттук нататък обстановката доста се изнерви, най-вече за Доко, понеже не минаваше ден да не го споходя с вечния въпрос:

— Пристигнаха ли?

Подир което следваше неизменният отговор:

— Няма ги.

Но разговорът рядко се изчерпваше с това.

— Може би поръчката се е загубила по пътя... така че не е зле да пратиш нова — подхвърлях.

— Как ще се загуби, когато писмото е препоръчано — възразяваше Доко.

— Нищо, че е препоръчано. В края на краищата какво ти коства да пишеш повторно.

Той отвърщаше, че може и да пише или че още е рано, и изобщо пускаше в ход някакъв уклончив отговор. Додето най-сетне един ден не издържа:

— На кого да пиша бе, човек? На полицията ли? Толкова ли не разбираш, че тоя пакет, дето го чакаме, отдавна вече бере праха в някоя канцелария на оная, голямата къща до Шарения мост!

И все пак на края обитателят на въпросната канцелария вероятно бе решил да поразчисти помещението, защото веднаж, като се отбих в горния етаж на книжарницата — вече без всякаква надежда, а просто по инерция, — Доко ме посрещна с невероятното възклицание:

— Пристигнаха!

Оказа се обаче, че това обещаващо възклицание е валидно само за книгите, поръчани от Стария — няколко скучни наръчника по технология на лаковите багри. Колкото до десетките заглавия, изписани от мене, те бяха представени само от три томчета поезия — Хлебников, Пастернак и Маяковски.

Бях едновременно и разочарован, и радостен, ала моята радост бе нищо в сравнение с тая на Доко, предвкусващ началото на един дълъг и спокоен отдих. Побързах да отнеса книгите в къщи и като оставих Стария да се любува на химическите формули, започнах да изследвам собствените си съкровища.

По-късно на ул. Търговска бе открита специална книжарница за съветски издания и аз почти всяка заран се отбивах в нея и дори си давах там среща с приятели, додето не разбрахме, че заведението е под постоянно наблюдение на полицията, и педантично разглеждах цялата новопристигнала стока, а в щастливите дни си купувах и по някоя книга, но от всички тия щастливи дни все пак най-паметен си оставаше онзи ден, когато в стаята ми за пръв път се бяха появили три томчета съветска поезия, три томчета, дошли направо от далечната съветска страна, ако не броиме междинната станция на вече споменатата канцелария до Шарения мост.

Разбира се, и аз, и приятелите ми знаехме, макар и откъслечно, немалко работи за живота в родината на социализма и можехме да говорим за тях, като че сами бяхме обхождали баражите на Днепрогес или пещите на Магнитогорск и лично бяхме беседвали с Папанин или Чкалов, ала всичко туй бе всъщност само четено и чуто, докато тези томчета бяха нещо материално и зримо. И аз им се радвах на тия три книги просто ей тъй, като на вещи, както може да се радва само един влюбен в книгата маниак, и опипвах с ръка подвързиите, и се наслаждавах на цвета на платното и наведен над разтворените страници, вдъхвах лекия приятен мирис на печатарско мастило, точно според привичките на влюбения в книгата маниак, и тоя дъх ми се

струваше един такъв особен, съветски. И едва наситил им се като на вещи, преминах към самото четене.

Хлебников не ми хареса особено. Бях изненадан от експериментите му, но не и очарован. Пастернак ме привличаше с онова, което успявах да разбера или си въобразявах, че разбирам в стиховете му, ала при тогавашните ми познания на руския език, то съвсем не беше много. Затуй пък Маяковски ме увлече изведнаж, макар че и тук не всичко ми бе понятно, поне при първо четене.

Това не бе любов от пръв поглед. Маяковски вече ми бе известен от откъслечните преводи на Гео Милев и аз знаех тия преводи почти наизуст. Но оригиналните стихове бяха нещо съвсем различно от преводите и сега държах в ръцете си цял том такива стихове и само чаках баща ми да тръгне на лекции и да остана сам, за да задекламирам на висок глас:

*Разворачивайтесь в марше!
Словесной не место кляузе.
Тише, ораторы!
Ваше
слово,
товарищ маузер.*

Защото тия стихове просто изискваха да бъдат четени на глас. Те звучаха призивно и властно като реч на улична демонстрация, те бяха тъкмо това, което ми се струваше, че трябва да бъде революционната поезия. А в същото време бяха чужди на пресиления патос, на театралната поза, на кухото красноречие. Тържествените интонации, преди още да станат прекалено тържествени, спадаха до прозаизма на всекидневния говор и — обратно — от битовия иронично скициран детайл неусетно се стигаше до голямото патетично обобщение.

У Маяковски ме привличаше дори това, което дразнеше някои мои приятели — предизвикателният му тон, неприкритата му самонадеяност, дори наперените пози, които по правило бе заемал пред фотообектива. На мене лично ми се струваше, че зад тия пози се крие не толкова самонадеяност, колкото увереност в правдата на една позиция, не маниакална самовлюбеност, а героична всеотдайност:

*Мне наплевать
на бронзы ногопудье,
мне наплевать
на мрамурную слизь.
Сочтемся славою, —
ведь мы свои же люди, —
пускай нам
общим памятником будет
построенный
в боях
социализм.*

Въпросните приятели обаче смятаха, че адмиращията ми към Маяковски е резултат не толкова на родство в таланта, колкото на родство в арогантността. Не се опитвах да възразявам, между другото и за туй, че в тия думи имаше нещо вярно. И в стиховете ми, и в държането ми от онова време наистина съществуваха доста отчетливи прояви на грубост и предизвикателство. Подобни неща лесно могат да се обяснят с една банална младежка самонадеяност, обаче днес, когато се сещам за тях, струва ми се, че това обяснение е прекалено просто, за да бъде вярно. Проблемът, разбира се, не е от особено значение дори за самия мене, ала след като веднаж съм го засегнал, ще ми се да добавя, че би следвало освен известна доза младежко самочувствие да се имат пред вид поне още две неща, за да се разберат хлапашките ми пози. Първото е, че бях страшно стеснителен. А известно е, че когато си страшно стеснителен, най-лесното е да потърсиш спасение зад маската на една показна самоувереност. Второто и по-важното е, че възгледите и привичките, които все повече възприемах, ме поставяха и все по-често в конфликт с обичайната ми среда. Бях скъсал — неусетно дори за себе си — с много от тия принципи, представляващи азбучни етични и естетични истини за моя баща. Наистина баща ми не предизвикваше у мене враждебни реакции поради връзката на обич и поради туй, че уважаваше моята самостоятелност и никога не ми натрапваше схващанията си. Но други хора ги натрапваха или се дразнеха от разрушителните ми идеи и бохемска непристойност. Не искам да кажа, че познатите или близките на семейството бяха някакви

закоравели реакционери и тесногръди пуритани. Те бяха в по-голямата си част просто туй, което бе прието да се нарича тогава „порядъчни хора“, сиреч хора, предпазливи и умерени във всичко, включително и в либерализма си.

Веднаж, когато на някакъв имен ден в някаква среда на близки се бе разгорял някакъв политически спор, един мой възрастен сродник се обади в моя защита:

— А бе оставете го момчето, защо сте го натракали!

— Защото говори като изпечен комунист — обади се някой.

— Че какво, като говори? Нали сега му е времето да бъде комунист!

И възползувал се от внезапната тишина и настъпилото смайване, сродникът добродушно поясни:

— Един голям човек е казал, че който до двайсетгодишна възраст не е бил комунист, той няма сърце, а който и след двайсетгодишна възраст продължава да бъде комунист, той няма ум.

Сентенцията с ненадейния си обрат успокои аудиторията и само аз си позволих да забележа:

— Е, да, предателят винаги се осланя на това оправдание, че е поумнял.

Ала никой не ми обърна внимание. Разговорът вече се бе насочил към друга тема.

В средата на връстниците си аз се движех сред съидейници или сред хлапета, с които можех да споря на равна нога. Но в средата на възрастните най-често бях сам, заобиколен от порицание, пренебрежение или снизходителен скептицизъм. И за да се почувствам по-неуязвим, въоръжавах се с предизвикателно държане, самонадеяност и остри изрази.

Тая поза при цялата си наивност постепенно се бе превърнала в моя опора. Втората опора бяха приятелите. И някои от тия приятели, оказали ми най-силно влияние, бяха всъщност хора, с които общувах само въображаемо. Като Маяковски.

Дръзкото изражение и дръзкият поетичен тон на Маяковски не ме дразнеха. Те ми се струваха естествени за човек, привикнал да живее в схватки. Нали той самият бе казал: „... Обвинявали са ме в толкова грехове, каквито имам и каквито нямам, та понякога ми се ще да замина нанякъде и да прекарам година-две, само да не слушам

ругатни. Но естествено на втория ден от този песимизъм отново се ободрявам и запретнал ръкави, започвам да се бия, определяйки правото си на съществуване като писател на революцията...“ Не, навъсенният израз и предизвикателната стойка на Маяковски съвсем не ме отблъскваха и съвсем не бе трудно зад привидното грубиянство на тоя поет да се отгатне чувствителната му душа. Грубияните не се самоубиват.

В ония години, пък и по-късно изпитвах силното влияние и на един друг човек, който, струва ми се, стоеше не само неизмеримо високо над мене, но и високо над Маяковски.

Трябва да бях към края на седмия клас, тоест именно в периода, когато се питах защо още никой не ми възлага никаква нелегална работа, както би се полагало на истински комунист. Един ден съученикът, дето седеше с мене на един чин, ми прошепна по време на последния час, че вечерта в толкова и толкова часа трябва да бъда в квартирата му. И в резултат именно на тая покана за пръв път се озовах в марксистки кръжок.

Първата ми изненада бе, че нелегалният кръжок се свиква не в някакво по-тайнствено място, а в прозаичната квартира на моя приятел, дето често се събирахме да играем карти. Втората изненада бе, че лектор се оказа не друг, а споменатият вече туберкулозен студент, с когото експедирахме онова никому ненужно вестниче.

Студентът, вероятно по някакъв предварително уговорен план, пристигна едва след като всички се бяхме събрали, поздрави ни бегло и запита дали вече сме намислили легендата, в случай че полицията ненадейно ни споходи.

— Събрали сме се да играем белот... — подхвърли Жоро.

— Не сме ли множко за белот? — възрази студентът, които явно нямаше никакво понятие за тая игра.

— Точно две карета сме.

— Добре, нека бъде белот. Донеси картите — нареди лекторът на домакина.

Тестетата бяха поставени на двете масички, запалихме цигари, за да изострим възприемателните си способности, и беседата започна. Пътем казано, цигарите се палеха една подир друга и всички пушеха с изключение на туберкулозния, а затуленото с перде прозорче нямаше как да се отвори, тъй като бе само на три метра от прозорците на

на срещната кооперация. Изобщо в стаята бе непоносим задух и димът се стелеше като гъста мъгла, сред която охтичавият докладчик с бледото си лице на стоик водеше неравна борба с никотиновата отрова и с нашето философско невежество.

Едва когато беседата приключи, домакинът се сети, че хазайката я няма и може да се отвори вратата към вестибюла. Тютюневият дим се поразнесе. Доиде ред на въпросите, сиреч настъпи неловко мълчание. Жоро поглеждаше крадешком купчината карти и аз отгатвах по носталгичния му израз, че би предпочел белотът да е истинското ни занимание, а марксистическият кръжок да бъде легендата, въпреки всички произтичащи от това рискове.

Лекцията представляваше встъпление към диалектическия материализъм като метод и светоглед и аз се боях, че събранието ще се окаже не твърде подготвено за подобна материя, тъй като бе съставено главно от новаци като мене. Но ето, че някой зададе въпрос, а след него започнаха да говорят и всички останали освен мене и Жоро. Жоро се отнасяше към проблемите на революцията най-вече с интереса на емпирик. Неотдавна при улична схватка той бе успял да смъкне един полицаи от коня и добре да го набъхти в суматоката, с което безспорно се бе издигнал в очите ни. Той обаче бъкел не разбираше от законите на диалектиката и дори не изпитваше особени угризения от невежеството си. Що се отнася до мене, познанията ми бяха доста откъслечни и смятах, че по-добре е да си мълча, отколкото да изтъря някоя глупост.

Студентът явно имаше не само опит на нелегален лектор, но и талант на педагог, защото отговаряше късо и понятно на всеки поставян въпрос. А след като въпросите свършиха, той извади от чантата си и съответната литература, която следваше да ползува ме. Уви, литературата се изчерпваше с два тома — два тома за седем души — и книгите трябваше да се върнат час по-скоро, за да послужат на друг кръжок.

Вероятно студентът бе уловил гладния ми израз при появата на томовете, защото се оказах един от двамата щастливци, удостоени да се запознаят преди всички останали с наличната литература. Книгата, която ми се падна, носеше заглавие „Въпроси на ленинизма“. И това бе първият ми пряк досег с мисълта на оня човек, който тепърва щеше да упражни върху мене такова силно влияние.

Не знам дали е вече твърде късно, или още много рано да се развива тая болезнена тема, но нямам намерение в момента да се спирам подробно на нея. Не мога обаче и просто да я прескоча, защото туй би означавало да прескоча и други, твърде важни поне за мене неща. Още по-малко съм наклонен да се отказвам от едно минало, което вече е свършен и неподлежащ на изменение факт. Подобен отказ е равносилен на подлост спрямо самия мене или спрямо другите, доколкото цели да ме представи за нещо, което не съм. И всичко, което се случи много по-късно, не може да отмени онуй, което се бе случило по-рано, именно защото то бе дошло по-късно. И ако си успял наистина да изживееш една еволюция от онова, което си бил, до това, което си, промяната следва да проличи не в показни декларации, а в поведение и дела.

Възможно е сега, с късна дата, младежът, крило бях някога, да изглежда само наивен или фанатичен служител на един култ. Дори сигурно е така. Но трябва да призная, даже и днес това съвсем не ме кара да се червя от срам. Защото, макар да обожавахме Сталин, ние го обожавахме не като смразяващ идол, а като образец на мъдрост и действеност, на естественост и простота, виждахме го тъй, както го бе видял и Барбюс: „Човек с глава на учен, с лице на работник и с дрехи на прост войник.“

И после, за нас Сталин, това бе Съветският съюз. Може туй да е резултат на атавистичния наследствен стремеж да опростяваме нещата, за да се оправим някак си в безпределната сложност на заобикалящия ни свят, но ние имахме нужда от един всеобеман символ и за нас този символ бе Сталин, символ на революцията, символ на бъдещето, символ на борбата срещу мрака, която много скоро щеше да прерасне в колосален и съдбоносен сблъсък.

Когато слушаш днес разсъжденията на някои скептици, имаш чувството, че те само от приличие не обвиняват в глупост и ония незнайни бойци, които се вдигаха от окопа и отиваха на смърт с думите „За Родину, за Сталина!“ Не знам обаче дали тия, които са останали живи, трябва само понеже са оставали живи, да се извиняват за вярата си в тоя човек, след като това бе чиста вяра не просто в един човек, а преди всичко в една идея и в един път.

Разбира се, сега вече не е трудно да се възрази на много неща. Само че аз говоря не за сега, а за някога. И тъкмо в онова някога

книгата, получена от студента, ми направи поразително впечатление. Всъщност имам пред вид не цялата обемиста книга, а само главата за диалектическия и исторически материализъм, която по съвета на лектора прочетох най-първо. С нея почнах и с нея свърших, защото едва си бях взел някои бележки и ми изтръгнаха тома от ръцете.

Огромното и сложно учение вече ми се разкриваше ясно и просто в основните си принципи. Днес вече ние сме свикнали да гледаме с подозрение на прекалената простота и на пределната яснота, защото сме разбрали, че нещата в действителност рядко са така прости и отчетливи. Но аз говоря и в тоя случай не за днес, а за някога. Някога, обезкуражен пред трудността на „Капитала“, някога, объркан от неволно дочути неща и от небрежно прочетени книжлета, аз най-сетне бях намерил здравата основа, на която да стъпя. В края на краищата човек не може да почне от най-сложното. В края на краищата, за да тръгнеш, необходимо е да получиш ръководната насока на някои основни положения, изложени възможно по-просто. Това не е беда. Бедата започва често оттук натам, защото забравяме, че тия основни положения са абстракции на една невероятна сложност, че са пределно опростен, а следователно и крайно обеднен вариант на истината. И като ги обявяваме не само за неизменни, но и за всеизчерпващи, превръщаме ги от жива методология в застинал кодекс.

По онова време обаче тия опасности съвсем не ме вълнуваха. Струваше ми се, че съм назърнал в учението като в някакво езеро, което изведнаж ми бе разбудило кристалночистите си дълбини. По-късно дойде ред да открия и Ленин, ала това не помрачи обаянието на първоначалната находка. Ленин бе легендата, а другият бе настоящето. Или както по онова време обичаха да казват: „Ленин, това е Сталин днес.“ Разбира се, Ленин не бе Сталин, нито обратното. Колкото повърхностно да познавах и двамата, за мене бе ясно, че те са твърде различни и като характери, и като мисъл. Не смятах, че е нужно да ги съпоставям и сравнявам. Но във въображението ми властвуваше най-вече този вторият, живият и настоящият, който в момента стоеше на кормилото.

Снимката му, поставена в рамка, бе окачена над работната ми маса, не за демонстрация пред близките, а в знак на привързаност към него. Една снимка, вероятно от края на 20-те години — лула в ръката,

проста куртка и все още черни мустаци. Все пак по-приятно е да гледаш кумира си в по-млада възраст, особено когато ти самият си млад, това ти дава възможност да го чувстваш по-близък.

По-късно, след юни 1941, присъствието на тая голяма снимка взе да става неудобно. Но тъкмо в тези дни изпитвах и най-голяма нужда да се вглеждам понякога в това излъчващо спокойна сила лице и в тия леко присвити, виращи се проникателно в мене очи. Да махна fotografia ми се струваше почти равносилно на предателство. Ала не можех и да я държа — в къщи идваха разни хора. Затуй реших въпроса компромисно. От едната страна на рамката поставих автопортрета на Ван Гог, а от другата си остана предишната снимка. Така че когато бях сам, всичко си бе, както по-рано, но щом на вратата се позвънеше, върху стената се появяваше образът на художника. Сталин и Ван Гог — това бе вероятно доста странно съжителство, ала на мене лично не ми се виждаше чак толкова странно, понеже бях привързан и към двамата, макар и по различен начин.

За да се върна отново към събитията от по-ранна дата, следва да поясня, че нелегалният ни кръжок не можа да просъществува твърде дълго. Скоро дойде лятната ваканция, а през есента настъпиха затруднения от квартирен характер и ние се пръснахме. По-късно ме извикаха в един друг кръжок, но тук вече лектор не беше познатият ми туберкулозен студент. Изобщо оттогава не ми се случи повече да го видя тоя студент, нито пък се сецах твърде за него, понеже не бяхме чак толкова близки. И все пак понякога се сецах ей така, най-неочаквано, според закона, по който в спомена ти изплуват неща, без да си ги викал. Питам се дали е попаднал в затвора, или охтиката го е довършила. И си казвах, ето един човек, който не е нещастен, макар да има достатъчно основания за това. Живееше като несретник, спеше по чужди квартири, а жалките суми, припечелвани оттук-оттам, бяха единственият му източник за прехрана. Настоящото му бе туберкулоза, а недалечното бъдеще — вероятно смърт. И все пак той не се чувстваше нещастен просто защото не му оставаше време за това, просто защото мислеше не толкова за себе си, колкото за онова, светлото и голямото, на което се бе посветил. И отново го виждах заобиколен от тия седем хлапаци, които сякаш бяха решили да го задушат с цигарите си, да стои блед и невъзмутим и да излага с глухия си равен глас двете страни на основния философски въпрос. Той

наистина бе тъй вдаден в апостолската си мисия, че дори не усещаше душната никотинова мъгла, камо ли да усеща живота като страдание и гибел.

Що се отнася до мене, идейното ми посвещение във от кръжоците се ограничаваше с инцидентните участия в някои улични демонстрации. За пръв път бях присъствувал на подобна демонстрация още като хлапак, когато приятели от махалата ме бяха замъкнали на погребението на Петко Напетов — колкото за да опитам вкуса на стражарските палки. По-късно, към края на 1936, бях подложен на същото изпитание, когато крачехме подир ковчега на Асен Златаров, А още по-късно експериментът се повтори при погребението на Александър Малинов. В другите демонстрации, по Царя и пред университета, се отървавах по-лесно. Изобщо мене ме биеха главно на погребения.

* * *

Подир завършване на гимназията повечето ми съученици влязоха в университета. Останалите влязоха в кръчмата. Имаше и такива, които се опитваха да съчетават и двете призвания, но известно е, че две дини под една мишница трудно се носят.

Постъпих в университета най-вече с намерение да избягна казармата. Следната есен трябваше да се обяви конкурс за стипендия по история на изкуството и бях твърдо решил, ако ще да пукна, обаче да спечеля конкурса. Само че следващата есен, вместо да обявят конкурса, обявиха войната. Така че все пак налагаше се да погледна по-сериозно на университета. Това и правех, но не чак дотам, че да посещавам и лекциите. И доколкото посещавах лекции, те не бяха по моята специалност.

Би следвало да прескачам поне в края на семестъра, да ми разписват книжката. Ала един мой приятел художник, тъй майсторски подправяше подписите на всички професори, че не си струваше да висиш по лекциите за няколко подписа.

Изпитите обаче взимах. Взимах ги с помощта на седемдневни денонощни бдения, по време на които нагъвах заедно с учебниците и конски дози хапове за поддържане бодростта на ума. В деня на сесията

тая бодрост се изостряше до такава невероятна степен, че отговарях на въпросите машинално като сомнамбул и удивено се вслушвах в собствения си глас, сякаш принадлежеше на някой друг човек, бърбещ нейде в съседната стая. Колкото до отличните бележки, които получавах, те и до днес принадлежат към сферата на свръхестествените явления, чиято тайна не съм съумял да отгатна.

Понеже почти не стъпвах в университета, нямах и постоянни връзки с БОНСС и се отзовавах само когато приятели ме викаха за една или друга акция. Колкото до връзките ми с кръчмата, те бяха в началото значително по-тесни, макар че и тук с течение на времето нещата се усложниха.

В кръчмата бяха хлътнали хора като Антон и Сашо, към които имах определена слабост, и затуй в първите месеци на свободен живот сметнах, че приятелският дълг ми повелява да ги последвам.

Не знам защо, но даден тип субекти на дадена възраст изпитват такова опиянение от свободата, след като успеят да се измъкнат от един затвор, че съвсем загубват ума си и се натикват в друг затвор. Гимназията, от която бяхме успели да се изтръгнем, бе наистина като затвор. Сградата, представляваща четириъгълник с непристъпен вътрешен двор; самият този постлан с павеа, гол и мрачен двор; обкованите с решетки прозорци на долния етаж; вратите, заключващи се тутакси след първия звънец; куртките с колани и стягащи врата високи яки; даскалите дегенерати и садисти, които за щастие бяха малцинство сред учителския персонал, но малцинство напълно достатъчно, за да ти отрови живота — всичко това наистина доста напомняше на затвор.

И ето, едва отървали се от тоя квадратен зандан, облекли цивилните костюми и очаровани от завоюваната свобода, ние бързахме да напуснем слънчевия ден, за да се напъхаме в полумрака на един друг зандан — усойната пивница, вмирисана на вкиснато вино и застоял тютюнев дим. Хитра работа — както казваше дъщеря ми, когато бе малка.

При това по своето времетраене заниманията в гимназията бяха нищо в сравнение с тия в кръчмата. Бохемският щаб на приятелите ми пиеше тук от заран до късно през нощта и дори когато не пиеше, продължаваше да виси, в очакване някой да донесе пари за пиене.

Изплаших се именно от времетраенето. Аз самият можех да издържа на двудневен гуляй, ала подир туй се усещах тъй отровен от алкохола, че трябваше да прекъсна поне за седмица. Това бе естествена защитна спирачка на организма. Не се съмнявах обаче, че с по-голямо упорство тя би могла да бъде прекършена. Още повече околните правеха всичко необходимо, за да те окуражат в тая насока, и ако се случеше някой ден да не се отбиеш в кръчмата, бързаха да те обвинят, че си се уеснафчил. Именно това ме изплаши: че под напора на тия всеобщи ободрителни викове може да прекърша защитната спирачка и да остана завинаги в кръчмата. Защото, колкото и да бях вятърничав по онова време, все пак никога не съм бил дотам вятърничав, та да смятам, че житейското ми призвание е да пия.

Затуй наложих си да понасям тежките обвинения в уеснафчване. И за да ги чувам възможно по-рядко, започнах и възможно по-рядко да се отбивам в „Трявна“. И понеже не привикнах с пътя към университета, а избягах и пътя към кръчмата, така се случи, че се озовах съвсем естествено при писателите комунисти.

Те ме приеха в средата си като свой, без обичайното дразнещо снизхождение на по-възрастните към младока. Приеха ме изведнаж, без подозрения и без официалности, за което винаги съм им бил благодарен, макар че някои от тях вече си отидоха, преди да се сетя да им го кажа. С едни се срещах от време на време, с други се виждах всеки ден, ала те почти всички, в една или друга степен, съставяха онзи другарски кръг, без който бих се чувствал съвсем сам, съвсем безпомощен, а вероятно и съвсем излишен.

Общуването ми с писателите комунисти не се изчерпваше с приятелски разговори по заведенията. По-младите бяха създали литературен кръжок „Христо Смирненски“, където приеха и мене. Сега тия форми на работа могат да се сторят някому доста любителски, но за нас някога те бяха насъщни. Нелегалният кръжок ни даваше възможността да обсъждаме писателските си възгледи и да четем тия свои произведения, които поради идейна острота нямаха никакъв шанс да стигнат до печата. Ала по-важно от всичко бе може би туй, че в кръжока се чувствахме именно като членове на едно голямо семейство, а не като изолирани самотни единици. Което съвсем не означава, че си разменяхме само мили усмивки. Напротив — споряхме, възразявахме си, дори се карахме. Тогава все още владеехме

това изкуство да се караме, без да се скарваме, и да спорим, без да нарушаваме приятелството. Едно изкуство, уви, почти излязло от мода днес.

Веднаж — мисля, че беше през март 1940 — приятел от БОНСС ми каза, че трябва да участвам в някакво литературно четене. Така за пръв път ми се случи да се явя пред публика. Не без известен скромнен успех. И не без известни дребни усложнения.

Залата бе пълна главно с младежи, сиреч с ентузиастични, прочее нищо чудно, че след като издекламирах двете си скромни стихотворения, ме извикаха на бис. Издекламирах още едно стихотворение и отново ме извикаха на бис. Четвърта творба обаче не бях запаметил, затуй стоях като дърво на сцената и се чудех какво да правя, докато публиката в салона ревеше окуражително. Всъщност четвъртата творба дремеше цяла-целеничка в съзнанието ми, но тя бе пълна с предизвикателни изрази, с фашисти, стражари, крастави псета и изобщо бе тъкмо от този тип, който на времето бе най-строго запретен.

Ала младежта в залата надаваше призивни викове и атмосферата бе наелектризирана докрай и аз също бях наелектризиран до степен на саможертва, така че плюх си в пазвата и издекламирах стихотворението „Родина“.

Залата избухна в аплодисменти и викове. Сладък рев. Нежна музика за ухото на поета. Значително по-нежна от думите, които малко по-късно някой ми пошушна зад кулисите:

— Дошъл е един агент да те прибере...

Приятелите ме заобиколиха и набързо ме измъкнаха от задния изход. Изобщо всичко се размина. Поне аз мислех, че се е разминало, додето един ден по-късно в къщи не се позвъня настойчиво, както звънят само пощаджиите и млекарите. Само че не беше пощаджията или млекарят, а униформен полицаи, който ми връчи призовката. За същия следобед. И за оная, голямата къща до Шарения мост, както се изразяваше Доко.

— Викат ме в Дирекцията — съобщих на Кольо Ланков, когото срещнах малко по-късно.

— За какво те викат?

Разправих му накъсо.

— Сигурно ще те накарат да напишеш стихотворението в показанията. Трябва да го прекроиш в по-безобидна версия и добре да я запомниш — рече Кольо.

— А ако ме питат за убежденията?

— Нямам убеждения.

— Как така?

— Ами така: „Поет съм и не се занимавам с политика.“

Въоръжен с още няколко съвета от подобен род, малко преди уречения час се отправих към Лъвовия мост. Мартенското слънце преваляше към залез, без да се грижи за моя разпит, също както и гражданите, шляпащи в кишата по Мария Луиза и забързани по работата си. Преди да прекрача прага на мрачната сграда, хвърлих последен поглед към булеварда. Снегът се топеше, по небето летяха бели перести облачета, а вятърът си правеше шеги с шапките на минувачите и аз си помислих колко приятно би било, ако можех сега да се пошляя без цел из тия предпролетни улици и защо, когато сме свободни, ние никога не използваме времето си, а закопняваме да го използваме едва когато вече не разполагаме с него.

Караулът на входа ме насочи към съответния етаж, дето пред съответната стая бе поставена излъскана от хорските задници скамейка. Тук, изглежда, се чакаше често и продължително като при зъболекар. В коридора зърнах една позната артистка, която също бе участвувала в злополучното четене.

— И ти ли... — понечих да кажа, но някакъв агент, когото не бях забелязал, ми кресна от дъното на коридора:

— Ей, вие там, без приказки! Това да не е кафене!

Отпуснах се примирен на скамейката, за да внеса и своята скромна лепта в излъскването на казионната мебел. Взех да убивам времето, като преговарях мислено новия вариант на поетичната си творба. Имаше две критични места, където устата ми предателски понечваше да изплюе старата пакостна версия, така че залових се упорито да ги преповтарям наум, за да се предпазя от провал. Бях съвсем потънал в тия упражнения, когато вратата насреща ненадейно се отвори и на прага застана някакъв подозрителен тип. Бе небръснат и с полуразвързана вратовръзка. Помислих, че е арестант, но се оказа агент.

Той огледа с неприязнен поглед артистката, сетне погледна мене, сетне пак артистката, додето на края ми изкомандува:

— Влизай ти!

Кабинетът, в който се озовах, бе обширен и полутъмен, с плътно закрити от тежки завеси прозорци и с една-единствена лампа в зелен абажур на бюрото. Трима или четирима агенти се спотайваха из ъглите на помещението, без да се брои тоя, дето ме бе въвел. А пред самото бюро стоеше леко разкрачен невисок човек в тъмен костюм и бяла риза и лениво ме изучаваше, поприсвил очи, сякаш се пазеше да не видя цвета им.

Разбрах, че съм се озовал при Гешев. Никой не ми го бе описал как изглежда, но разбрах, че съм в неговия кабинет и че човекът, изправен пред бюрото, е самият Гешев.

— Е, говори де! — произнесе най-сетне той с грапав глас, когато мълчанието вече бе станало прекалено дълго.

— Какво да говоря? — запитах неловко.

— Ами как върви поезията... какви стихове декламираш по вечеринките...

— Най-обикновени.

— Е, сигурно не са толкова обикновени, щом така ти ръкопляскаат...

Той ненадейно извърна глава към ъгъла и запита:

— Къде са текстовете?

— Нямаме ги. Не са депозириани — чу се глас от ъгъла.

— Че тогава как сте го пуснали да декламира? — изръмжа Гешев.

Устните му се свиха сърдито, сякаш се готвеше да изтърси някоя псувня, но преглътна и отново ме погледна.

Тия текстове бяха само подробност, но подробност, която — както скоро разбрах — ми спести доста неприятности. По нареждане на полицията текстовете на всяка програма трябваше предварително да се представят за одобрение. Аз обаче поради обичайната си небрежност не бях депозирал стиховете си, а съответният чиновник също поради небрежност не бе забелязал пропуската. В резултат на което сега нито се знаеше какво точно съм рецитирал, нито можеше да ми се търси сметка, че съм рецитирал нещо различно от депозираното.

— Защо не си представил стиховете? — запита Гешев.

— Не са ми съобщили, че трябва да ги представя.

— Ти си ги казвал наизуст...

— Именно.

— Е, тогава ще ги кажеш и на нас. Почни отзад напред, от последното.

Това бе второто ми литературно четене. Най-неприятното и най-необичайното през целия ми живот. Поетичен рецитал в кабинета на Гешев.

Издекламирах произведението в новия му вариант, като с успех преодолях и двата опасни пасажа. След като свърших, отново се възцари мълчание. Гешев стоеше, вперил поглед в килима, сякаш внимателно изучаваше шарките му в дрезгавината.

— Добре — рече по едно време шефът, като вдигна глава. — Само че ние тук, момчето ми, не разбираме много от поезия. Така че по-хубаво ще е да ни ги разправиш тия стихове със свои думи: какви идеи си вложил, какво си искал да кажеш... Изобщо, направи ни един такъв по-подробен и по-ясен разбор, като за прости хора...

Пригответил се бях и по тая точка, тъй че направих им един разбор в духа на официалния патриотизъм.

— Е, да, но ти ги говориш там едни такива, че пет пари не даваш за границите... — напомни Гешев. — Значи, си интернационалист?

— А вие смятате ли, че трябва да признавам сегашните граници на България като справедливи? — запитах с цялото си нахалство.

Той ме погледна колебливо, сякаш се двоумеше дали да ми плесне един шамар, или да остави за по-късно. Сетне вероятно реши да остави за по-късно и мина на други въпроси. Мъчех се да отговарям според получените инструкции и на Гешев очевидно му бе съвсем ясно, че отговарям по инструкции, и като че просто се забавляваше да следи дали казвам именно това, което той сам очакваше, че ще кажа. На края обаче играта все пак му омръзна и чух да произнася отегчено:

— Добре си си научил урока.

Почти не виждах присвитите му очи, но неприятно усещах пронизващата им сила.

— Не бой се, няма да питам кой ти е учителят. Не е и важно. Някой комунист като тебе, кой друг? Защото ти няма да седнеш да ме убеждаваш, че не си и комунист, нали?

— Поет съм. Не се занимавам с политика.

Той направи две крачки към мене и вдигна ръка. Приготвих се да посрещна стоически шамара, ала Гешев само поддържа тъй ръката си във въздуха, сякаш изучаваше маникюра ѝ, сетне лениво я отпусна.

— Значи, пак по урока?

— Защо „по урока“? — запитах невинно.

Той отново вдигна ръка и аз отново се приготвих за шамара, но ръката и тоя път се отпусна, обаче сега легна на рамото ми:

— Виж какво, момче! Ти си умно момче, нали? Искам да кажа, минаваш за умно момче: следваш философия, пишеш стихове... Е, добре: ако наистина си умен, трябва хубавичко да помислиш по това, което сега ще ти кажа, защото аз не обичам да повтарям...

Дошъл бе ред на нравоучението, обичайно при едно първо и съвсем леко провинение. Слушах разсеяно и се опитвах да съобразя дали наистина ми се е разминало.

— Ти си комунист и ние го знаем. Защото, като казах, че сме прости хора, ти пък да не си въобразиш, че сме ахмаци. И стихотворението ти е комунистическо. И ако не бе станало това недоглеждане с текста, щяхме да му направим малко по-друг разбор. Макар че на мене не ми е нужен разбор. Мога да те натикам долу в зимника и без разбор. А там, долу в зимника, нещата се развиват по друг начин. И ти ще го разбереш, ако не се вразумиш. А сега ще те пусна...

Той млъкна и внезапно ме погледна, за да разчете реакцията ми. Но аз не се бях разтопил от умиление, а навел апатично глава, чаках края на проповедта.

— Защо да не те пусна? Ако не се вразумиш, пак тук ще дойдеш. Няма как да не дойдеш. Всички пътища на комунизма, момчето ми, минават през тоя кабинет. А подир кабинета... Но защо да те плаша? Ти си поет, чувствителна душа...

Гешев продължи още малко в тоя дух, като ту даваше вид, че ме щади, ту ми пъхаше под носа материали за мрачен размисъл.

— Хайде сега върви оттатък да си пишеш показанията — рече най-сетне той, сякаш отвратен от собственото си сладкодумие.

Когато един час по-късно се озовах на свобода, навън отдавна бе мръкнало. Старинните глобуси на Львовия мост сияеха в синята нощ като цяла фамилия от бели луни. Капчуците тропаха звънко, снегът продължаваше да се топи. Сега вече можех да се разхождам колкото си

ща, ала не ми се разхождаше. Искаше ми се да споделя с някого облекчението си. После реших, че това е съвсем глупаво, и машинално се отправих към къщи. Облекчение ли? — мислех си. — От какво? От това, че тоя път ти се размина? А следващият път?

Този тип наистина бе успял добре да ми набие в главата идеята за „следващия път“ със зимника и всичко останало. Именно само идеята, без излишни подробности, понеже знаеше, че подробностите ще ги науча и без него. И беше прав. Мълвата за зверствата в зимниците на Обществената безопасност бе достатъчно популярна. А неотдавна и един познат подир дълго отсъствие се бе отбил в къщи, за да ми разправи как бил задържан и колко време го мъчили, и какви средства пускали в действие — гумените палки, електрическата машина, клечките, забивани под ноктите. И естествено, за по-нагледно ми показваше следите от изпитанията.

Място лично участие в конспирацията бе равносилно на дреболии — събирания по квартири, разпространение на нелегални материали, продажба на помощни марки. Но човек хлътва и за дреболии. И въпросът, който ме мъчеше, не бе дали ще хлътна, или не, а дали, веднъж хлътнал, ще издържа. Защото вече не бях тъй сигурен, че съм призван за героични дела. На боя смятах, че ще издържа, вече бях ял бой. Електрическата машина също не ме изпълваше с мистичен ужас. Ще стиснеш зъби и ще търпиш, додето припаднеш. Но запалените клечки под ноктите... Мисълта за тия запалени клечки страшно разколебаваше вярата ми в героичните качества на моето бедно тяло.

А междуременно животът продължаваше. И връзките ми с хора на движението все повече се разширяваха. И докато наблюдавах тия хора или разговарях с тях, въпросите за верността и героизма, за щастието и страданието нерядко отново възникваха в една нова светлина.

* * *

Изминаха повече от тридесет години, а все още не съм написал нищо за този човек, ако не броим един младежки спомен, печатан някога в някакъв сборник. Да, повече от тридесет години — наистина

премного, за да кажеш, че не ти е стигнало време да събереш мислите в главата си. По-скоро би могло да се допусне, че просто съм го забравил.

А всъщност, ако все не се решавах да пиша за него, то бе именно понеже не бях го забравил. Няма нищо по-лесно от туй да пишеш за някого, след като си го забравил, искам да кажа, след като чувството е поизбледняло. Тогава сядаш и почваш да правиш литература. Но от спомена за тоя човек е нелепо да правиш литература. И ако си дружил с него, няма начин да го забравиш. Защото е проникнал в тебе, станал е част от тебе и по-точно от онова нещо в тебе, което сме приели да наричаме съвест.

Смята се, че само престъпникът се бои да остане насаме със съвестта си. Но със същия успех би могло и да се каже, че само на светеца е приятно да беседва с нея. Аз не съм светец. И макар да ми се случва през нощите на безсъние в тишината и тютюневия дим да разговарям понякога със съвестта си, предпочитам да не водя протокол за тия разговори. А да пишеш за времето на младостта и за дружбата си с Вапцаров е все едно да водиш тъкмо такъв протокол. Защото не може да не си спомниш какъв човек беше той и не може да не помислиш какъв би бил днеска, ако бе останал жив, и не може да не си кажеш, че ти самият нито си бил, нито си станал като тоя човек.

А на всичко отгоре идва и затруднението от дистанцията. Не дистанцията на времето, а дистанцията на пиедестала. Трудно е да хванеш подръка един човек и свойски да му заговориш, когато вече е поставен върху високия пиедестал на легендата. И твърде голям е рискът всеки жест на приятелство да бъде сметнат за неуместно интимничене или дори за опит сам да си осигуриш едно местенце върху пиедестала.

И какво особено, какво такава неизвестно и от значение за историята бих могъл да кажа за тоя човек? Нашата дружба бе изпълнена с делнични дреболии без значение, с нощни разходки из улиците, с разговори по заведенията, много разговори, все на тия вечните две теми — войната и поезията. Някои от тези разговори съм вече забравил, а други завинаги са се врязали в паметта ми, но какво, като са се врязали? Сега, подир толкова години, с какво бих могъл да докажа достоверността на свидетелството си освен със задължаващото чувство на обич и привързаност — какви големи фрази — към

покойния приятел? Но това чувство също би трябвало да се доказва, освен пред най-близките, а стане ли нужда да доказваш, почваш да се чувстваш като обвиняем и изобщо предпочиташ да зарежеш хлъзгавата почва на мемоаристиката и отново да се насочиш към измислиците на някоя повест или някой роман, които пък, макар да са измислици, неизменно биват приемани за автобиографична изповед.

Той имаше сума приятели и още повече другари и познати и връзките му с много от тия хора биха могли да имат значение по-скоро за тяхното животоописание, отколкото за неговото. Същото важи и за нашата дружба. Обаче когато в глухотата и самотията на нощта почнеш да прелистваш всички тия невесели или скръбни страници на преживяното, няма как да я прескочиш тая дружба с болката на трагичния епилог, една болка, отдавна загубила остротата си, но човъркаща те все още като стар ревматизъм, една от тия болки, които мъкнем през целия живот и с които си умираме.

Допускам, че това може да е досадно не за нас, а за околните, особено за младите. Стига тая война и тая съпротива! — съм чувал да казват по повод на някой нов филм или нова книга, ала изпълнени с всичките ни стари болки. Стига ли? На нас също ни се ще да кажем стига, но няма как, защото е глупаво инвалидът да каже стига съм ходил на един крак, защото тия неща са ни белязали за цял живот, защото наша орисия е да ги помним и да ги повтаряме, да ги помним докрай и да ги повтаряме отново, за да не се повторят вече никога самите те.

Кольо често изниква в спомена ми, без нарочна покана и без пиедестал. Идва си такъв, какъвто беше някога, с бежовия шлифер, твърде дълъг, както се носеха тогава, с вратовръзката, небрежно вързана в широк възел, и с малко отпуснатата люшкаща се походка на бивш моряк. Пътем казано, той съвсем не се нуждае от пиедестал, понеже бе твърде висок, и на ръст, и в много други отношения, достатъчно висок, за да се открие сред околните и да го видиш отдалече. Не си представяйте обаче, че се движеше като тия изпъчени бабаити, които цял живот играят ролята на Гъливер сред лилипутите. Напротив, и когато вървеше, и когато седеше, бе често леко приведен, сякаш искаше не да подчертае, а да скъси дистанцията между себе си и другите.

Той влиза в обширния ярко осветен от белите глобуси хамбар на Градското казино, защото в тоя момент аз съм в Градското казино, зает да наблюдавам как хората, разполагащи с достатъчно пари, играят билиард. Приближава, пъхнал ръце в джобовете на шлифера, кима за поздрав и сяда до мене.

— Един идиот влезе подире ти — промърморвам.

— Знам.

Седим известно време, погълнати от баналната механика на карамболите. Въпросният идиот се е настанил на високо столче до бара и също следи отдалече играта или може би нас. Поглеждам го понякога с крайчеца на околото си, макар Кольо да ми е казал вече при друг случай, че мъкнат ли се подире ти, най-добре е да се правиш на балама.

— Пие ли ти се?

— Когато съм в заведение и нямам пари, винаги ми се пие.

„В такъв случай навярно доста често ти се пие“ би могъл да отвърне той. Обаче Кольо не е по евгините шеги. Не бих казал, че е лишен от чувство за хумор, но просто няма вкус към баналностите и каламбурите, които по традиция приемаме за шеги.

— Ами тогава да пием по едно вино.

И ние се преместваме на бара и сядаме точно до въпросния идиот и изпиваме по едно или по две вина и говорим за незначителни неща, а най-вече мълчим, додето на края на мене ми омръзва да мълча и се сещам, че можем да идем у брат ми.

— Не е ли късно? — пита Кольо.

— Как ще е късно, той никога не ляга преди полунощ.

Ставаме и понеже на гости не се ходи с празни ръце, вземаме от бара половинка коняк и излизаме. Онзи, идиотът, се тътри след нас чак до „Евлоги Георгиев“. Брат ми живее на горния етаж в малка къщичка с градинка. Прозорците на горния етаж са тъмни, както впрочем и тия на долния, но аз въвеждам Кольо в градинката и се отправям към вратата:

— Ще го събудим.

— В никакъв случай! — възразява приятелят ми.

Той е от хората, които се изприщват само при мисълта, че могат да се окажат в положението на натрапници.

— Ще го събудим и ще влезем — настоявам. — Омръзна ми онзи да се тътри подире ни.

— В никакъв случай!

Отстъпвам неохотно. Когато отново се озоваваме на булеварда, „онзи“ се е изпарил нанякъде. Тръгваме край реката. Есенният вятър, силен, ала все още приятно хладен, ни блъска в лицата и шуми в тополите от другата страна на канала. Улицата е пуста и подире ни няма никого. Агентът, изглежда, наистина се е изпарил.

Седмица или две по-рано баща ми бе научил от някакъв свой познат, че Вапцаров и компанията му са под наблюдение.

— Виж още днес да предупредиш Кольо — бе наредил Стария.

Предупредих го наистина, но както и очаквах, той само се усмихна и рече:

— Знам. Нали ги усещам, че са постоянно зад гърба ми.

— И какво? Ще чакаш да те спипат ли?

Кольо някак апатично сви рамене:

— Ще гледам да не ме спипат...

— Глупости. Трябва да изчезнеш. Поне временно.

— Няма как... Ти не знаеш...

Не знаех наистина. Но се досещах.

Днес, когато слушаш приказките на някои хора, можеш да останеш с впечатлението, че някога ако не всички, то почти всички са мразели нашествениците и са копнеели да се включат в борбата. Истината е доста по-скромна и освен големия брой мракобеси не бяха малко и тия, които се бояха да не би, не дай си боже, да ги замесиш в нещо или пък такива, дето бяха заели позата на разкаjali се грешници, защото хитлеристите настъпваха дълбоко в Русия и малодушието обхващаше сърцата на слабите.

И в тая ледена зловеца атмосфера, където страхът и подлостта се превръщаха в съюзници на полицейските засади, Кольо и тия като него бяха принудени ден подир ден да вършат опасната си работа, без дори да се надяват на смяна на караула, защото готовите на саможертва не бяха чак толкова много, та да се разчита на смяна.

Тогава още не знаех сума подробности, но не бях чак толкова глупав, та да не се досещам, че и този ден, както навярно и предишните, Кольо бе сновал насам-натам, за да осигурява явки и квартири. А сега, макар и капнал, не смееше да се прибере у дома си,

нито бързаше да се затвори в мизерния кафез на някой затънтен хотел. Аз също не изпитвах особена носталгия към неразборията и самотията на ергенската си стая. Затуй крачехме безцелно, следвайки машинално посоката на булеварда, и есенният вятър прииждаше и ни обгръщаше в хладните си вълни, и небето пълзеше над нас с мрачини и лунна светлина, а тополите шумяха с последните си листа.

— Тая бутилка какво ще я правим? — сетих се по някое време.

— Ами хвани я така за гърлото — и право долу на цимента. Знаеш ли как ще издрънчи...

— Жестоко е. Това струва пари. По-добре да седнем тук в храстите и да си я изпием. Ще си представим, че сме из твоя Пирин.

— Представям си го и без тия келави храсти. Да знаеш само как си го представям.

— Ей тук да седнем — предложих. — Виж какъв гъсталак: един миг, и изчезваш от погледа на света.

Край канала се простираше широка ивица градински храсти, наистина достатъчно високи и гъсти, за да те скрият от вятъра и от евентуалните минувачи. В ония безквартирни години за младежките компании бе обичайно нещо да се завират в градинските храсти, за да си допият и да побъбрят. Едно доста увлекателно занимание, завършващо по правило в участъка, тъй като подрастващата бохема съвсем забравяше, че ако гъсталакът я прикрива, то гласовете и песните я разкриват и подсещат най-близкия полицаи за служебния му дълг.

Слязохме надолу в хралалака чак дотам, дето почваше каменният зид на канала. Тук бе достатъчно отдалечено от булеварда и вятърът достатъчно силно шумеше в дърветата, а ние нямахме никакво намерение да режем песни и излияния, тъй че рискът да преспим в участъка бе минимален. И все пак някакъв риск съществуваше, колкото нищожен, толкова и глупав. Но Кольо не винаги мислеше за тия неща. Принуден да бъде конспиратор, той нямаше хладния ум на конспиратора. Той си беше поет и романтик, чувствителна душа, готова на едно малко лекомислие, ей така, в името на приятелския разговор.

Запомнил съм тази нощ заради две неща. Първото беше конякът.

— Нямаш ли ножче да извадим тапата — рекох, като се настанихме върху изсъхналата шума.

— Остави, не ми се пие.

Аз не бях тъй категоричен по въпроса, но истината е, че никога не съм могъл да пия сам. Затова, без много да му мисля, хванах бутилката за гърлото и точно по предписанието на Кольо я запратих долу на цимента. Само че стъклото не издрънча, а се разби с глух пукот.

— Също като бухалка... — промърморих. — Бухалка със заглушител.

— Де да можехме да хвърляме бухалки — въздъхна Кольо. — Хората мислят, че най-тежкото е фронтът. А пък излиза, че по-тежко е, когато няма фронт. Все едно, че се биеш с вързани ръце.

Това именно бе второто. Едно чувство за обреченост, което странно съжителствуваше с несломимата му вяра в победата.

— Трябва да наберем сили и да си развържем ръцете. Виж как нараства партизанското движение в други страни — добави той подир късо мълчание.

— Ами нали и аз това ти казвам: развържи си ръцете, изскубни се от тия агенти, дето се мъкнат подире ти.

— Защо? За делото? Или за да спася кожата?

— Защото няма друг изход.

Той се бе полуизлегнал върху сухата шума, вперил очи в небето над нас, това раздвижено есенно небе, с неясните сини облаци, летящи над черната бездна на нощта. И все така загледан в небето, произнесе тихо:

— А знаеш ли колко хора умират сега, в същия този час, додето ние с тебе седим тука...

Отначало не бях чувал нищо за човека Вапцаров и познавах само поета Никола Йонков от стихосбирката му „Моторни песни“. Той бе изпратил по пощата тази книжка на баща ми — традиционен акт на уважение от страна на младите автори към по-възрастните писатели. Стария обикновено само набързо прелистваше тия „пратки“, представляващи най-често съчинения на претенциозни бездарници, а подир туй оставяше томчето върху купчината в ъгъла на кабинета, дето имах правото да ровя и да взимам всичко, което ми се види интересно. Но той прочете от край до край малката книжка на Никола Йонков и тя му направи впечатление.

— Добре пише — отсъди Стария, което при обичайната сдържаност на оценките му се равняваше на висока похвала.

Стиховете поразиха и мене, и то не с никакви технически особености, а със своята спонтанност и искреност, с близостта си до живота, с естествеността на израза, която правеше школските изисквания на стихосложението да изглеждат нелепи. Без да имам каквато и да било представа за биографията на непознатия поет, аз не се съмнявах, че той наистина познава работническия бит, за който пише, защото тия стихове не бяха повърхностни импресии на страничен наблюдател, а излъчваха завладяващото внушение на една лична изповед. И тая лична изповед бе ярко оригинална в лиричните си интонации. Едно стихотворение на този поет не би могло да се сбърка с никое стихотворение на никой друг поет. То носеше онази неповторимост на смисъл и на израз, който отличава делото на богатия и вече оформен талант от изкуствоподобните упражнения на подражателя или дебютанта.

Няколко месеца по-късно получих отворена картичка от Светослав Минков. Молеше ме да го посетя в библиотеката на някаква кооперативна или земеделска банка, където работеше по онова време. Отидох същия следобед.

— А бе какъв е този поет Никола Йонков? — запита Славчо, след като разменихме две-три незначителни фрази.

— Много добър поет.

— Търсих книгата му, но не можах да я намеря. А са ме определили за нещо лице, но делото му и просто не знам какво да пиша.

— Само хубави работи.

— Е, това е ясно. Обаче нали трябва и да се мотивираш някак си. Намери ми тая стихосбирка.

— Че нали това тук е библиотека!

— Библиотека е, но в нея постъпват само книги, одобрени и препоръчани със заповед тая и тая на министерството на просветата.

— Прав си, Кольовата не е нито от одобрените, нито от препоръчаните.

Прескочих до къщи и донесох книжката. Славчо я запрелиства бегло, без да смята, разбира се, да я чете в момента, ала по едно време погледът му взе да се задържа тук-таме по страниците.

— Изглежда наистина интересен... Един такъв грапав, но има сила в него.

В ония години Светослав Минков съвсем не бе свързан с групата на нашите писатели комунисти. Това бе и една от причините да бъде определен за вещо лице. И той написа свидетелството си с доблест, на която много хора по онова време не бяха способни, защити Вапцаров и го оцени като автентичен и оригинален поет. Тогава, на оня първи процес, Кольо бе оправдан.

Доста по-късно, когато разбра при случаен разговор, че съм приятел с Минков, Кольо ми каза:

— Трябва да ме запознаеш с тоя човек. Дължа му една човешка благодарност за хубавите думи. Знам, че не са искрени, но именно затова трябва двойно да му благодаря.

— В такъв случай съвсем достатъчно е да му благодариш единично, а не двойно. Казал е, каквото е мислел.

Запознаването, ако се не лъжа, стана още на следния ден в „Трите смока“ — заведение, намиращо се в партера на същата сграда, дето работеше Славчо. Заехме с Кольо една масичка до витрината и аз се качих горе да повикам Минков.

— Не можа ли да избереш някое още по-видно място? — промърмори недоволен той, след като ритуалът на запознаването бе приключен. — Така пие само Георги Стаматов. Изкипри се до витрината, та цяла София да го види, че пие.

— Ами щом той прави така, защо пък ние да се крием? — отвърнах лекомислено.

— Той може да прави всичко, понеже е класик. А ние сме още дребни рибки — възрази Славчо.

Преместихме се прочее на една маса в ъгъла и поръчахме половинка наливно вино, но не какво да е, ами еди-какво си, тъй като Минков винаги държеше виното да бъде нещо по-особено, макар че ако питате мене, разликата при тия по-особени поръчки бе само в цената.

Обикновено вино или не, обаче с пиенето потръгна нещо, което не може да се каже за разговора. Когато на една маса се съберат трима мълчаливи хора, налице са всички шансове разговорът да се изчерпи с късите реплики към келнера. По едно време наистина Кольо отвори

уста да поблагодари на Славчо за хубавите думи при делото, но оня побърза да го прекъсне:

— Нека оставим това... Минала работа...

Подир което той промърмори обичайното си „хайде, наздраве!“ и ние се чукнахме, за да оповестим началото на следващата пауза. При третата половина аз все пак успях да вляза в ролята си на обединително звено с помощта на главната по онова време тема — новините за военните действия. Другите двама също се включиха постепенно в обсъждането. Кольо, както винаги, бе оптимист, а Славчо бе оптимист само в далечна перспектива и по-близкото бъдеще му се представяйте най-вече в тъмни краски.

Атмосферата на масата доста се бе оживила, когато Минков погледна часовника си и оповести, че трябва да става. Имал среща с Фурнаджиев и Каралийчев в „Кристал“. Отклонихме поканата да го придружим и се запътихме към кафене „Средец“.

Именно в това легендарно кафене се бях запознал и с Вапцаров. То се помещаваше в едноетажна постройка до Народния театър, съществуваща и днес, но вече не като кафене, а като някакъв склад.

Обширното помещение бе тъй вмирисано на застоял тютюнев дим, на подово масло и прегоряло кафе, че дълго след като го напуснехме, дрехите ни продължаваха да миришат на „Средец“.

Това бе единственото заведение в столицата, където човек можеше да види толкова много комунисти и полицейски агенти, струпани на едно място. Странното съжителство си имаше своите неудобства, но бе нещо неизбежно в ония години и в края на краищата се понасяше някак си, при условие че знаеш кои точно са комунистите и кои — агентите.

И тук, както в повечето други кафенета, хората идваха най-малко от всичко, за да пият кафе, още повече с напредване на войната процентът на леблебията в кафето вече бе нараснал дотам, че то бе загубило всичките си характерни качества освен едно-единствено — името. Някои посетители се отбиваха тук, за да поиграят на карти или табла, други — за да прочетат безплатно вестниците, трети — за да побистрят политиката, а четвърти — просто за да се срещнат с приятели. Аз лично упражнявах всички тях дейности с изключение бистренето на политиката, тъй като да бистриш политика в „Средец“ бе равносилно на това да я бистриш в кабинета на Гешев.

Различни хора в зависимост от привичките си идваха тук в различни часове на деня. И между тях, които идваха главно вечер, по едно време взе да се появява млад мъж с продълговато малко бледо лице, сключени вежди и високо чело, над което постоянно падаше кичур кестенява коса. Казаха ми, че това бил Вапцаров.

Той идваше в компанията на неколцина приятели, които бегло познавах, изиграваше обикновено една-две партии от оная примитивна билиардна игра, наричана „моникс“, и си отиваше.

Запознах се съвсем случайно с него в една от тях вечери. „Моята“ компания се бе преместила в някаква близка кръчма, но мене не ми се пиеше или нямах пари и изобщо не бях в настроение, а също и не ми се прибираще в оная самотна глуха стая, затрупана от книги, затуй седях до една маса и разсеяно преглеждах следобедния вестник. По едно време влезе Вапцаров със своите приятели и както винаги, се отправи към моникса. Приблжих се и аз, за да погледам играта.

— Сега вече нищо не може да се направи — въздъхна по едно време един от играчите. — Ще съборя „хитлера“.

„Хитлер“ наричаха червената кегла, при чието събаряне неудачникът губеше всичките си точки.

— Ако знаеш как да удариш, няма да го събориш — намесих се аз неволно с тона на познавач. — Ще биеш долу ниско и с десен фалц.

Бях почнал да играя билиард, не моникс, а истински, и макар да бях доста посредствен практик, знаех поне елементарните правила.

— Приказваш си... — промърмори онзи. — Ако ти удариш топката, без да събориш „хитлера“, плащам веднага една игра.

Самолюбието ми бе засегнато. Поех щеката и изпълних с успех простия номер.

— Какво сега... ще играем ли, или ще ни предават уроци... — обади се недоволно друг играч.

Недоволството на тоя, другия, бе съвсем законно, защото той заедно с Вапцаров образуваше противниковия екип.

— Ами ще ви предават... Като сте невежи... — обади се чак тогава Вапцаров.

— А бе вие не се ли познавате? — запита някой.

— Само от разстояние — промърмори Кольо.

Подир половин час Вапцаров си тръгна, явно отегчен от играта, а останалите сформираха нов екип. Тръгнах си и аз.

— Можем да идем до „Трявна“ — предложих, когато се озовахме на улицата. — Стига да не бързаш за някъде...

— Къде ще бързам... Но защо да ходим чак в „Трявна“?

— Ами... там ще ни дадат на вересия...

— Е, все ще намерим пари за едно шише вино.

Защо да заборчпяваме на капиталистите.

И ние влязохме в споменатите вече „Три смока“.

Не помня за какво точно говорихме през тая първа вечер. Не вярвам да е било за политика, тъй като в кръчмата имаше твърде много хора, за да може да се говори за политика. А щом не сме приказвали за политика, значи, приказвали сме за поезия. Помня само, че си тръгнахме едва когато взеха да гасят лампите. Предложих на Вапцаров да дойде да спи у дома, но той отклони поканата:

— Ако има към вас някой хотел, предпочитам да ида там.

— Точно зад къщи има един хотел, само че доста мизерен.

— Няма значение.

Разделихме се на ъгъла на „Трапезица“ и „Лавеле“ и той бавно тръгна надолу по улицата, дето в мрака мъждиво светеше малка фирма — „Хотел Солун“.

От тази нощ всъщност почна нашата дружба и ние се срещаме понякога през деня, а още по-често вечерта, тъй като денем Кольо обикновено бе зает с партийни задачи. Предполагам, че той идваше при нас през деня най-вече когато бе така блокиран от сподирящите го агенти, че не можеше да си гледа работата. Обядвахме в някое евтино заведение или играехме белот в „Средец“.

Кольо се открояваше доста странно в нашата бохемска компания. Но макар да изглеждаше затворен или по-скоро стеснителен, той имаше особения дар да намира общ език с различни хора, без при това да губи нищо от своята независимост. Някак неуловимо респектиреше околните и ставаше така, че не той се съобразяваше с тях, а те с него.

Когато сядахме, да речем, да играем белот, Кольо винаги успяваше да отклони поканата да играем на „нещо“, та дори това „нещо“ да бе чаша кафе.

— Без кафе не ми е интересно — опъваше се понякога един млад писател, който помагаше в редактирането на „Литературен критик“.

— Добре, ще ти поръчам едно кафе — кимаше Вапцаров. — Но няма да играем на кафе.

— Не, не е интересно — продължаваше да се дърпа оня. — Виж, ако след играта почерпиш едно вино...

— Хубаво, нека бъде вино.

Веднаж Кольо играеше със същия този писател срещу мене и още някого, когото не помня. По едно време Вапцаров вдигна очи от картите и погледна недоволно партньора си:

— Престани най-после бе!... Демоде играч...

— Защо го наричаш демоде — обадох се. — Той си е просто тъп.

— Искам да му внуша да престане да ме настъпва под масата — промърмори Кольо.

— Тръгни с дете на баня, да ти изяде сапуна... — въздъхна страдалчески партньорът.

Въпреки че бе живял и патил повече от нас, Вапцаров наистина изглеждаше като дете, искам да кажа, чист като дете, непокован от скептицизма, от модата на грубиянския жаргон, от дребната непочтеност, приемана в бохемските среди като нещо невинно.

Една вечер тъкмо когато излизахме от „Средец“, едва не се сблъскахме със същия този млад сътрудник на „Литературенкритик“. Беше в повишено настроение и тутакси предложи да ни почерпи, понеже имал специален повод. Приехме и се отправихме към някакъв Алтън-Калофер, понеже и без туй нямаше какво да правим.

— Е, какъв е поводът? — запита Кольо, когато келнерът донесе поръчаното.

— Шшшт, по-тихо! — прошепна заговорнически дебютантът, като предпазливо се оглеждаше. Това е една съвсем секретна операция.

Не бе трудно да се досетим, че се касае не до секретна операция, а до кой знае каква щуротия, затуй не проявихме особено любопитство. При втората половинка младият писател все пак не се сдържа:

— Сразих един класов враг — прошепна той все така заговорнически.

— С бутилка по главата ли? — промърмори Кольо.

— Не. По втория начин — с обходна маневра.

Обходната маневра се оказа доста елементарна: самия следобед познатият пил и спорил с някакъв бивш съученик и настоящ легионер, а по-късно при подходящ момент задигнал шлифера му от закачалката и го оставил в една заложна къща срещу сто лева.

— Още утре ще му върнеш шлифера — рече сухо Вапцаров.

— Че откъде да взема пари?

— Ето ти пари!

Сребърните монети изтракаха на масата, но преди да ги прибере, младият талант погледна умолително приятеля ми:

— А бе, Вапцаре, това е един мръсник бе... и баща му е червив с пари... и ги е крал тия пари от народа...

— Това не е повод и ти да крадеш.

— Ама чакай бе, човек...

— Точка. Нали ти казах какво ще направиш.

И той кимна към келнера за сметката.

Това са, разбира се, такива дребни подробности, че едва ли си струва да обременяваш с тях една и без туй богата биография. Но големите качества нерядко се проявяват и в дреболиите. Всички тия похвални епитети, които сме свикнали да прибавяме към името на Вапцаров, бяха зрима реалност. И в тая си всекидневна дори прозаична реалност те бяха по-респектираци, отколкото кристализирали в красивите фрази, които сме изтъркали от употреба. И по адрес на Кольо това не са красиви фрази, а факти — той беше наистина и чист, и безкористен, и щедър, и безкомпромисен, и несломим. Той не беше свръхчовек. Той беше нещо повече от подобно анемично умопостроение. Беше жив човек, но от висок ранг.

Сговорчив и отстъпчив в незначителните неща, Вапцаров изведнъж ставаше остър и упорит, щом работата опреше до принципи. Също като в оная мизерна история с шлифера. Обичайната мекота на гласа и обноските му бе съвсем естествена и в същото време измамна и аз разбрах това още първия път, когато го видях да се счепква на политическа тема.

Това се случи в една от вечерите, когато бе останал да преспи в къщи. Обикновено той избягваше да остава през нощта у нас и предпочиташе насрещния хотел, но понякога, когато хотелът се оказваше пълен, отново се връщаше у дома.

Тая вечер обаче в кухнята бе артисал да спи и един анархист, който бегло се познаваше с Кольо и затова сметна в реда на нещата да нахълта в стаята ми и да се присъедини към разговора. А разговорът, то се знае, се въртеше около вечните две теми — войната и поезията —

и вероятно не е бил особено интересен, щом съм го забравил. Единственото, което си спомням ясно, беше избухването на Вапцаров.

Всъщност „избухване“ е доста силно казано. Гой само едва доловимо повиши глас, ала жестовете му изведнаж станаха резки, две отвесни бръчки разделиха ключените му вежди, а меките очи добиха остър блясък.

— Още една революция отминава в историята — бе казал анархистът.

Той симпатизираше по своему на Съветския съюз, но както се симпатизира на човек пред гибел.

— Коя революция имаш пред вид? Хитлеровата ли? — запита Кольо.

— Не, вашта.

— За нашата не се бой.

— Ти вестници не четеш ли? Немците са пред Москва.

— И други са имали нещастieto да стигат до Москва.

— И все пак какво ще правите, ако всичко рухне, както много пъти вече е ставало?

— Ами ще почнем отначало, точно както много пъти вече е ставало — отвърна с привидно спокойствие Вапцаров.

А сетне добави малко по-възбудено:

— Но понеже се връщаш към историята, трябва да ти е ясно, че това „отначало“ никога не е съвсем отначало, защото предишното няма как да се изтрие. И този път връщането назад е изключено. Съветският съюз е това, разбираш ли, а не Белгия или Холандия. Много е дълбоко морето, за да може да го прегази тая паплач! Както е нахълтала, така и ще се удави.

Знам добре, че тия думи днес звучат банално. Ала те не звучаха банално в онова време, когато врагът бе хвърлил близо двеста дивизии срещу страната на социализма, бе завзел Прибалтика, Белорусия, Крим, почти цяла Украйна и се готвеше да празнува подир месец-два окончателната победа. Не банално, а патетично звучаха тия думи, произнасяни от човека с преbledняло от ненавист лице и с прекъсващ се от вълнение глас.

— Добре, добре! Няма да спорим! — отвърна с примирителен тон анархистът.

Той все казваше „няма да спорим“, но продължаваше да спори, а Вапцаров все тъй остро му отговаряше и разговорът съвсем се изроди и започна да боксува върху повторенията около тая вечна граница, която разделя песимистичното опустошение от сърдечната вяра.

— Защо му уйдисваш на акъла и напразно се дразниш? — забелязах, когато оня най-сетне се оттегли в кухнята да спи. — Нали му виждаш акъла.

— Де да знам защо се дразня — отвърна Кольо уморено. — Вероятно защото не мога да не се дразня. Ако беше една година по-рано, сигурно щях просто да му се изсмея. Но сега, тъкмо сега, разбираш ли, когато пораженството така се шири, такива типове стават наистина вредни.

Няколко седмици по-късно Вапцаров се отби към обяд в „Средец“ и без да сяда, ме извика настрана:

— Ела да чуеш нещо... Нещо изключително...

— Какво? Комюнике или поема?

Неволно бях познал и той се засмя с тоя смях, който за миг преобразяваше лицето му, изличаваше грижите и израза на меланхолия и го озаряваше с някаква чиста радост.

— А ти кое от двете предпочиташ?

— Комюнике, разбира се.

— Е, това е и комюнике, и поема едновременно. Това е нещо такова...

Навън ни очакваше Антон Попов. Знаех, че все някой ще ни очаква, защото, ако поемата бе на самия Вапцаров, той никога не би я обявил за изключителна и никога не би я прочел освен може би подир дълги пазарлъци.

Антон Попов ни заведе в квартирата си, която бе на „Славянска“, и едва седнали, извади купчина листа и зачете с висок призивен глас своята поема-комюнике:

„Слушай, фронт!“

Оттогава насам произведението не ми е попадало подръка и не съм имал възможност да проверя верността на някогашните си впечатления. Не бих се учудил, ако сега ми се стори сурово или прозаично. То звучеше сурово и грубо още тогава, но с такава суровост, от която тръпки пълзяха по гърбовете ни, героична и

покъртителна, напомняща призива на командира, изскачащ от окопа под вражия огън, за да поведе частта си на подвиг и смърт.

Вероятно Кольо неведнъж вече бе слушал поемата, ала въпреки туй едва се сдържаше на мястото си при най-силните строфи и сякаш сам бе готов всеки миг да задекламира.

— Е? — произнесе той със светнало лице, когато Дончо млъкна.

— Публицистика... — побърза Антон да изпревари неизбежната похвала.

— Сега тъкмо такава, публицистика е нужна — възрази Вапцаров. — Трябва да намерим начин да размножим поемата, да я пръснем навсякъде...

И като се обърна отново към мене, добави:

— Какво прекрасно нещо, а?...

Запомнил съм това странно литературно четене в неуютната ергенска квартира не само зарад тръпките, предизвикани от стиховете на Дончо, но и зарад почти детския възторг на Кольо. Той умееше да се радва на чуждите успехи много повече, отколкото би се радвал на своите, да се радва от все сърце и без сянка на преструвка, така, както малцина умеят.

И в същото време бе извънредно критичен към собствените си работи, смущаваше се от комплиментите и бързаше да ги прекъсне в самото начало. Понякога си мисля как неловко би се почувствал, ако можеше да чуе всичко написано и изречено по-късно по негов адрес, и не само това кухото и парадното, но и другото, родено от искрена адмирация.

Пръв път го чух да декламира свои стихове в едно заведение на Цар Шишман. Заведението имаше вътрешна стаичка, която — поне според нашата наивна оценка — бе достатъчно изолирана от чуждите очи и уши и ние от време на време се събирахме тук, за да си кажем всичко онова, което не бе удобно да си казваме в „Средец“.

Тоя път настроението беше доста повишено поради една малка победа на Източния фронт, една от тия първи откъслечни и малки победи, всяка от които бе за нас равносилна на възкресение.

— Я кажи най-после това ново стихотворение, за което всички говорят, но никой не го е чул — подхвърлих по едно време.

— А бе, не ме карай да се изпотявам — промърмори неохотно Кольо.

— Остави го! — обади се споменатият вече сътрудник на „Литературен критик“. — Щом Вапцара се назлъндисва, аз ще кажа.

Той бе измъкнал от джоба си смачкан лист и без да извика „варда“, ненадейно зарева Кольовия „Доклад“.

— Защо оставяш този пелтек да ти разваля стихотворението? — запитах.

— Че какво да правя?

— Ами запуши му устата.

Изпълнението бе на такова ниво, че Кольо най-сетне не издържа:

— Добре, капитулирам. Само млъкни!

Онзи послушно млъкна, доволен, че предизвикателството се е увенчало с успех. Вапцаров сложи ръце на масата, сякаш търсеше опора, и задекламира „Родина“.

Той декламираше малко напевно, подчертавайки ритъма като повечето поети, и изобщо в изпълнението му нямаше нищо ефектно или виртуозно. Едно може би съвсем любителско изпълнение от гледна точка на актьора-професионалист, но което те увличаше неусетно именно с простотата и искреността. Поставил ръце една върху друга и загледан пред себе си, Кольо като че не декламираше, а разговаряше насаме, бих казал дори, като че именно в този момент създаваше стиховете, които произнасяше. И това те караше да затаиш дъх, сякаш присъстваш на самия акт на сътворението.

Когато млъкна, компанията зашумя в одобрителни възклицания. Кольо бе доволен от оживлението, всеки поет е доволен, когато срещне разбиране, но бе и видимо притеснен от изблиците на възторг и на края промърмори:

— Е, стига де, стига... вие съвсем прекалихте...

Мълчах, понеже не намирах какво да кажа, а похвалите, които ми идеше да изрека, ми се струваха банални до пошлост. Затуй се задоволих да стана и да вдигна наздравица за най-добрия поет на поколението.

— Е, ти пък би всички рекорди — промърмори полугласно Кольо, навел очи от стеснение.

Че е най-добрият, в това никога не съм се съмнявал, но колкото до въпроса за поколението, той бе значително по-неясен, тъй като Вапцаров бе почнал да пише по наше време, а по възраст бе по-близък

до предишната генерация. Така че той и в това отношение някак си се отделяше от нас, както се отделяше и с много други неща.

Понякога, когато го слушах да декламира стиховете си, неволно се питах къде е тайната на тази поезия; защо много от тия неща, които у нас звучаха книжно, при Кольо излизаха спонтанни и естествени; защо размислите му, дори и съвсем простите, не деградираха в разсъдъчност; защо избликът на чувства не избиваше в сантименталност; защо даже чертите на неловкост носеха своето очарование; защо тия стихове звучаха тъй завладяващо и тъй покъртително човешки?

Предполагам, че за да се отговори на подобни въпроси, би следвало да се напише цяла монография и че във всеки случай този отговор е привилегия на критиците и историците. Що се отнася до личното ми мнение, боя се, че то едва ли би могло да задоволи друго освен самия мене, защото е резултат не толкова на анализи и разбори, колкото на неща, доловени почти по сетивен път: поезията на Вапцаров с простата си хубост бе точна проекция на самия него.

Разбира се, всяка поезия подир съответно дешифриране ни се разкрива като точна проекция на автора си, независимо от възможните му пози, преструвки и старания да се представи за нещо различно от това, което е в действителност. Само че дешифрирането съвсем не е лека работа, макар някои да го прилагат с доста лека ръка. И проекцията може да се окаже съвсем частична или филтрирана, или облагородена. Затуй неведнъж ми се е случвало, след като съм бил развълнуван от едно творческо дело, след като съм копнял да се запозная с неговия създател и след като копнежът ми най-сетне се е сбъднал, да се окажа лице в лице с някакъв тип от второ качество, може би набльскан с талант чак до върха на темето, но все пак тип от второ качество — дребнав, суетен, скъперник, сплетник или направо подлец.

В подобни случаи се казва: противоречива личност. Нека бъде тъй, макар че това нищо не обяснява. Защото Кольо също носеше своите противоречия, както всички ги носим, по-явно или по-прикрито. Но това не му пречеше да бъде цялостен човек. Именно цялостен, а не мизерен тип на двойното счетоводство — едното, предназначено за нуждите на всекидневието, а другото — за нуждите на безсмъртието.

Поетичният талант и човешката красота у Вапцаров бяха единни и неделими, както мислите, вярата и действията му бяха единни и неделими — в живота, в борбата, в поезията. При цялата си душевна сложност той бе органичен и прост, с оная простота на съвършенството, свойствена на бистрия кристал или на планинското цвете.

Може да звучи елементарно, ала такава е истината: колкото и да ни бе близък, той бе по-различен от нас и затуй поезията му също бе по-различна. Той бе по-чист и по-сърдечен, и по-непосредствен, и по-скромен, ако щете дори, в известни отношения и по-наивен от нас, дето си мислехме, че знаем всичко. Ние знаехме, разбира се, ако не всичко, то тук-там по нещичко. Само че това, което знаехме, ние го бяхме почерпили главно от книгите, докато неговото просто имущество бе събрано в живота и изстрадано в живота, и окъпано в сълзите и радостта на едно голямо сърце.

В ония години имах доста приятели, включително и някои твърде близки. А известно е, че човек е най-взискателен тъкмо към близките. И понеже винаги съм си бил малко дръпнат и малко скептик, случваше се даже при най-тясната дружба да усещам спирачките на недоверието и несъгласието. Кольо бе може би единственият, когото приех изцяло и безрезервно. Дори с дребните му недостатъци. Като например тая му прекалена по мое мнение скромност.

Не бих казал, че му липсваше вътрешно самочувствие. Ала самочувствието му идваше от надеждата, че тепърва ще направи нещо, а не от увереността, че вече го е направил.

Една привечер Кольо се отби в къщи и предложи да излезем някъде. Съгласих се охотно, но поисках да му прочета някакъв цикъл — не мой, разбира се, — току-що публикуван в някакво литературно издание.

— Не е лошо — промърмори Вапцаров. — Само че тия стихове със същия успех биха могли да се напишат и преди десет години.

— Е, да, ама преди десет години той още не е познавал Есенин.

— Защо Есенин?

— Ами защото, ако питаш мене, това са чисти реминисценции.

Посегнах към етажерката, извадих едно томче и за доказателство прочетох няколко куплета от съветския поет.

— Все пак, позволил си е известни волности в превода — забеляза Вапцаров.

— Ами тоя? — рекох, като дръпнах от рафта друго томче.

После посегнах и към трето. Отпърво ме владееше патосът на отрицанието и аз цитирах заемки и баналности, които бях отбелязал тук и там. Но понеже ставаше дума за заемки, наложи се да цитирам и образците, така че минах към любимите си поети и към адмирацията. Само че Кольо също имаше любими поети и понеже разговорът бе тръгнал натам, държеше да ми покаже какво точно харесва у тях.

Четенето свърши чак след полунощ. Забравили бяхме съвсем, че ще ходим някъде. Бяхме задимили здраво стаята, а по масата и леглото лежах пръснати сборници и стихосбирки на световната и родна лирика.

Въпреки цялата спонтанност на поезията си Вапцаров не беше инстинктивен поет, а още по-малко разсъдъчен. Неспособен да прозре естетическите критерии, които щяха да дойдат на мода две-три десетилетия по-късно, той пишеше стихове, както умее, според собствения му израз, без да се грижи дали ще попадне в графата на емоционалната непосредственост, или на респектиращия интелектуализъм. Но Кольо не беше инстинктивен поет. В трудния процес на съзряването у него бе се оформила една своя поетика, в чиито принципи бе дълбоко убеден. И в същото време той бе способен да възприеме едно стихотворение, съвсем далечно на личното му виждане. Защото сърцето му бе отворено за звученето на всяка истинска поезия и съпротивата на тесногръди и догматични съображения не притъпяваше слуха му.

— Ще отворя прозореца да излезе димът — рекох. — Иначе няма да можем да спим.

— Тая нощ смятам да се прибера — отвърна Кольо.

— Тогава ще те изпратя. Тъкмо да се проветри стаята.

Нощта бе суха и мразовита, с тая тънка зимна мъгла, воняща на сгурия от каменни въглища. Но подир мъглата на тютюневия дим ледената мъгла навън ни подействува ободряващо. Поне додето студът не бе почнал да прониква през тънките ни палта.

Вапцаров отново се бе върнал към разсъжденията за някои поети, чиито стихове преди малко бяхме чели. Слушах го и се опитвах да сдържам възненето си.

— Мисля, че напразно чиракуваш при хора, които отдавна си задминал — забелязах по едно време.

— Ти какво, шегуваш ли се?

— В тоя студ съвсем не ми е до шеги.

— Но аз наистина съм още чирак... още се боря с думите...

И той взе да разправя как се борел с думите и каква мъка изпитвал в старанието си да преодолее тая смътна приблизителност на израза и да се добере до точността и простотата на образното внушение. Тая смътна приблизителност и тоя труден материал словата вече ми бяха твърде добре познати като извор на неизчерпаеми неприятности. Но струваше ми се, че сме осъдени да се тровим до гроб с тези неприятности и че в тоя смисъл всички чиракуват до гроб, включително и майсторите, което не значи, че всички са в еднаква степен чираци.

И додето го слушах и се стараех да обуздавам зъзненето си, усещах отново раздразнение от тая прекалена скромност, макар тя да бе и трогателна, защото у Кольо даже това, което те дразнеше, имаше някаква своя привлекателност.

Стигнахме Цар Аспарух, след като добре се бяхме наприказвали и настудували.

— Ти съвсем си измръзнал — забеляза Вапцаров. — Бих те поканил да останеш, ако не беше това неудобство...

— Кое неудобство? Жена ти?

— Неудобството, че ако дойдат тая заран да ме приберат, ще приберат и тебе.

— Е, за един път можем да рискуваме — промърморих, тъй като обратният път в тоя миг ми се струваше непоносимо дълъг и мразовит.

Така че качихме се горе, разбудихме Бойка и домакините ме сместиха някак си в тясната квартира.

Скръбна и напрегната бе тази зима с ешелоните на немските коли по улиците, с кресливите маршове на зелените униформи, с полицейските претърсвания и с лаконичните комюникета от фронта. Градът бе скован от ледената атмосфера на страха и безпокойството и само продажниците вилнееха, все още уверени в близката победа на Райха.

— Май че наистина трябва да сменим кафенето... — рече един ден Кольо.

Той го каза това, след като мнозина от нас неведнъж му го бяха казвали. Не можех да си обясня защо продължава да се отбива в тоя пълен с агенти „Средец“ и дори понякога си мислех, че го прави нарочно, за да се легендира като човек, пилеещ времето си по заведения и компании.

— Намерили сме едно друго кафене, съвсем тихо, ей там, на Цар Шишман — поясни той.

Още същия следобед отидохме да огледаме новата главна квартира. Посетителите наистина бяха малко, когато изобщо имаше посетители, а колкото до кафето, то по нищо не отстъпваше на леблебията, дето ни я сервираха в „Средец“. И от тоя ден нататък започнахме да се срещаме на Цар Шишман.

Всички отлично разбирахме, че тая смяна на главната квартира е чиста детинщина и че липсата на публика в заведението не бе особен плюс, понеже сега нашата компания се превръщаше в главен и единствен обект на наблюдение и още на следния ден в единия ъгъл на кафенето се появи човекът с вестника, за да не изчезне вече оттам, а понякога тия с вестниците ставаха дори двама, като единият най-нахално се присламчваше на някоя съседна маса, за да слухти по-добре.

Това бе детинщина естествено, но зад тая детинщина се криеше неотменимата логика на безизходицата. Кольо бе орисан да съчетава легалното съществуване с нелегалната работа, да се движи в мрачния капан на тоя град и дали щеше да се явява на едно място, или на друго, това не променяше особено картината.

И когато го наблюдавах как седи с карти в ръка на две крачки от агента, сякаш едничкото, което го интересуваше, бяха картите, а не агентът, и как с леката си малко тъжна усмивка слуша препирните ни, докато погледът му говореше, че в мислите си е някъде много далече, отново усещах, че живее с чувството на обречен, че все повече привиква да живее с чувството на обречен.

Една вечер малко преди да се преместим на Цар Шишман, седяхме с Кольо в „Средец“. Кафенето в тоя час бе пусто. По едно време някакъв общ познат се появи и аз взех от него следобедния вестник, за да го прегледам. Сетне, като му връщах вестника, подхвърлих нещо във връзка със събитията.

— С политика не се занимавам — отвърна сухо познатият и побърза да се отдалечи.

— И тоя ще живее дълго — промърмори Кольо. — До дълбока старост. Като Саркиз.

Саркиз бе инвентарът на заведението. Той и в този момент дремеше там в своя тъмен ъгъл — едно вече стопено от годините старче, което стопанинът бе приютил от съчувствие. Старчето отдавна вече нямаше представа къде всъщност се намира и защо, но продължаваше да живее или по-скоро да дреме в своя ъгъл, с наведена глава и безсилно увиснала челюст.

— Май че тоя Саркиз и нас ще ни надживее — рекох.

— Не е изключено. И какво от това?

Той, който така обичаше живота, сякаш се стараше да свикне с мисълта, че неговият собствен живот е вече само една несигурна хипотеза.

Макар да използваше многобройните си връзки с различни хора, Кольо работеше при крайно трудни условия, защото даже сред симпатизантите все повече нарастваше броят на тия, които при най-дребния повод бързаха да заявят: „С политика не се занимавам.“

Трябва да бе към края на зимата, когато веднъж към обяд Вапцаров дойде да ме потърси в „Средец“. Напоследък той рядко се явяваше в компанията и ние останалите, без дори да се наговаряме, постепенно бяхме дезертирали от Цар Шишман, за да се върнем отново в старата бърлога на съмишлениците и агентите.

— Ела в „Трите смока“. Трябва да поговорим за нещо.

Намерих го във вътрешната стаичка на заведението. Седеше до масата в ъгъла заедно с Антон Попов. Обядвахме мълчаливо и едва след като приключихме с яденето, Кольо рече полугласно:

— Трябва ни квартира.

— Каква квартира?

— Квартира за един човек. Но съвсем сигурна. И да не е в никакъв случай при комунист.

„Съвсем сигурна и да не е при комунист“ — това беше наистина трудна задача. Почнах да прехвърлям наум възможностите, но не откривах нищо задоволително.

— За кога ви е нужна квартирата?

— За веднага. Най-късно — утре вечер.

— А най-добре още тази вечер — обади се Дончо. — Не можем повече да държим човека там... Става съвсем опасно.

— Ако работата е само за няколко дни... — рекох, защото се бях сетил за един млад художник.

Той бе честен момък, дето никога не би те предал, но я караше доста бохемски и по-дългият престой в ателието му бе свързан с рискове.

— Добре, нека да е за няколко дни. Само че през тия няколко дни трябва да се намери постоянна квартира. Сигурна и да не е при комунист — каза Вапцаров.

— Трудна работа — промърморих. — Но ще помисля.

— Трудна и не чак дотам — забеляза Дончо. — Нашият човек не е познат на полицията и никой не го търси...

— Само да не беше този руски акцент — рече Кольо. — Наложих ли се да заприказва, всичко отива по дявола.

Определихме си среща с Вапцаров за вечерта. Но вечерта той не дойде. Видяхме се едва на следния ден.

— Намерих едно ателие за два-три дни.

— За два-три дни и ние намерихме — отвърна Кольо. — Ти виж какво можеш да направиш за постоянна квартира. Много взеха да стягат обръча тия...

Че обръчът прекалено се стягаше, това дори аз го усещах. Една от последните ни срещи бе станала съвсем случайно на улицата.

— Ще идем ли до „Средец“?

— А, не. Тоя, дето се мъкне подире ми, трябва да го разкарам до един час.

Отбихме се в „Хъшове“, но агентът ни последва. Когато си тръгнахме, той пак ни сподире.

— Да влезем в онова кафене на ъгъла — предложих. — Там има два изхода.

— Ще опитаме.

Кафенето бе на две крачки от „Средец“, ала рядко ходехме там. Това беше една комарджийска бърлога с много стаи, където се играеше главно покер. Едничкото предимство на бърлогата бе, че наистина имаше два изхода — към улицата и към двора.

Влязохме в заведението, настанихме се край играчите и възприехме сънливите пози на кибици, додето приспим бдителността

на последвалия ни агент. По едно време агентът вдигна глава и неспокойно се огледа. Аз също неволно се озърнах. Кольо бе изчезнал.

Така неусетно и ненадейно той изчезна и от живота ни. В началото на март се разнесе вестта, че е арестуван. После научихме и за други арести. Губехме се в догадки. Някои казваха, че работата е дебела, други поддържаха, че всичко ще се размине. Когато следствието приключи и почна процесът, стана ясно, че нищо няма да се размине.

— Нашият Кольо не е издържал на боя... Изложил се е... — съобщи веднъж един от общите ни приятели.

Додето произнасяше тия думи, забелязах, че шишето се намира само на педя от ръката ми. Твърде подходящо обстоятелство, за да го запрата в лицето му. Сбихме се. В тия дни само това липсваше — да се бием помежду си.

По-късно и други подхвърляха, че бил проговорил, но нямах сили да го съдя по законите на конспирацията и можех да го съдя само по законите на дружбата, която ми бе позволила да го опозная. Четири месеца страшни инквизиции — зверски побои, електрически ток и всичко останало. Тялото се бе прекършило, но духът бе издържал. По време на процеса Вапцаров пое цялата отговорност върху себе си с ясното съзнание, че това означава гибел. И бе се изправил спокойно пред стената на стрелбището, за да посрещне куршумите с песен на уста.

Всъщност между всички нас той най-малко бе заплашен от гибел, но дори не си даваше сметка за това. Един майстор, който се смяташе за чирак. Един обикновен човек, който се движеше сред другите хора с нехайната си моряшка походка, който изпитваше ужас пред възможността да стане център на вниманието и комуто бе съдено да бъде любимец на цели поколения. Един висок мъж с малко бледо и малко тъжно лице, влязъл спокойно в опасните лабиринти на конспирацията, без дори да помисля, че влиза в историята.

* * *

Уилям Фокнър пише на едно място, че „никой човек не притежава смелост, но кой да е може да хлътне в героизма слепешката,

по невнимание, както се строполяваш в отвора на някой канал, зеещ посред тротоара“.

В ония години този пасаж не ми бе познат, ала и да го познавах, едва ли бих го приел, както не го приемам и днес. Героизмът не е случайно произшествие, което може да сполети всекиго. И смели хора безспорно съществуват. Кое то съвсем не означава, че са неспособни да изпитат страх.

Човекът, който е станал герой, може по-лесно да говори за героизма, защото разполага с личен опит, който да сподели, и защото хубавите думи, които ще каже за героизма, така или иначе се отнасят и до самия него.

Трудното е да говориш за героизма, когато никога не си имал възможност да го проявиш и когато съвсем не си сигурен дали си способен на него. Но ние трябва да преодоляваме тая трудност, защото, ако отбягваш да мислиш за героизма или ако го обявяваш за случаен инцидент, който случайно те е споходил, и ако те е страх да го разбереш и обикнеш дори интимно, слабо вероятно е, че ще го проявиш, когато ти се наложи.

Всъщност лично аз съм изследвал героизма главно откъм черния двор, откъм това, което е прието да се смята за негова обратна страна — страха. И не просто защото сам съм бил в плен на страховете, а и защото съм смятал, че обуздаеш ли страха, героизмът вече идва от само себе си. И когато ми се е случвало да говоря с хора, извършили героични дела, винаги съм намирал повод под различна форма да засегна и въпроса:

— Страхуваше ли се?

И обикновено под различна форма съм получавал все тоя отговор:

— Страхувах се.

Само че колкото това чувство да изглежда еднотипно и елементарно, всъщност има най-различни видове и степени страх. Спомням си разговора с един професионален революционер, вече покойник. Придружавах го в негова обиколка из страната и в момента на разговора — тъй, както се бе разположил в салончето на специалния вагон, облечен в генералската униформа и вперил светлите си уморени очи в прелитащия навън пейзаж — събеседникът ми имаше може би респектирац, но съвсем не героичен вид. Обаче той бе

участвал в Септемврийското въстание и в Испанската гражданска война, бе се сражавал в редовете на Съветската армия, бе влизал неведнъж нелегално в страната през годините на фашизма, бе воювал като деец на съпротивата.

Генералът, подтикван от въпросите ми, разказваше как с неколцина другари бил изпратен през 1943 със самолет в страната; как въпреки предварителната уговорка в съответната част на балкана нямало и помен от сигнален огън, а спускането с парашути през нощта станало съвсем напосоки; как дни наред обикаляли из мразовития балкан, изгладнели и безсилни да установят връзка с близките села, блокирани от жандармерия.

— Страшно е било — подхвърлих.

— Страшно си беше — кимна генералът. — И един студ...

В този миг усетих, че за него всъщност страшното и студеното са неприятности, приблизително от една категория. Неприятности, наистина. Но когато човек има работа и трябва да излезе от къщи, той няма да се разколебае от това, че навън е студено.

Генералът разказваше сухо и точно. Назоваваше нещата с имената им и минаваше нататък. Никакви емоционални бои. Никакви примеси на въображението. Понякога си мислех, че на подобни хора им помага именно това предимство: липсата на излишно въображение.

А в ония, младежките години мене ме измъчваше именно въображението. Достатъчно бе да се усъмня, че ще ме хванат, за да стигна две минути по-късно по пътя на фантазията до сцената със запалените клечки, забити под ноктите ми. А веднага след туй възникваше и страшният въпрос: ще издържа ли?

Нелегалните ми действия, разбира се, бяха дреболии. Но не малко хора хлътваха и за дреболии. И, което е по-важното, даже в дреболиите съществува връзка между тебе и някой друг човек. И съдбата на тоя друг човек е свързана именно с тоя страшен въпрос: ще издържиш ли?

Някои хора на времето подир съответните процедури бяха подписвали декларации, че се отказват от идеите си. Това не бе твърде героично, ала нерядко се приемаше със снизхождение: „Какво да го правиш — казваха, — не държи на бой.“ Предателството в случая бе само фиктивно. Ала да предадеш другаря си, това не е фиктивно.

Някакъв познат ми бе поверил един циклостил, за да го скрия на сигурно място. Циклостильт бе повреден, обаче познатият твърдеше, че подир съответна поправка ще проработи. Не можах да измисля по-сигурно място от зимника и похлупих съоръжението с един голям сандък, над който натрупах разни вехтории. Безпокоеше ме само мисълта, че ако прислужницата някой ден почне да разтребва, непременно ще открие циклостила и каквато си беше бърбрица, ще ми създаде неприятности. За щастие разтребването не беше нейна страст. Дори, казано без заобикалки, тя просто мразеше да разтребва, така че баща ми твърде скоро ѝ уреди сметката. А скоро подир туй и познатият си прибра циклостила.

По-късно, когато работех в магазина за бои, един приятел ме потърси, за да ми съобщи, че нелегалната печатница е останала без всякакви мастила и от мене се иска да намеря мастило. Обясних му, че такова нещо в магазина няма, но ще се опитам да приготвя някакъв подходящ заместител. На следния ден замъкнах в склада една стъклена плоча, усамотих се, под предлог че нареждам стоката, и започнах да произвеждам печатарско мастило с черна слонова кост на прах и безир. Подозирах, че печатът няма да е съвсем образцов, но в края на краищата мастилото не бе предназначено за луксозни издания. Приключих частната си индустрия, без да ме набарат, и по-късно разбрах, че заместителят е влязъл в работа.

По-сериозно безпокойство ми причиниха позивите. Друг един приятел оставяше у нас на неравни интервали голяма чанта с нелегални позиви, която пък някакъв непознат идваше да вземе на следния ден. За разлика от циклостила тази призрачно появяваща се и изчезваща чанта не ме тормозеше особено, тъй като по него време в апартамента бяхме само Стария и аз. Оставях я в антрето под някакъв стар балтон, за да мога тукатк да я подам, щом непознатият се появи.

Антрето водеше към втория изход, ала той бе неизползваем, тъй като бе задънен от няколко десетки картини на Стария. Това бе изложбата, подготвена от него по случай юбилея му. Но понеже юбилеят бе забранен от полицията, изложбата също не се състоя и картините, както си бяха стегнати в рамки и стъкла, останаха да берат праха в антрето, което оттук нататък се превърна в склад или ако щете, в гробница на едно начинание.

Веднъж приятелят остави по обичая си чантата с позиви и аз също по обичая си я пъгнах под стария балтон. Ала като станах на следната заран и хвърлих бегъл поглед през прозореца, разбрах, че непознатият едва ли ще се яви този ден да прибере стоката: навън имаше блокада. По Ломска караулеха постове в бойно снаряжение и от насрещния хотел тъкмо в момента излизаха трима военни, след като вероятно бяха приключили проверката.

Първата ми мисъл бе да намеря по-сигурно скривалище за позивите. Втората — че работата е спукана, защото тъкмо в тоя миг на вратата се позвъня настойчиво. Изтичах да отворя, както си бях по пижама, за да изпреваря Стария.

Пред входа бе изправен капитан с каменно лице, с каска и много каиши като впрегатен кон. Зад капитана стърчаха трима войници, също с каски и с автомати в ръце.

— Всички живуци тук ли са? — запита офицерът и направи крачка напред, сякаш се готвеше да мине през мене.

„Значи, ще има обиск“ — помислих, като се дръпвах встрани.

Живеем само двама с баща ми...

Гласът ми звучеше глухо, но спокойно. Бях сигурен в това, защото го чувах като глас на чужд човек.

— Външни хора има ли? — последва втори въпрос, след като четворката вече бе проникнала в коридорчето.

— Няма.

В тоя момент баща ми подаде глава от вестибюла. Изразът на лицето му съвсем не бе гостоприемен.

„Дано Стария не обърка работата“ — рекох си. Знаех, че е достатъчно разумен, за да каже нещо излишно. Но можеше, какъвто си му бе обичаят, така да втренчи в тях очи, сякаш ги разстрелва, а това бе достатъчно, за да обърнат къщата наопаки просто за да му го върнат. Затуй използвах случая да му хвърля настойчив и красноречив поглед. Ние с него, когато разговаряхме, не винаги се разбирахме, но с поглед винаги се разбирахме.

— Вие ли сте домакинът? — запита подозрително капитанът, като че домакинът можех да бъда аз.

Баща ми кимна.

— Легитимациите!

Докато отивах за легитимациите, мислено ругаех упорството на Стария. Бях предлагал на няколко пъти да поставим на вратата за по-внушително табелка с титлата му „професор“, но той винаги бе отказвал, понеже не обичаше титлите. Ако имаше такава табелка, военните сигурно сега щяха да се държат по-учтиво. Все пак — „професор“... През ония години това респектираше. В този момент ми хрумна, че мога да запълня липсата и заедно с легитимацията на баща си взех и личната му карта от академията, а също и писателската и още там някаква.

— Трябват ми само легитимациите — промърмори сухо офицерът, като пое документите.

Но от човешко любопитство той все пак погледна картата, която бях поставил най-отгоре.

— Вие сте професор?

Баща ми кимна едва-едва. Сетне погледна към мене. Сега пък той ми говореше с поглед.

Военните вече се бяха приготвили да проникнат във вестибюла, но откритието, че Стария е професор, както и очаквах, даде ефект. Капитанът ми подаде книгата и се въртна към изхода. В тоя момент обаче забеляза купчините картини в антрето, загърнати с вехтории, за да се не прашат.

— Това какво е?

— Картини — рекох, учуден, че все пак мога да говоря, тъй като устата ми бе съвсем пресъхнала.

Офицерът небрежно повдигна стария балтон. Орфаната чанта, натъпкана с позиви, се оголи в цялата си ужасяваща вещественост. Но колкото и да ми бе трудно да го повярвам, капитанът само отмести чантата, без да я отвори. Той гледаше редицата рамки под нея.

— Много нещо си нарисувал! — рече снизходително офицерът, като хвърли балтона на мястото му и ме погледна.

— Аз рисувам! — отвърна баща ми с такъв тон, сякаш произнасяше ругатня.

„Сега пък ще им обяснява“ — помислих с досада.

— Е, добре, рисувайте, рисувайте — избъбри капитанът все тъй снизходително и тръгна към изхода, следван от войниците.

Заклучих вратата подире им, поех два-три пъти въздух, за да си възвърна нормалното дишане, и тръгнах към кабинета на Стария, за да

оставя картите.

— Защо трябваше да изнасяш цялата ми архива? — запита баща ми, настанил се вече на работното бюро.

— Ами... обърках се в суматоката...

— Аха... обърка се... Само че легитимацията ми беше в портфейла, а другите карти — в чекмеджето. Значи, лъжеш!

Такава дума като „лъжеш“ той можеше да употреби само в крайно раздразнение, но случаят бе именно такъв. Разбирах, че просто едва се побира в кожата си, задето се бях опитал да го извисявам в очите на хора, на които той лично плюеше.

И понеже мълчах, настоя:

— Кажи де! Защо държиш да ме направиш смешен?

Повторих операцията за възвръщане на нормалното дишане. Сетне рекох:

— Оная чанта в антрето е пълна с позиви.

Той ме стрелна с поглед, но не каза нищо, а извърна глава и се загледа към прозореца. Което означаваше, че аудиенцията е приключена.

На мене все такива бъркотии ми се случваха като с въпросната чанта и участието ми в конспирацията — доколкото такова съществуваше — би могло да бъде описано по-скоро в комичен, отколкото в героичен тон. Като например историята с медикаментите.

По време на бомбардировките през 1944, въпреки че живеех в Баня, твърде често замръквах в София. И понеже собственото ми жилище бе разрушено, а в апартамента на Стария само една-едничка стая бе обитаема, налагаше се да преспивам у приятели. Така при едно подобно преспиване установих, че в къщата на поредния приятел се намира добре обзаведен лекарски кабинет. Оказа се, че сестрата на любезния домакин е лекарка, евакуирана в момента, не знам къде си.

Заранта се вдигнах много рано и докато познатият ми още спеше, направих бърза инспекция на кабинета и задигнах по една мостра от медикаментите, с които бяха пълни шкафовете. Отнесох мострите на един близък и запитах ще влязат ли в работа. Оня се зае да ги преглежда:

— Това е за спиране на кръвта, това е хлоретил, за местна упойка, това са сулфамиди...

Той вдигна очи и ме погледна с укор:

— А бе ти акъл имаш ли!

— В какъв смисъл?

— Как може да набараш такива съкровища и да не ги обереш! Знаеш ли каква нужда имат партизаните от лекарства?

— Ами как да ги оберат, като са много! Нали затова ти ги нося, за да знам какво да взема.

— Ще вземеш от всичко. И възможно повече.

— Е, как? Нали она ще види?

— А бе облечи шлифер... скрий ги през нощта на двора... изобщо измисли нещо! Аз ли ще те уча?

Опитах се да измисля нещо, обаче подир дълго мислене реших, че все пак шлиферът е най-удобното средство, макар времето да не бе твърде подходящо за шлифер. Беше към края на юни, но в ония времена на евакуации всеки се обличаше, както му дойде, така че защо пък аз да не навлека шлифер.

Още същата вечер намерих брата на лекарката на обичайното място, сиреч в кръчмата, почерпихме се здравата, а на тръгване за по-голям успех на операцията взех и бутилка ракия за в къщи. Познатият ми не бе лош човек, обаче не бе и от тия, на които можеш спокойно да се довериш. Така че разчитах най-първо да го анестезирам солидно с алкохол, а след туй да пристъпя към научните си издирвания в кабинета. За жалост, вместо да окаже приспивно въздействие върху домакина, алкохолът го ободри. Ободри го до такава степен, че дори запя, нещо, което твърде рядко му се случваше:

*Гърди си с рози накити,
на младостта се насити!*

Надеждата ми беше, че музикалният му репертоар едва ли е твърде обемист. Това бе съвършено вярно. Нещо повече. Дори току-що цитираната, модна за времето песен му бе позната само с първия си куплет. Аз обаче бях забравил, че известни хора при известни ситуации и в известно състояние могат да пробудуват цяла една нощ с помощта на една-единствена песен и дори на един-едничък куплет, като запълват липсващите им строфи по един познат още от древността способ:

*И с пълна чаша пий наслада,
ла-ла-ла-ла ла-ла ла-ла-ла.*

Тъкмо с помощта на този способ познатият ми дълго и обилно насищаше с музикално ръмжене нощната тишина. Все пак най-сетне в зората на новия ден той заспа.

Отидох в съседната стая, натъпках методично с кутии и туби всичките си джобове и даже за да не ми поставят наново въпроса „ти акъл имаш ли“, напълних с медикаменти и пазвата си, като предварително добре затегнах колана на панталона.

Навън вече бе съвсем светло и първият ми порив бе да се изпаря незабавно. Това обаче щеше да събуди съмнения и да осуети повторението на операцията. Трябваше да чакам. Облякох за всяка евентуалност шлифера, върнах се в стаята на домакина, разположих се на един стол и търпеливо се заех с пушене. Чувствувах се като централна столична аптека, завидно натъпкана със стока в тия времена на всеобщ недостиг.

Минутите минаваха. Също и часовете. Познатият, който до скоро не щеше да заспи, сега пък не искаше да се събуди. Опитах се да му помогна в тая насока, като надавах окуражителни призови в ухото му и го разтърсвах за рамото, но това, поне на първо време, не даде резултат.

— Какво?... Какво става?... — промърмори най-сетне той, като полуотвори очи.

— Какво става! Обед става! — отвърнах, позволявайки си едно невинно преувеличение, тъй като часът бе едва девет.

— Добре де... Върви в „Дивите петли“... Аз ще дойда после... — намери той сили да произнесе, преди да се обърне на другата страна.

Отнесох медикаментите и както очаквах, получих одобрение и нареждане да повторя номера, без да губя излишно време. Така че номерът биде повторен още на следващата нощ.

Сега всичко мина по-леко. Познатият ми бе достатъчно уморен и заспа веднага. Аз също се изтегнах да почина, защото не ми се дремеше седнал и зареден като фармацевтично заведение. Зареждането стана едва рано заранта и тъкмо навреме, за да не бъда спипан на

местопрестъплението от домакина, който този път също се бе надигнал рано.

Излязохме и нозете ни, подобно на добре дресирани коне, машинално ни затътриха към „Дивите петли“.

— За кво си го намъкнал този шлифер посред лято? — попита спътникът ми може би просто за да каже нещо.

— Нали го виждаш времето: веднъж пече, друг път вали...

— Ами носи го поне на ръка! Така ще се свариш!

— Не обичам да ми са заети ръцете.

„Какво се е заял този глупак с шлифера ми“ — помислих, като чаках с известно безпокойство следващата реплика.

Но не я дочаках. Синьото безоблачно небе внезапно се изпълни с тревожния вой на сирените. Сирени — заран. И отгоре на туй — при безоблачно небе и отлична видимост. Това не предвещаваше нищо добро.

— Да бягаме към пощата! — предложи познатият, който също като мене изпитваше, най-меко казано, известна антипатия към бомбардировките.

— До Лозенец е по-близо — възразих.

И ние забързахме към голямото скривалище под Лозенец.

Час или два по-късно засвири отбой. Тръгнахме по подземния проход към изхода, ала пътят ни скоро бе запрещен от гъста и неподвижна навалица.

— Какво правят ония напред? Защо не излизат? — извика познатият ми, тласкан напред не толкова от тия, дето ни следваха, колкото от носталгията по „Дивите петли“.

— Полицейска проверка — промърмори някой до нас.

В ония месеци полицията често правеше подобни проверки ту пред едно, ту пред друго скривалище, с надежда да хване някой нелегален.

Втасахме я — рекох си. — На ти тебе Лозенец! Хубаво ми предлагаше човекът да вървим в пощата. После си казах, че всъщност нищо не ме заплашва. Заплахата щеше да възникне само ако ме обискират, но от къде на къде ще ме обискират.

Подир едно безкрайно пълзене със скорост сто метра в час най-сетне се измъкнахме от мрака на подземието в сиянието на белия ден, за да попаднем в обятията на няколко цивилни агенти и десетина

стражари. Познатият ми, когото бях пуснал за всеки случай да мине пръв, се отърва само с бегъл преглед на личната карта и застана да ме чака малко встрани от полицаите. Един от цивилните пое моята легитимация, огледа я внимателно, сетне огледа мене, после отново се взря в легитимацията и заключи:

— Това не си ти!

— Аз съм, само че с брада...

— С брада, без брада, това не си ти! — настоя агентът.

Докато се опитвах да го убедя, че това съм си аз, именно аз и никой друг, само че с брада, в моя полза се намеси и познатият. Тая намеса обаче не оправи положението, а още повече го обърка. Дали поради самочувствието на човек, който няма от какво да се бои, или поради гложещата мисъл за срещата с „Дивите петли“, познатият ми се изразяваше с един остър тон, който не се нравеше на полицаите:

— Я не ставайте смешни бе! Пуснете човека! Аз лично го познавам!

— Само че ние не те познаваме! — изръмжа един от цивилните.

— Разкарвай се, додето не сме подбрали и тебе!

— Ще дойда и без да ме подберете! — озъби се приятелят ми. — Ще дойда като свидетел!

Само това липсваше: да дойде и да види как почват да измъкват от джобовете ми крадените лекарства.

— Я го разкарай тоя! — изкомандва цивилният на един стражар.

Множеството мълчаливо наблюдаваше как униформеният грубо изблъсква познатия ми към шосето, докато аз заемах място в групата на вече задържаните. Тая идиотска брада и тая проклета снимка, дето само от инат все още не бях я сменил. Сега върви обяснявай откъде и защо джобовете ти са пълни с медикаменти. И иди убеждавай Гешев, че си поет и с политика не се занимаваш.

Опитвах се да съчиня някаква версия, която да не изглежда съвсем глупава, и апатично наблюдавах групата, продължаваща да цеди хората, излизаци от скривалището. И додето наблюдавах, внезапно усетих, че в апатията ми се промъква лъч на надежда. Към цивилните агенти се бе доближил висок млад мъж, който ми бе познат. Преди бомбардировките той се движеше в нашите среди, весел, общителен, винаги готов да вземе участие в една игра или в един гуляй и дори да почерпи. Натрапваше се тъй добродушно, че нямаше начин

да го избягваме и само се ограничавахме да внимаваме в приказките си, понеже нк бяха подшушнали, че вероятно е таен агент. Сега бе настъпил мигът думата „вероятно“ да отпадне като напълно излишна. Присъединяването на познатия към групата на полицаите бе достатъчно красноречиво. Но осенен от наивното доверие на давящия се към крехката сламка, аз не можах да сдържа порива си:

— Ваньо бе, кажи им на тия хора, че ме познаваш!

Високият погледна към мене, смигна ми успокоително и заговори с един от цивилните. Вероятно говореше в моя полза, но без особен успех, защото цивилният поклати глава отрицателно и рече високо:

— Като дойде в участъка, тогава ще видим!

„Значи, няма отърване“ — помислих си. Обаче познатият отново ме погледна и отново ми смигна заговорнически. Само че лъчът на надеждата бе вече безвъзвратно угаснал. „Като ми пребъркат джобовете и ти ще се откажеш от мене“ — рекох си.

Малко по-късно ни поведоха към участъка. Високият крачеше с групата на агентите, ала вече не ме поглеждаше. Другите седем-осем задържани имаха вид на хора, съвършено безразлични към политическите акции и предпочитащи невинните акции в изоставените чужди апартаменти. Изглежда, че от цялата компания единствен аз щях да имам честта да се изправя пред Гешев.

Участъкът се оказа същият този Осми участък, дето още като ученик бях затворен с един свой приятел. И сякаш за да опреснят спомените ми, отново ме натикаха в същата тая стаичка на сутерена, дето се бях озовал и първия път. Останах сам. Другите ги бяха настанили в съседното помещение. Изглежда, наистина аз единствен щях да имам честта да се радвам на по-особено внимание.

Застанах също както някога пред малкото прозорче, гледащо към двора и към насрещната сграда, дето се намираха канцелариите. И ми се стори отново да чувам думите на оная стара песен:

*Солнце всходит и заходит,
а в тюрьме моей темно...*

Само че сега не усещах прилив на героични чувства. Усещах страх.

Страхът. Всъщност пред човека никога не се възправят трудности, които той не би могъл по един или друг начин да преодолее освен оная единствена трудност, очакваща всекиго в края на пътя. Бедата е, че тъкмо когато имаш най-много нужда от самообладание, вместо него нерядко се явява малодушието — парализиращите и объркващи токове на страха. Това е жалката биология. И ако тя вземе връх, реалните заплахи се превръщат в неизбежно поражение.

Опитвах се да си припомня тази истина, до която бях стигнал в резултат на дълги и неприятни размисли. Неприятни размисли и неприятни очаквания. Като например очакването на първото утринно позвъняване. Звънеше млекарят. Но каква бе гаранцията, че когато отворя вратата, няма да видя вместо млекаря полицаите, дошли да ме отведат. Затуй в продължение на месеци и години често очаквах със свито сърце това първо утринно позвъняване, като че ли ако денят започнеше с млекаря, нататък всичко непременно щеше да протече по мед и масло.

Причините за страха ми бяха винаги дреболии. Ала дори и при дреболиите има една неприятна подробност: че си свързан неизбежно с някой друг човек. И че от поведението ти зависи не само твоята сигурност, но и тая на другия човек. Защото страхът винаги води до поразии. Обаче има поразии и поразии. И между тях съществува една, равна на духовно самоубийство: предателството.

И сега, при поредната дреболия, отново бях свързан с един друг човек. Не, разбира се, тоя, от когото крадах лекарствата, а оня, комуто ги носех и който навярно бе десетки пъти по-полезен от мене за нелегалната борба. Трябваше да преодолея бъркотията в главата си и да намисля като версия нещо по-състоятелно от глупостите, дето ми се мяркаха в момента.

За жалост всичките ми идеи се свеждаха до глупости и до наивни импровизации, без да броим баласта на паразитните асоциации и на песенните мотиви като „Солнце всъщност и заходит“ и „Гърди си е рози накити“. Взирах се в жълтите стени на съседната сграда — това казармено жълто, от което изпитвах сърдечна тягост — и чаках да се изтече мътилката в главата ми, когато ненадейно зърнах високия си познат да се появява на вратата, придружен от униформен полицаи.

— Свободен си, братко! — заяви малко по-късно той, като ми връчваше легитимацията.

Излязохме заедно от двора на участъка и тръгнахме надолу към канала.

— Неразбрани хора: искаха да те пращат за справка в Дирекцията — бърбеше познатият. — Втълпили си, че си нелегален, и толкова!

Той ми предложи цигара и забеляза добродушно:

— Ще завриш в тоя шлифер...

„И тоя почна“ — рекох си. Обедното слънце наистина печеше тъй, та малко оставаше да завра.

— Настинал съм нещо — промърморих.

— Какво ново по фронтовете? — промени темата високият.

— Ами... новото ти го знаеш.

— Е, да: след като откриха и Втория фронт, вече му се вижда краят.

Всъщност краят му се виждаше и преди да бяха открили Втория фронт, ала за някои фашисти това бе голям удар: мечтите им за сепаративен мир с буржоазните държави се бяха изпарили. Мина ми през ума, че вероятно тъкмо на тая покруса дължа галантния жест на познатия си. Стремеше се да се застрахова пред близкия и неизбежен обрат. И не пропусна да ми го каже на прощаване:

— Да помниш, че съм приятел.

Някои от малките ми секретни мисии по онова време бяха свързани с Крум Кюлявков. Пиших по нещо за нелегалния печат или изпълнявах куриерски задачи. Това, разбира се, също бяха дреболии, но не и за мене, защото ме изпълваха със самочувствието, че върша нещо, че съм полезен. Едно самочувствие, което си струваше да заплащаш понякога с известна доза страх.

Най-страшното бе да не вършиш нищо и никой да не те търси за нищо. По-рано, макар за късо време, бях минал и през това преживяване. Когато веднаж запитах един приятел защо не ми възлагат работа, той на свой ред ме запита:

— Не се ли сещаш?

И понеже давах вид, че не се сещам, добави:

— Защото пиеш.

— Че да не пия всеки ден? И да не би само аз да пия?

— Само че ти вършиш глупости.

Това бе вярно, но не ми попречи да възразя:

— Ами защото ми се струва понякога, че ще се пръсна отвътре!

Това също бе вярно, ала нямаше никаква стойност като оправдание. И приятелят не пропусна да ми го каже. Все пак някъде сигурно бяха обсъдили случая ми, понеже месец или два по-късно същият приятел ме потърси при оная история с печатарското мастило.

Глупостите, за които става дума, бяха две, и то от един и същи вид. Бях ги извършил съвсем спонтанно и несъзнателно, както се вършат повечето глупости, но това не значи, че ги бях извършил без причина. И причината вероятно бе именно туй усещане за изолация, както и хлапашкият стремеж да покажеш, че си годен на саможертва, а също и примитивният порив да пръснеш насъбраното в тебе напрежение по възможно най-простия начин — като експлодираш.

Първата глупост бе извършена една вечер в голямата бирария до Княжево, дето служителите на Общинската библиотека и близките им бяха събрани по не знам какъв повод. Точно в тия месеци, макар съвсем за малко, работех като надничар в библиотеката, приютила под покрива си доста комунисти, поне до момента, в който полицията не реши да ги разчисти.

Веселбата се разгръщаше съвсем по обичая — от сдържаните полугласни разговори към шумните наздравници и смеховете, — додето тук-там почнаха да се чуват и песни. Компанията бе необичайно голяма — поне за мене, — няколко десетки души, заели почти цялото заведение. Седях свит в един ъгъл, доволен, че мога незабелязан от никого да се наливам и да мълча.

Ала усамотението ми не трая дълго. Някой в другия край на дългата маса ненадейно се сети за мене и обяви, че съм щял да рецитирам свои стихове. Нямах никакво намерение да рецитирам, обаче наоколо почнаха шумно да ме подканят и да ръкопляскаат и трябваше най-сетне да се вдигна от мястото си.

Не бях решил какво точно ще декламирам. Но когато станах и огледах тия две вече стихнали безкрайни редици от хора край масата, изведнаж се сетих, че в същия тоя миг, додето ние тук се веселим, някъде на север по заснежените равнини трещят артилерийски залпове и снаряди вдигат фонтани от пръст, и хора с автомати тичат под свистящите куршуми. А ние тук се веселяхме прилично и културно и

дори нямахме нищо против един малък поетичен рецитал, стига да не нарушава тона на общоприетото.

Вероятно съм си помислил именно нещо подобно, защото внезапно реших, че рециталът ми няма да бъде в духа на общоприетото. Бях написал една поема за Сталин и една друга, с временното название „Поемата в палтото“, временно, понеже тя все още бе недовършена. Преписани на машина, те и двете минаваха от ръка на ръка и едничката ми предпазна мярка бе, че не бях ги подписал. Близко до ума е, че тия шарещи насам-натам ръкописи можеха да доведат съвсем лесно полицията до техния автор, и това също бе една от причините, които ме караха заран да чакам с такова безпокойство звъна на млекаря.

Така или иначе, в момента, в който се изправих пред стихналото множество, реших, че поетичното ми меню ще бъде именно от този, нелегалния вид. Затуй не само се изправих, а се качих и върху стола, тъй че да ме вижда цялото заведение. И започнах.

Колкото и да бях екзалтиран, съзнавах достатъчно ясно, че благосклонните и усмихнати лица пред мене все повече застиват в израза на слисаност и тревога. Защото в стиховете ми нямаше и помен от обичайния езоповски език. В тях Сталин се наричаше Сталин, а Червената армия — Червена армия и аз декламирах все по-гръмко, опиянен от собствената си прямота, опиянен от възможността да произнасям с пълен глас всички тия неща, които толкова време съм бил принуден да преглъщам.

Но подобна наслада в ония години не можеше да трае прекалено дълго. В заведението внезапно нахлуха полицаи, предвождани от някакъв цивилен.

— Всички по местата! Никой да не мърда! — разнесе се заплашителен глас, далеч по-силен от моя.

Настъпило бе неизбежното. И то щеше съвсем заслужено да се стовари отгоре ми, тъй като сам го бях повикал. И единствената ми утеха бе, че в тоя случай поне не бях в състояние да предам никого друго освен самия себе си.

Да, неизбежното. Ала освен неизбежното съществуваше и ненадейното — онова, което неведнаж ме бе спасявало. Тъкмо в тоя фатален миг, когато всички стояха втрещени, изведнаж завиха

сирените и светлината угасна. Съдбата бе обявила в моя полза въздушна тревога.

В заведението настъпи суматоха. Голяма част от посетителите се юрна навън. Полицаяте не бяха в състояние да се справят с множеството, а вероятно и не мислеха вече за това. Измъкнах се, придружен от двама приятели, и се упътих надолу по шосето да чакам отбоя край някоя по-далечна спирка.

Спомням си, че додето вървахме, единият от приятелите — това бе именно човекът, обявил на своя глава, че ще рецитирам стихове — дружески ме укоряваше за неразумния жест.

— Ами нали ти сам поиска да декламирам — прекъснах го.

— Отде да знам, че си бил вече на градус.

— Ако смяташ, че съм на градус, мога утре да повторя номера.

Ще се изправя на площад Славейков и...

— Не се съмнявам, че можеш да го направиш.

— Тогава какво?

— Нищо. Искам само да проумееш с пияната си глава, че героизмът не е еднократен акт.

Той беше прав, естествено. Освен дето може би си въобразяваше, че се смятам за герой. Съзнавах добре, че не съм герой. Особено в някои такива ранни утрини като следващите, когато очаквах да дойдат и да ме приберат. Прибирането ми бе неминуемо, ако полицаите бяха направили доклад за инцидента. Ала те, изглежда, не бяха направили доклад, за да не бъдат кастрени от началството, че са ни оставили да се изплъзнем. Тъй че ми се размина.

Втората ми глупост бе извършена при още по-неподходяща обстановка, доколкото това бе възможно. Срецнахме се с Цанко на гарата, след като дълго не бяхме се виждали. Отбихме се в бюфета, където научих куп новини, а именно, че Цанко е станал учител в Плевен, че Плевен е само на четири часа път от София, че там наблизо се намира село Беглеж и че в това именно село Цанко бил поканен да прекара великденските празници, но че той никога нямало да се възползува от тая покана, ако не бъде придружен от такъв истински приятел като мене.

С две думи на следния ден вече бяхме в Беглеж.

Познатите на Цанко ни приеха наистина радушно, обаче това не правеше обстановката по-малко тягостна. Селото гъмжеше от

въоръжени до зъби жандармеристи, тъй като доста младежи бяха станали партизани и според мълвата бродеха из околността. Лицата на хората, които срещаме, изразяваха страх или недоверие. Пристигането ни предизвика подозрение и у властите поне додето се изясни, че Цанко е учител в плевенската гимназия.

Стопанинът щедро ни нагости, подир което тръгна да ни развежда по свои познати, и естествено гощавката навсякъде започваше отново, а тъй като ние двамата с Цанко бяхме главно по течните храни, душевното ни вълнение с напредването на деня прогресивно нарастваше. В интерес на истината следва да отбележа, че това вълнение добавъчно се усилваше и от пълната невъзможност да го споделим. Достатъчно бе да засегнеш дори отдалеч политическата или военна тема, за да почнат околните тутакси да слагат пръст на устните и да ти шъткат предупредително.

Вечерта порядъчно пияни стигнахме най-сетне и до кръчмата, защото отличителната черта на повечето пияни е именно тая, че не мирясват, преди да покажат на цял свят колко са пияни. Кръчмата бе пълна до последен предел с жандармеристи и селяни. И дали поради задухата, от която съвсем ми се замота главата, или поради мълчанието, на което бях осъден през целия ден, или поради наглото държане на военните, или най-сетне поради сепнатите лица на заобикалящите ме селяни, но аз внезапно реших, че в тая подла тишина най-сетне трябва да прозвучи гласът на правдата.

Използувах момента, в който нашият домакин се бе заприказвал с някакъв селянин, измъкнах се от масата, заставах сред кръчмата и вдигнах ръка, за да приканя множеството към мълчание. Жестът ми трябва да е бил достатъчно красноречив, защото мълчанието се въдвори тутакси, тежко и напрегнато. Отпуснах ръка, но сетне отново я вдигнах и задекламирах с подобраваща тържественост:

Вековете възпяваха някога своя Херакъл...

Колкото и да бях пиян, беше ми съвършено ясно, че селяните в момента не дават пет пари нито за античната древност, нито за подвизите на Херакъл. Знаех обаче, че те ще имат търпението да издържат до края на втората строфа, а втората строфа завършваше с

едно име, което щеше да се разрази като мълния над стихналото множество. За щастие тая подробност бе известна и на Цанко, комуто моето апокрифно творчество бе достатъчно познато. В момента, в който произнасях многозначителния стих:

С твоят име стоманено екнат годините, Сталин!

вместо звука на въпросното име се разнесе оглушителният звук на разбито стъкло. Цанко точно навреме бе запокитил шишето в пода, а сетне, уловил ме за рамото, бе почнал да крещи, че при моя патриотичен патос крайно време е най-сетне да стана бранник.

Опитах се да се освободя от тоя пиян човек и да продължа поемата си, но не успях. Нашият домакин с помощта на двама свои сродници вече ме бе поел в ръцете си и ме тътреше към изхода.

— Щяхме да те похарчим снощи — рече той на другата заран.

И с това коментарите бяха изчерпани.

Ползата от участието в общото дело бе между другото и тая, че те предпазваше от глупости. Защото ти даваше усещането, че си полезен, и те караше да се чувстваш отговорен за постъпките си, тъй като с тях бе свързана и сигурността на един друг човек. Това съвсем не значеше, че си застрахован от грешки, ала тия възможни грешки вече бяха от друго естество.

Още помня първата си дребна куриерска мисия. Според инструкцията трябваше да сляза от Банкя в София и без да се мотая много из града, да взема трамвая и да стигна до Горнобанския път, близо до който бе мястото на срещата.

В ония месеци влаковете бяха съвсем нередовни, тъй че за всеки случай потеглих от Банкя доста по-рано, само че тоя път за проклетия влакът си пристигна точно по разписанието и с това наруши собственото ми разписание. Озовах се на спирката за Княжево твърде преждевременно и тъкмо се чудех какво да правя, когато от входа на съседното заведение някой ми замаха с ръка. Беше един приятел от ученическите години, заемащ в момента солидна официална длъжност. Толкова по-добре, рекох си, това е добра фасада за в случай че ме следят. Така че отбих се и помогнах на познатия да види дъното на

половинката вино. Той тутакси поръча втора, но и аз тутакси чух един отдавнашен глас:

„Не се ли сещаш?... Защото пиеш.“

Казах, че трябва да ставам, обаче приятелят не искаше да чуе, тъй че се наложи да пусна в ход една невинна лъжа: ще прескоча само за няколко минути до баща си и веднага ще се върна.

— Е, щом е за няколко минути...

Излязох и извървах пеша разстоянието до следващата спирка, сиреч до Руския паметник. Това ми помогна и да съкратя излишното време. Трамваят бе почти празен. И додето разбитото ремарке ме люшкеше насам-натам, преговарях наум следващата част на инструкцията: Слизаш на Горнобански път... Минаваш около триста метра... Широкият двор вдясно, последната сграда, сутеренът... В пералнята ще видиш млада жена... В случай че е сама, запитваш: къде се намира очната клиника... Отговорът е: очната клиника се намира в Банкя... Тогава поискваш да ти предаде писмото... Проверяваш отново дали някой не върви подире ти и се връщаш по същия път и по възможност транзит.

Слязох на съответната спирка и тръгнах в съответната посока. Начинът, по който се огледах, за да разбера не ме ли следят, вероятно е бил възможно най-неловкият. Ала тогава беше така: специални школи не се предвиждаха. Давах ти няколко най-насыщни съвета и те пускаха да се упражняваш на свой риск и отговорност. Намерих без трудности двора, сградата, сутерена. Хвърлих бегъл поглед през прозорчето. Жената бе на уреченото място. Сама.

Вмъкнах се безшумно в пералнята, заставах зад гърба на непознатата и със суровия тон, който, струваше ми се, най приляга на конспиратора, изгърмах:

— Къде се намира очната клиника?

Другарката трепна и се извърна стъписана. Мисля, че се размина само на косъм с припадъка. И все пак се оказа корава жена. Дори намери сили да прошепне отговора на паролата.

Когато излязох и тръгнах към спирката, видях на пустия път някакъв субект в карирано сако. До тоя момент не бях зървал на пътя си подобно сако, но нищо чудно то да бе дебнало нейде в съседство. В края на краищата възможно бе да наблюдават не мене, а жената.

В широкия двор се помещаваха няколко сгради, тъй че ако непознатият не бе ме забелязал по-отрано, едва ли би могъл да знае къде точно съм се отбил и защо. Реших, че подозрителният субект трябва надлежно да се провери. Движех се бавно и едва когато завих към спирката, хвърлих бегъл поглед назад. Карираното сако също се движеше бавно насам, ала на голямо разстояние.

На спирката бе спрял трамваят за Княжево. Скочих в него, без много да размислям, тъкмо когато потегляше.

Разходих се малко из Княжево, сетне взех трамвая за София. Стоях на задната платформа на ремаркетото, за да мога да пуша. И ето че на спирка Горнобански път съвсем ненадейно в ремаркетото се качи жената от пералнята. Усмихнах ѝ се приятелски и вероятно щях да я заговоря, ако не бях срещнал красноречивия ѝ поглед: „Ти луд ли си!“ Извърна се и влезе във вътрешността на трамвая. Едва в тоя миг забелязах, че на предната платформа на ремаркетото ненадейно се е появил един познат десен: карираното сако. Може би това бе чиста случайност, също както и качването на непознатата, макар че две случайности за един трамвай е малко повече от допустимото. Особено при тоя красноречив поглед:

„Ти луд ли си!“

При Кюлявков получавах задачи от същия вид, но заедно с тях получавах и ония уроци, които ми разкриваха, че смелостта наистина не е еднократен акт. Бай Крум бе приятел на Стария от студентски години и щом се върна от Съветския съюз, тутакси ни споходи. Взе да се отбива често, понеже бяха решили да издават с Тодор Павлов и с баща ми литературно списание. Цензурата обаче реши друго, тъй че списанието не видя бял свят.

Бай Крум се държеше с мене бащински, кореше ме и ме напътваше. Той бе общителен, добродушен и мек човек — за тия, които не го познаваха. Изглежда, че и аз доста време не съм го познавал, защото разбрах какво се крие зад мекотата му едва когато мина в нелегалност.

Полицията естествено реши да го прибере още щом започна войната срещу СССР. Само че не го намери. Обиските не дадоха резултат нито в собствения му дом, нито в домовете на близките му. Изобщо, потъна вдън земи. Едва много по-късно веднаж ми съобщиха, че трябва да се явя при него в определен ден и час.

— А къде ще го намеря?

— Ами не знаеш ли къде живее? — отвърнаха ми. — На улица Перник.

— На улица Перник?...

Бях поразен от откритието, че бай Крум продължава да живее в същия тоя дом, дето полицията многократно и напразно бе правила опит да го залови. Ключът на загадката скоро ми се изясни и неговото преимущество се оказа тъкмо в туй, че бе възможно най-прост. Бай Крум предвидливо бе иззидал в квартирата си скривалище, където при нужда се прехвърляше, подир което жена му умело маскираше входа. При един по-голям педантизъм от страна на полицията скривалището заедно с обитателя си би станало на пух и прах. Но агентите правеха обиските набързо и съвсем формално, предварително убедени, че такъв опасен нелегален няма да чака да бъде хванат в собствения си дом, додето има възможност да се приюти в тайна квартира или да избяга в планината.

Седяхме в малката стая и разговаряхме, което не пречеше на домакиня да следи през пролуката на пердето какво става на улицата, додето съпругата му в съседното помещение наблюдаваше останалата част на пейзажа. Гледах това добродушно лице, пълно и обло като месечина, и тия леко присвити очи, зорки и спокойни едновременно, и недоумявах.

— Не те ли е страх? — запитах.

— Засега тук е най-сигурно.

— Да де, но не те ли е страх?

Бай Крум едва сега разбра смисъла на въпроса и се разсмя:

— Ами ако не ме беше страх, щях ли да надничам така зад пердето?

За него страхът очевидно не бе нищо повече от предпазна реакция, едно неизбежно неудобство, с което отдавна бе свикнал дотам, че го приемаше просто като част от всекидневието. Иначе как би могъл да живее толкова дълго в тая квартира, където всеки момент можеха да нахлуят полицаите, както вече неведнаж бяха нахлували. И не само да живее, а и да яде, да работи, да поддържа нелегални връзки. Може би му липсваше въображение? По-точно е да се каже, че бе успял да го дресира в достатъчна степен, за да не му пречи на работата.

Веднаж в началото на август 1944 бай Крум отново ме извика в квартирата си. Беше и Андрей Гуляшки.

— Трябва да се попригответе — рече ни. — Ще вървите при партизаните.

— Че какво има да се готвим? — запитах.

— Как какво? Я си виж обувките!

Обувките ми наистина не бяха в блестящо състояние.

— Ще се пригответе също като за екскурзия — усмихна се бай Крум. — Само че по-дължка екскурзия.

Сетне обясни, че като му дойде времето, ще получим пощенска картичка със съответна парола и ще трябва веднага да се свържем със съответния човек.

Екскурзията обаче не се състоя. Събитията я изпревариха. Но докато се готвех за нея, насмалко не хлътнах в още една глупава история, от тия, дето бяха моя специалност.

Знаех, че вуйчо ми държи в гардероба си един стар пистолет. И понеже екскурзията, за която се готвех, бе малко по-особена, реших, че пистолетът чудесно ще допълни туристическото ми снаряжение. Споходих вуйчо си, издебнах подходящ момент, за да пребарам шкафа, и откъгнах пистолета.

Оръжието бе за чудо и приказ — един колт, подобен на каубойските, но по-малък по размер, изящен и никелиран. Калибърът му бе доста необичаен, ала това не бе беда, поне на първо време: към револвера имаше и патрондаш с три-четири дузини куршуми. Патрондаша за по-сигурно бях препасал на голо под ризата, а колта носех във вътрешния джоб на сакото и така се чувствах вече съвсем готов за екскурзията.

Тя обаче, както вече казах, нещо все се бавеше. Вероятно на бай Крум в момента не му бе до нас. Един късен следобед в началото на септември тръгнах към гарата, за да се прибера в Банкя, но срещнах някакъв мобилизиран приятел, с когото не бяхме се виждали от много отдавна. Срещата естествено трябваше да се отпразнува по единствено възможния начин. Разделихме се малко преди полицейския час и аз наново се запътих към гарата. Трябва да съм бил вече на средата на пътя, когато в главата ми, проветрена от нощния въздух, се мярна мисълта, че всъщност съм се отправил за никъде, тъй като последният

влак отдавна е заминал. Направих кръгом и поех към бащиното жилище.

Вече се бях озовал в запретените предели на полицейския час, така че се движех с известна предпазливост, като избирах страничните улички и внимателно ги оглеждах. Едно арестуване при нормални условия не бе бог знае каква беда — ще се направиш на малко по-пиян, отколкото си всъщност, и може дори да те пуснат да се прибереш. Но с моята брадата легитимация и с колта, дето тежеше в джоба ми, положението съществено се изменяше, и то не в моя полза.

Тъй че промъквах се край стените и внимателно се оглеждах, което бе съвсем безполезно, понеже стражарите имаха обичай да се завират из тъмните входове и оттам да наблюдават изгледа.

— Кой там? Стой! — извика внезапно някой зад гърба ми.

Гласът изтрещя в нощната тишина като изстрел.

Движех се край някаква сляпа стена, но веднага след нея тъмнееше полуразрушена от бомбите постройка. Затичах се натам. Щеше ми се това да стаява съвсем безшумно, ала обувките ми, солидно подковани с оглед на предстоящата екскурзия, тракаха оглушително по плочите.

— Стой! — чу се отново глас, но този път пред мене.

„Сгащиха ме“ — помислих, вече стигнал до съборетината. Намерението ми отпърво бе да се укривя в нея, обаче сега, блокиран от две страни, предпочетох да я заобиколя и да продължа нататък, възможно по-далече. Озовах се в някакъв двор, където едва не се строполих в купчина тухли, прехвърлих една тараба, сетне втора, додето зад гърба ми пицяха вече не гласове, а полицейски свирки. Това не бе толкова зле, защото свирките отчасти заглушаваха трясъка, предизвикван от движението ми сред гнилите дъски и железарията.

Внезапно настъпи тишина. Предателска тишина, която ме накара да спра и да се огледам. Бях стигнал до ниска изоставена постройка. Входът към зимника зееше тъмен на две крачки от мене. Реших, че вместо да издавам присъствието си с излишен шум, по-умно ще е да се притуля в тоя зимник.

Сред тарабите отново се разнесоха трясъци, но сега аз нямах никаква вина за това. Полицаяте явно търсеха беглеца. Бях се притаил в ниско мазе и когато очите ми свикнаха с тъмнината, постарях се да заема възможно по-добра позиция. Спотаих се зад една каца точно

срещу входа на мазето, извадих колта — това разкошно малко бижу — и зачаках. Нямах и какво друго да правя. По липса на избор се бях оказал в едно скривалище-капан. И за пръв път усетих тая увереност — реална или мнима, — която ти дава оръжието. Така, настанен срещу входа, нямах начин да не ги улуча, тия животни, докато самият аз се намирах под прикритието на мрака и на туршиената каца.

Слухът ми долови тропота на два чифта ботуши. Ботушите спряха, отново изтропаха, сетне отново спряха.

— Тук се е напъхал — разнесе се глас, тъй отчетлив, сякаш стражарят бе на две крачки от мене.

— Избягал е — възрази втори глас.

— Къде ще е избягал! Тук е! — настоя първият.

— А бе пуци го да пасе... Какво ще се завираме из тоя зандан...

Те побеседваха още малко на тема дали да претърсят зимника, или да ме пуснат да паса. В края на краищата втората теза надделя. Времето бе такова. Мисля, вече казах, че бяхме в началото на септември.

Ботушите поеха обратния път. Реших за по-сигурно да дремна зад кацата час-два, преди да продължа към къщи.

Що се отнася до пистолета, когато подир Девети септември го връчих като скромнен дар на моя приятел Андрей, оказа се, че оръжието е колкото красиво, толкова и безполезно. Поради органичен дефект езичето, което трябваше да пробива капзата, не бе в състояние дори да я докосне. А аз, залегнал в оня зимник, с такава увереност се готвех да отбия пристъпа на врага.

Заранта на Девети ме въоръжиха с парабелум в един участък до площад Македония. Сетне ме въоръжиха с чешка збройовка в Шести участък, а понеже тъкмо насреща бе полицейската школа, чийто нов шеф бе мой приятел, там пък ме въоръжиха с карабина. Междувременно друг приятел ме натовари да правя снимки от многобройните манифестации за броя на „Работническо дело“ и ми връчи една лайка. Лайката бе наистина чудесна, но при цялото ми тежко снаряжение не бе твърде лесно да оперирам с нея.

Прибрах се вечерта в Банкя, под бремето на оръжието и на горчивината, че свободата е настъпила и без моя помощ. Но през нощта ме събудиха. Ония хлапаци от ШЗО се били барикадирали и не искали да се предават. Събрахме се, зъзнещи от нощния хлад, на края

на селото. Вървахме сънени по баира, сетне залегнахме в някакви шубраци. Значи, все пак предстоеше ми да взема едно макар и скромно участие в борбата за новия ден.

В тъмнината напред пред нас се чуваха гласове, включително и един женски глас. Гласът на Емилия. Водеха се преговори.

— Намеси ли се жена, всичко ще обърка — мърмореше до мене някакъв навъсен тип, който очевидно не бе на наши позиции, поне по въпроса за равноправието.

Но стана обратното. Подир дълги пазарлъци ония най-сетне се вразумиха. Така че и тоя път се разминах с битката за новия ден.

А новият ден вече не беше нито сън, нито мечта. И понеже не беше нито сън, нито мечта, той идваше с изпитанията си и горчивините. Празникът бе свършил. Дошъл бе ред на трудовите делници. Напред наистина ни чакаха още много празници. Но всеки от тях трябваше да се извоюва с мъка.

* * *

— Вие сте интересни хора! — промърмори лекарят. — Имате воля да работите, а нямате воля да почивате.

— Това не е въпрос на воля, а на инерция — позволих си да забележа.

— Тогава промени инерцията! Сърцето ти ще се атрофира от тоя неподвижен живот.

Решил да се вслушам в съвета на медицината, излязох няколко пъти привечер на разходка в гората над парка. Няколко пъти — това бе предостатъчно, за да разбера, че инерцията трудно се променя, и — да оставя.

Та още при първото излизане се сблъсках там в гората с един стар познат. Помнех го от годините преди Девети. Сетне пътищата ни се разделиха, но знаех, че е шеф на някакво учреждение.

— И ти ли си от корабокрушенците? — запита той, като тръпна с мене по пътеката.

— Какви корабокрушенци?

— Ами тези, дето се разхождат тъдява да си лекуват нервите. Срещам ги тук-там по алеите. Тоя снет от поста, оня пратен в глуха

линия...

— Е, ти си поне голям шеф.

— Бивш! — уточни познатият.

И без да чака покана, взе да ме посвещава в една от тия дълги и заплетени учрежденски междуособици, при които е трудно да разбереш къде свършват принципните различия и къде почват сблъсъците на лични страсти и амбиции.

Наближихме края на гората. На няколко крачки от пътеката имаше грубо скована маса с две скамейки.

— Тук ми е крайната спирка — обясни спътникът ми, като ме поведе към скамейката. — Почивам си добре, поемам си дозата кислород и отново назад!

Седнахме. Но крайната спирка не означаваше и край на историята. Наложих се прочее да слушам още половин час, додето чуя заключителния акорд:

— Така че смачкаха ме, брат! Изхвърлиха ме зад борда! Когато воювахме, бях добър, а сега се оказа, че съм излишен... стара кримка... консерватор готов за пенсия...

Бе златна есен, според жаргона на читанките, и жълтата листовина на дърветата звучно се открояваше на фона на синьото небе, изстиващо след залеза. По алеята минаха младежи и момичета, погледнаха към нас, вероятно недоволни, че сме заели това тъй удобно място, и продължиха нататък. Те не се вълнуваха от въпроса за пенсиите.

— Е, нали още си на работа... — рекох успокоително.

— А бе на работа съм, ама това работа ли е, когато...

„... когато не си шеф“ — допълних на ума си.

Сетне, за да го разсея, припомних някаква случка от миналото. Отпърво слушаше неохотно, понеже, както вече казах, човек трудно превключва от една инерция на друга. Бях объркал обаче нещо в разказа си, защото познатият се намеси да ме поправи. Сетне рече:

— Само че ти не знаеш продължението...

И тъй като наистина не го знаех, зае се да ме осведоми. После се върна още по-назад, към истории, които вече съвсем не бих могъл да знам, защото по тяхно време вероятно съм ходел още с къси панталони. А след туй, все по тая логика на асоциациите на заден ход, стигна и до Септемврийското въстание.

Мрачните бръчки по челото му бяха изчезнали, тонът бе загубил горчивите си интонации, а очите се присвиваха в сдържан смях, додето разправяше за някакво комично недоразумение при подготовката на въстанието в техния край.

— Ами с една шепа хора — какво по-напред — забелязах снизходително.

— Една шепа ли? Как така, една шепа? — възрази той. — Вие, младите, понеже сте свикнали да гледате по петдесет хиляди струпани на някой митинг, днес мерите всичко с големия аршин. Една шепа бяхме само в началото... ехе, още в самото начало...

И с тия думи познатият направи последен скок назад, към деня на първото си кръщение.

— Директивата беше да отпразнуваме Първи май с възможно помасова манифестация. Но каква ти масова манифестация в това градче, дето нямаше ни фабрика, ни работилница, па и ние, комунисти и левичари, взети заедно, я правехме три дузини хора, я не. Събрахме се вечерта в просветното дружество към двайсетина човека, обещахме да доведем всеки още по един-двама, уговорихме мястото на сбора и пратихме някого да предупреди циганския оркестър да бъде готов с „Работнически марш“.

Момчетата и момичетата отново минаха по алеята, този път в обратна посока, и отново погледнаха недоволно към нас. Не знам какво се бяха втренчили в нашето място, като че ли в гората други места нямаше. Сетне отминаха.

— Само че на другия ден до фурната в края на Главната улица, дето бе сборният пункт, не се явиха дори дваiset човека. Нито даже десет. Бяхме точно деветима, помня го добре, защото се строихме в три редици по трима. Почакахме, дано дойде още някой, но никой не дойде. Изплашили се бяха хората, какво искаш, малък град — един се бои от началството си, друг от пристава... „Хайде, чорбаджи, че имаме да свирим на сватба“ — настояваха циганите. Нямаше как, тръгнахме: отпред циганите, а зад тях ние деветимата. Беше към обяд и улицата бе пълна с народ, та когато избумтя тъпанът, всичко живо се стъписа и извърна очи към нас.

Той ме погледна с нещо като усмивка и запита:

— А ти участвал ли си в манифестации?

— Е, има си хас...

— Марширувате си така, нали, и народът ви ръкопляска и размахва знаменца... Само че нашата манифестация не беше от тия. Тъпанът избумтя повторно и даскалът до мене викна: „Дръж високо знамето, мойто момче!“ — понеже аз бях най-млад и носех знамето в средата на първата редица, а циганите засвириха и ние запяхме:

*Дружна песен нек да екне,
песен, песен на труда...*

Пеехме високо, но музиката тъй гърмеше, че не знам дали от песента ни нещо се чуваше, затуй пък ние чувахме, когато някой от тълпата се провикнеше: „Я па тия!“ или „Как събрахте такъв страшен аскер бе!“ — а наоколо се размиваха и виждахме как големците на града ни хвърлят сърдити погледи, а директорът на училището отдалеч се заканва с пръст на даскала и приставът свирепо суче мустак. „Дръж високо знамето!“ — чувах ободрителния глас на даскала и аз държах високо знамето, и всички крачехме с едра стъпка в такта на музиката, понеже музиката бързаше, защото имаше да свири на сватба, и продължавахме песента, без да слушаме подигравките и без да мислим какво ни чака утре, и напредвахме по тая дълга улица и край тая подвикваща навалица чак додето стигнахме края на града...

— Можете ли да ми кажете колко е часът?

Някакъв възрастен човечец се бе приближил до нас.

Познатият погледна с досада часовника си и обяви:

— Седем без пет.

Човечецът промърмори своето „мерси“ и се отдалечи, без да подозира, че е нарушил един младежки спомен.

— Да не би и тоя да е корабокрушенец? — подхвърлих.

— Вятър! Корабокрушенците не питат колко е часът. Тях часът вече не ги интересува.

Без да искам, наново го бях върнал на темата. Не тая младежката, а оная другата, болезнената. И той наново започна да я развива, сякаш веднаж вече не бе я изчерпал, и дори когато си тръгнахме надолу към града по тъмната алея, продължи да излива горчивините си.

Някъде наблизо до пътеката се носеше песен. Чисти и звънки гладове, вероятно на момчетата и момичетата, дето напразно бяха

очаквали да освободим масата.

— А младите пеят... — забелязах, за да отклоня познатия от мрачните мисли.

— Който му се пее, нека пее... — отвърна той апатично.

— Бяхме стигнали един градински глобус и в зеленикавата му светлина лицето на познатия изглеждаше уморено и някак болнаво.

— Е, добре де — рекох, като спрях внезапно. — А сега, ако изведнъж гръмне маршът, ще тръгнеш ли?

Той също спря и погледна сепнато:

— Как „да тръгна“?

— Ами така: да закрачиш с другите! Както си крачил някога.

Човекът ме гледаше разсеяно, сякаш съобразяваше. После каза глухо:

— Е, че как да не тръгна? Какво ще правя, ако не тръгна... Ако не тръгнеш, къде ще вървиш по дяволите...

* * *

Понякога, когато размислям за всички тия неща, на които все още търся отговора, наново си спомням за човека в парка. Спомням си и за малкия Емил, който пишеше за красотата и за света, дете трябва постоянно да се спасява, спомням си и за стиха на Кольо „аз паднах, друг ще ме смени, и толкоз“, и за Дончо с неговия „Слушай, фронт!“, и за туберкулозния студент, и за толкова други отминали хора, избледнели лица, заглъхнали думи. Те са много и най-различни всички тия спомени и аз се лутам сред тях и те ту ме обсебват властни и живи, ту застиват в погаснали погледи и замлъкнали устни, в които напразно се вирам, за да стигна до смисъла.

Смисълът на какво? Всяко от тия неща си има свой смисъл и всички те са различни, и никое не се повтаря в другото, и сегашното не е вариант ма миналото, и бъдещето няма да бъде снимка на сегашното. Но додето се давя из всички тия неповторимости и се опитвам да уловя тия разсейващи се пред очите ми сенки, винаги изпитвам чувството, че сред всички тях и у всички тях има всъщност едно-единствено нещо, което бегло се мярка ту тук, ту там, за да изчезне отново и да ме остави с празни ръце. Едно-единствено нещо: смисълът.

И понякога, може би уморен от тая напразна гоненица и от тая безкрайна криеница, си казвам, че всъщност това единствено нещо е съвсем просто и отдавна известно и че ние съзнателно се стремим да го усложняваме, защото сме почнали да се боим от простите неща.

И се сещам за една съвсем обикновена случка, толкова обикновена, че от нея не можеш да направиш даже разказ за детско списание, понеже този вид случки са познати и на децата.

Две жени стояха заплеснати в разговор на Раковски. Малко момиченце бе хванало за полата едната жена, докато с другата ръка притискаше към себе си голяма шарена топка. Внезапно, както и следваше да се очаква, топката изхвъркна из прегръдката на детето и се търкулна по платното, а то се спусна подире ѝ тъкмо в мига, когато отзад се бе задало такси.

Една от жените извика и се хвърли към момиченцето, ала се спъна и падна. Таксито връхлиташе вече и тя не намери време да се дигне, но просната на асфалта, успя да избута детето навън от опасната зона спирачките изсвириха тъй, сякаш самата машина бе изпищяла от ужас. Колата спря на педя от проснатото тяло. Насъбра се народ. Прибраха детето и вдигнаха жената. Изобщо лошото се размина.

— Щеше човек да прегaziш, серсем такъв! — викаше някой на шофьора.

— Ами като се навира сама... — оправдаваше се таксиджията.

— Майка е! — обади се един гражданин.

— Инстинкт! — поясни мъдро друг.

Майка е... Инстинкт... Това обясняваше всичко и го принизяваше до биологичния закон, по който животните растат и се размножават.

Добре, нека бъде инстинкт. А инстинктът за самосъхранение, погазен в мига на саможертвата? Или може би най-висшата форма на инстинкта за самосъхранение е съхранението на рожбите, на тия, дето идат след нас? Но в такъв случай защо да наричаме снизходително инстинкт това, което е унаследена мъдрост, това, което е мъдрост на битието? И не е ли всъщност то онуй единствено нещо — смисълът, — дето напразно се опитвам да го уловя сред менливите сенки на много привидности?

Тя се бе хвърлила напред, без дори да изпита страх за себе си. Тя изпитваше страх не за себе си, а за детето, ала това бе страх от друга категория, който не парализира, а дава крила. В този прост порив бяха събрани в едно и страданието, и саможертвата, и красотата. И макар да бе рухнала на асфалта, спъната от своята неловкост, тя преди туй, макар и само за миг, бе летяла.

И си казваш, че това е всъщност красотата: саможертвата. И че такова е сиянието на саможертвата: красотата. И че тъкмо затуй всичко се слива в едно: и маршът пред шпалира на хулите, и болката на изплаканата песен, и спокойните стъпки към бесилото, и смъртта в името на живота.

И си мислиш, че до това се свежда всичко: човешкото съпричастие да се извиси по сила до порива на една майка. Порив не към своето дете, а към децата, към хората, към света.

Нека учените наричат тоя порив инстинкт. Нека художниците го величаят като красота. В последна сметка той не е нищо повече и нищо по-малко от обич.

Обичта, която движи слънцето и другите звезди, както е казал поетът.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.